

Берегиня

Історія, звичаї, традиції українського народу

1992

N1

БЕРЕГІНЯ

Історія, звичаї, традиції українського народу 1'1992

© "БЕРЕГІНЯ", 1992

Василь СКУРАТІВСЬКИЙ – головний редактор
Михайло МАЛЮК – заступник головного редактора
Василь МАНДЗЮК – директор
Надія КАЧАЛКА – адміністратор

ДОБРОДІЙНА РАДА:

Роман ВОРОНКА – професор, доктор математичних наук (США)
Сергій ГОЛОВАТИЙ – голова Київської крайової організації Народного руху України, народний депутат України
Петро КРАВЧЕНКО – секретар Спілки українських образотворчих митців Австралії (Австралія)
Степан ПАВЛЮК – директор Інституту народознавства АН України, народний депутат України
Володимир ПОДКОПАЄВ – директор українського центру народної творчості
Василь ТКАЧУК – міністр сільського господарства та заготівель України
Микола ХОДАКІВСЬКИЙ – директор Національного музею народної архітектури та побуту України
Лариса ХОРОЛЕЦЬ – міністр культури України

Ольга КРАВЕЦЬ – комп'ютерний набір тексту
Святослав РУСИЧ – верстка та оригінал-макет

Журнал зареєстровано Державним комітетом України по пресі
23 червня 1992 року. Реєстраційний № 733, серія КП.

Засновники: Василь СКУРАТІВСЬКИЙ та редакція газети "За Київським часом".

Адреса: 254209 м.Київ-209, а/с 6, "Берегиня":

тел.: (044) 269-66-14, 412-41-27, 477-75-22.

Набрано та зверстано на редакційно-видавничому комплексі газети "За Київським часом".

Надруковано в Київській книжковій друкарні наукової книги.
252004 м.Київ-4, вул. Репіна, 4.

Замовлення –

Друк – офсетний

ОГЛАВ

Слово до читача

СПРОБУЕМО ТОЛОКОЮ..... 3-4

Витоки

Василь СКУРАТІВСЬКИЙ
НАШ НАЦІОНАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН..... 5-12*Степан ПАВЛЮК*
МЕНТАЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА..... 13-14

Ми у світі

Всеволод НАУЛКО
УКРАЇНСЬКИЙ ЕТНОС У ЧАСІ Й ПРОСТОРИ..... 15-25

ЯКОЮ МОВОЮ НАВЧАЮТЬСЯ УЧНІ УКРАЇНИ..... 26

З погляду історії

Микола БИБА
УКРАЇНА В ТЕРОРІ..... 27-34

Публікації

МОЯ НАДІЯ ЗОЛОТА (листи Катерини Білокур до Ганни Сьєрської)..... 35-38

Таїна архіву

Михайло МАЛЮК
ЖИТТЯ Й ПИСАННЯ ДОКТОРА НОСА..... 39-47*Степан НІС*
ВХІДЧИНИ..... 48-58

Що край - то звичай

Роман СІПЕЦЬКИЙ
ПОСТАВЛЮ ХАТУ І КІМНАТУ..... 59-62*Михайло ГЛУШКО*
БЕЗ ВОЛА ПОДВІР'Я ГОЛВ..... 63-68*Зіновій ДУМА*
РИБАЛЬСЬКІ ПОВІР'Я..... 69-72

Обереги пам'яті

Василь СКУРАТІВСЬКИЙ
СЕРЕДОТІЖДЕНЬ..... 73-102

Чумацькими шляхами

Андрій ШКАРЕАН
ПОЛІСЬКІ ЗАМОВЛЯННЯ..... 103-106*Надія КАЧАЛКА*
І ХЛІБ ДУХМЯНИЙ НА СТОЛІ,
або традиційні рецепти української пекарні..... 107-110

Мамині монологи

Михайло МАЛЮК
РІЗДВЯНІ ЗАБАВИ СОРОК СЬОМОГО РОКУ..... 111-122

Народний календар

Василь СКУРАТІВСЬКИЙ
МІСЯЦЕЛІК..... 123-126

СПРОБУЄМО ТОЛОКОЮ

У ваших руках перший номер нового журналу. Ми розуміємо: ви вже звиклися до того, що кожного дня з'являється якесь нове видання. Це знаменне віяння часу є свідченням того, що Україна стала на шлях незалежного й демократичного самовідновлення. Нехай їй щастить на цьому нелегкому, але благородному шляху!

Як відомо, державна розбудова можлива лише за умови, якщо до цього процесу активно підключаються інтелектуальні потенції нації. Чільне місце в цій структурі належить і народознавству.

Термін "народознавство" відновився разом з незалежною Україною. За комуністичного тоталітаризму він належав до так званої "націоналістичної науки", а отже постійно зазнавав утисків і переслідувань. Практично всіх науковців, котрі працювали в цьому напрямку, було репресовано, а сам термін заборонено. Нині ця царина є складовою і невід'ємною в духовному розвої нашої нації.

Наш журнал бере на себе сміливість репрезентувати найголовніші напрямки народознавчих студій: звичаї й обряди, вірування і світогляд, мораль та філософію, звичаєве право, народну медицину і кулінарію, традиційні виховавчі форми, зосібна освітянство, етнічну специфіку нації, ремесла й промисли, житлобудування, громадську діяльність, одяг, вишивку, писанкарство – одне слово, традиційні форми духовної і матеріальної народної культури.

Ми не оминатимемо й переломних віх нашої історії, широко висвітлюватимемо життя й побут українців, котрі змушені жити поза межами праматірньої України, повертати-мемо із забуття славетних наших земляків, замовчуваних і викрадених у нас і в закордонні...

На сторінках часопису читач – хай то буде сільський мешканець чи городянин – знайде практичні поради й пізнавальні матеріали, які стануть йому в добрій нагоді. Ми сподіваємося, що журнал буде бажаним у кожній оселі незалежно від фахової або національної приналежності. Ми розраховуємо на широке читацьке коло: хлібороба і робітника, міщанина і педагога, учня і студента, професо-

ра і будівельника. Адже, як слушно завважував Максим Рильський, хто не знає свого минулого, той не вартий свого майбутнього. Тільки через призму наших кращих традицій ми зможемо повніше спізнати своє пракоріння, самоочиститися від штучно прищепленої чужинцями на нашому тілі бацили "другорядности" чи "неповноцінності", котру лукаво підгодовувала колонізаторська ідеологія, на конкретних фактах підтвердити, що ми є давній і великий народ з багатющою матеріальною культурою, високою духовністю й мораллю, а відтак маємо посісти почесне місце в світовій цивілізації. Власне цій меті й слугуватиме наше видання.

Своєму журналові ми дали назву "*Берегиня*". Нині це слово стало вельми модним, його використовують при будь-якій нагоді, не завжди й доречній. І все ж, після довгих міркувань, ми прийшли до спільної думки: право на це ми маємо, оскільки головний редактор журналу був і автором книги "*Берегиня*", на сторінках якої чи не вперше побачили світ народознавчі студії, і котра стала своєрідним посібником подібних уроків в освітянських осередках. Мовимо це не для самовихваляння чи самореклами, а лише з однією метою – часопис продовжуватиме цю тему й надалі. Вона буде наріжним каменем у нашій повсякденній діяльності.

Перший номер – і це ми цілком усвідомлюємо – не є зразковим. Практично він ліг на плечі трьох осіб. Підготовлені матеріали лише на громадських, як ми кажемо нині, засадах без жодних матеріальних винагород. Звісна річ, у нинішній час подібні видання не виживуть. Усе залежатиме од вас, дорогі читачі. Оскільки ми друкуватимемо матеріали про традиції, звичаї, то варто згадати давні форми толок. Саме за їх допомогою наш народ виживав у найлихіші часи. Толоками, тобто гуртом, безоплатно і безвідробітково, будували житло, дороги, села, копали криниці, орали перелogi. Це ще одне свідчення високої духовности нашого народу.

Звичайно, ми не хочемо бути нахлібниками чи постояльцями. Але на початках свого існування просимо вас, кому не байдужа доля нашої культури, підтримати нас і духовно і матеріально, себто толокою. У свою чергу обіцяємо відборгуватися перед своїми вдячними толоківцями цікавими матеріалами.

То ж, як кажуть у таких випадках: "Приходьте на толоку!".

Василь СКУРАТІВСЬКИЙ

НАШ НАЦІОНАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН

Сьогодні ми сміливо кажемо: настав час розбудови вільної, незалежної України, хоч кілька років тому за подібні висловлювання багатьох саджали в тюрми й психушки. Ми були свідками, як на майданах та висотних будинках майоріли ленінські цитати про те, що вільними ми можемо бути лише в тісній супрязі з росіянами. Виплоджене у вузькому колі колонізаційне гасло так утовмачили в свідомість багатьох людей, що дехто щиросердно повірив у "пророчість класика марксизму".

Але не будемо дорікати нашим співвітчизникам. Згадаймо, як імперська машина з її репресивним апаратом протягом століть витравлювала з пам'яті не в одного покоління людей національну свідомість: постійно забороняли мову, театр, книгодрукування, русифіковували й політизували релігійні осередки, переслідували прогресивних діячів науки та культури, закривали школи, примусово відкачували інтелектуальні потенції нації.

Важко пригадати аналоги з світової практики, де б так неприховано шельмували історію народу. Нас позбавляли права мати власних героїв: що не гетьман, то зрадник, що не історичний діяч, то "апологет буржуазного націоналізму". Одна з найславніших постатей – Іван Мазепа – трактувалася протягом сторіч як зрадник... власного народу, а російська православна церква ще донедавна відправляла анафему нашому славному гетьманові.

Подібна історія мала місце з найвизначнішим істориком Михайлом Грушевським. Безсоромно використовуючи його наукові праці, фальсифікатори водночас знеславлювали й викреслювали з ужитку його чесне ім'я. Я вже не кажу про представників красного письменства, переважну більшість яких було фізично знищено як царизмом, так і комуністичною тиранією. Подібних фактів можна навести безліч. Навіть саме словосполучення "самостійна Україна" донедавна, як мовилося, вважалося крамолою.

Ми були позбавлені мати законне право на спадкоємництво Київської Русі. Під облудливою маскою "колиски трьох братніх народів" воно належало так званому старшому братові: всі наші найперші твори, написані в Києві і про київську землю – "Слово о полку Ігоревім", "Повість врем'яних літ", "Руська правда" та ін., – вважалися геніальним витвором і шедеврами лише російському народу. Якщо ж хтось намагався довести зворотнє – спадкоємництво української культури, – то суворі "повчителі" одразу окрикували менторським голосом: мовляв, це націоналістичні вихватки і самозамилування, бо української нації як такої на той час не існувало. Зрештою, й термін "Русь", який первісно належав київському князівству, пізніше офіційно запозичили москвитяни.

Останнім часом настійно мусолиться тема російського демократизму. Сам по собі цей факт у нас не викликає заперечення, якби не

було зазіхань на українську історію. Великодержавницькі шовіністи, зосібна автори промонархічного журналу "Наш современник", посиляються на відомий вислів К.Маркса, який свого часу занотував, що Запорозька Січ мала найдемократичніший устрій у Європі, і тим самим стверджують, буцімто цей факт говорить про їхню виборну систему. Виходить досить оригінально: з якого ж це часу козацтво Запорозької Січі належало Росії?

Ось так протягом сторіч постійно фальсифікувалися, підтасовувались і лакувалися історичні реалії на всіх українських землях, поділених між "добрими сусідами". Мав рацію Олександр Довженко, коли нотував у своєму щоденнику: єдина країна в світі, де не вивчають і не знають власної історії, – Україна...

Минали роки й віки тяжкої боротьби за свою незалежність. Не оминули нас найстрахотливіші погроми й тортури, пошесті, невольницькі плачі, галери і ясир, сибірські табори та соловецькі кам'яниці; на кістках нашого народу зводилися Петербург і Біломорський канал; українські в'язні розкорчовували праліси в тундрі й тайзі, будували за полярним колом міста, прокладали залізничні колії серед вічної мерзлоти. Інтернаціоналізувалися політичні табори, над селянством вчинився найстрахотливіший у світовій практиці експеримент – штучний голодомор.

Мільйонами жертв заплатив наш народ за своє природне право бути самим собою, мати власну історію і власну державу. Здається, нас не минула жодна форма екзекуції, на українських землях схищувалися найстрахотливіші катаклізми, починаючи від татаро-монгольського нашествия й закінчуючи громадянською та першою і другою світовими війнами. І ось, насамкінець двадцятого сторіччя, коли здавалося, що етнічні потенції нації вже не спроможні самоусвідомитись, а відтак і самооновитись, народ, як біблійний фенікс, неопалимою купиною звівся на ноги, увсеголос заявивши всьому світові тичинівським: "Я єсть народ, якого правди сила ніким звоївана ще не була!".

Явище це справді феноменальне. Майже тисячолітнє перебування наших земель під кабалою кількох сусідніх держав, і практично не маючи, окрім недовготривалих періодів, своєї державности, ми не тільки збереглися як велика нація, але й витворили світового рівня матеріальні й духовні цінності. Чи можна пригадати щось подібне у вселенській історії?

Відтак постає закономірне: в чому причина цього загадкового феноменального явища, коли понад дев'яносто відсотків громадян проголосували за свою незалежність – етнічна своєрідність нації, безмежна воля до самозбереження, природні або біологічні фактори, чи мо' якась вища сила допомогла нашому народові воскреснути в цьому неймовірно дивовижному світі? Можна, звичайно, брати за основу кожную з названих позицій або їх сукупність. Одначе цим не ганжували й інші народи, які, потрапивши в подібні ситуації, зійшли з політичної арені або ж зникли.

Як на мене, ми маємо щасливий виняток. Українців упродовж століть гуртували і єднали народні звичаєві традиції. Саме вони й допомогли не тільки зберегти національну своєрідність, але й самовідновитися. Чи не першим на це звернув увагу наш великий пророк – Тарас Шевченко. Згадаймо його слова:

Чи ти рано до схід-сонця
 Богу не молилась?
 Чи ти діточок непевних
 Звичаю не вчила?

Вчити звичаїв. Ось той загадковий ключ, за допомогою якого ми зможемо розгадати феномен української нації. В цьому я переконався, коли почав вивчати духовну сферу нашого народу. Звичаї,

як ми знаємо, самі по собі не народжуються. На їх формування роблять вплив кілька факторів, і насамперед природно-географічні. Зручне розташування, сприятливий клімат створили всі умови не тільки для формування характеру та психіки, але й витворення різноманітної обрядової сфери, позначеної особливою поетичністю, а відтак м'яким і лагідним характером етносу. Все це, разом узятє, створило тривкий і плодючий ґрунт для духовної культури, за допомогою якої етнос не тільки консолідувався, але й розвивався, примножувався і врешті-решт витворив міцний етнокод нації, без якого жоден народ не спроможний на самоутвердження. Для завершення цього процесу потрібні цілі сторіччя, і коли ми говоримо про українців як націю, то сформувалася вона задовго до прийняття християнства, оскільки в нас на той час уже була високорозвинена звичаєво-обрядова культура на всьому терені України.

Дехто схильний вважати, що лише з християнізацією ми отримали традиційні свята та обряди. Коли мова йде про церковні, то це так; інша справа з народною звичаєвістю. Християнство не тільки не сприяло, але й виступало противником такої духовної культури. Згадаймо повчання Володимира чи анафему Вишенського, де не тільки зауджувалися народні обряди, але й лунали закляки до їх знищення. Сувро канонізація церковних постулатів, певна догматичність не визнавали побутових свят та обрядів. Релігійні приписи вимагали жити й діяти виключно за біблійним вченням. Відтак по живому відсікався цілий пласт первісного культурного набутку.

Не одне сторіччя християнство вело рішучу боротьбу з дайбозькими віруваннями. Церковні проповідники засуджували обрядовість, пов'язану із зустріччю весни, літнім сонцестоянням, зимовими народними сонця, молодіжними вечорницями, весільним церемоніалом, "зльиченням" себто зціленням недуг за допомогою лікарських рослин. Але народ, що мав глибокі традиції, не поспішав зрідатися із Так у процесі виникло двоєвір'я, коли накладалися, підмінялися чи поєднувалися давніші й новіші вірування, отже створився своєрідний синтез дуалізму. Саме завдяки цьому пощастило зберегти кожен з них: і щедрини, вертепні вистави як першооснову національного театру, веснянки та гаївки, поетичне свято Купала, парубоцькі свячення, що ідентифікувалися із вступом до козацьких гуртів, та багато іншого. Паралельно з церковно-вселенською співіснувала й світська, себто національна обрядовість, на якій я зупинюся детальніше.

Упродовж усього життя кожна людину супроводжувала цілісна структура звичаєвих форм. Вона розпочиналася вже з появою на світ дитини, тобто з хрестин. За традицією рідні батьки обирали для немовляти так званіх накликаних, або по-народному – хрещених. Останні, за первісним задумком, мали виконувати ролю громадських опікунів. Накликані батьки (а їх добирали з числа найшляхетніших і найповажаніших людей) зобов'язувалися, якщо дитина сиротіла, довиховувати її, нести моральну відповідальність перед громадою за дії та вчинки свого опікуна.

Хрещеному батькові належало зробити перші пострижини, навчити початкових літер, пильнувати за духовним розвитком дитини. В свою чергу хрещеники та хрещениці завше пам'ятали й шанували накликаних батьків. Їм на всі великі празники, зокібна Святвечір, несли обрядову вечерю, під Новий рік засівали збіжжям, раз на тиждень годилося перевідати їх, домогти по господарству. Хрещені батьки були найшанованішими гостями – їх завше садовили на покуть, на весіллі обдаровували багатими дарунками тощо. Кумівство – унікальна форма суспільного єднання родин. Рідні й хрещені батьки переходили у повсякденних звертаннях між собою на "ви". Народна мораль суворо остерігала "таїнство кумівства": забороняло-

ся лихословити між собою й родинами, ображати одне одного, навіть одружуватися, оскільки статус кумівства прирівнювався до близькокривної рідні. А коли врахувати, що раніше сім'ї були багатодітними, то сільська громада тісно перепліталася родинними узами. Саме це єдиною, а відтак цементувало суспільні взаємини. На особливу увагу заслугове й дитяча обрядовість. Уся структура традиційних ігор та забав підпорядковувалась основній меті – з юного віку навчити підлітка праці, шляхетності, лицарства, любовного ставлення до природи, шанобливості до батьків і старших, громадської взаємодопомоги, відчуття обов'язку перед родом і народом. Досліджено, що саме за допомогою дитячої обрядовості формувалися такі риси як витривалість, вміння приймати відповідні рішення в екстремальних ситуаціях і, звісна річ, культ героїзму й лицарства, що був властивий захисникам як князючої доби, так і козаччини. Він викликав захоплення у багатьох чужинців. Як ми знаємо, козаки практично не здавалися в полон ворогові, воювали до останнього подиху життя.

Подібних фактів можна навести безліч, але я зупинюся на одному, про який загал майже не знає. 1660 року під Чудновом, що на Житомирщині, російська армія під проводом воеводи Шереметьєва, котрий перебував у союзі з Ю.Хмельниченком, капітулювала перед польськими жовнірами. Російський военначальник одцуравсь власної артилерії та зброї і разом зі старшиною здався в полон. З ним було понад тисячу українських козаків. Наші земляки категорично відмовилися йти під польську "опіку", і тоді окупанти пригрозили, що перепадуть їх татарам. Аби цього не трапилося, відважні звияжці вночі з 3 на 4 листопада всі як один покінчили з собою...

Звідки брався дивовижний героїзм і звияжництво серед козацької вольності, адже, за сучасною термінологією, вони не закінчували військових училищ, не "опрацьовувалися" спеціальними політрукми – в загони добровільно вливалися звичайні сільські юнаки? Такою "військовою школою" були для них обрядові дійства, котрі формували ці риси ще в юному віці. Згадаймо відомий веснянковий "Кривий танець", що дійшов до нас з дохристиянських часів. З'явився він тоді, коли на нашій землі постійно вчиняли напад кочові племена. Хто бачив танок у дії, не міг не помітити його складну режисуру, про яку мовиться і в приспівках:

Ой, кривого танця
Та не вивести кінця.
Треба його та виводити,
Кінець йому та знаходити.

Неважко здогадатися, що мова йде про систему татарських набігів, які розсікалися на окремі частини і в такий спосіб охоплювали всю територію. Відтак "кінець йому та знаходити" означає відшукувати протидію чужинцям. Але не тільки у танках (той же "Гопак", "Танець з шаблями" тощо) присутня військова тематика. Живучи під постійною небезпекою ворожих набігів, народна обрядовість на працювала цілісну структуру національного лицарства. Це спостерігаємо в дитячих та юнацьких іграх і забавах, легендах і переказах, музичному мелосі. Жоден народ світу не має такого героїчного епосу як наші думи, козацькі та чумацькі пісні. Зрештою, ця тема широко представлена і в інших жанрах – колядках, веснянках, родинно-побутових, купальських і навіть жнивварських текстах. Мав цілковиту рацію Микола Гоголь, коли стверджував: українська пісня – то історія самої України.

До розряду унікальних варто віднести молодіжні дівочі та парубочі товариства. Їхня, якщо можна так висловитись, законодавча функція ґрунтувалася насамперед на високих засадах духовної моралі. Кожна громада обирала з числа найшляхетніших своїх вожаків –

старосту чи гетьмана, які протягом сезону керували суспільним життям того чи того гурту. Вибори проводили восени, коли розпочиналися вечорниці, або ж напровесні. Голосування було таємним, і той, хто набрав найбільшу кількість голосів, очолював гурт. В обов'язки демократичної парубочої громади входило пильнувати за порядком у селі чи окремому кутку, організовувати і стежити за дотриманням звичаєвих законів на вечорницях і громадському житті, наймати оселю для дозвілля, лагодити сільські шляхи, копати й чистити колективні криниці, організовувати святкові дійства – різдвяні колядки й вертепи, купальські ігри та багато іншого.

Подібний звичай побутував і серед дівочих гуртів. Досвідки та вечорниці мали право одвідувати ті жінки, які вміли прясти й вишивати, знали відповідну кількість пісень. У громадському житті ці товариства опікувалися сирітськими родинами, людьми одиними й немічними, доглядали могили козацьких та чумацьких поховань, зорганізовували обряди пов'язані із зустріччю весни, зосібна гагілкові дійства, тощо.

І все ж найцікавішим був молодіжний обряд посвячення в парубоцтво. За звичаєм, жоден не мав права одвідувати вечорниці доти, доки "на відмінно" не склав вступний іспит. Посвята в парубоцтво вимагала певного вікового цензу ("коли в юнака вже прокльовувалися вуса"), вміння носити "на залом" смушкову шапку, мати власні парубоцькі чоботи, не вживати спиртних напоїв, не лихословити, чемно поводитися з дівчатами, не ображати менших себе. На одному із зібрань виборна рада прискіпливо екзаменула новобранця: він мусив відтанцювати кілька танців, проспівати одну з пісень, виявити парубоцьку спритність, дотепно відповісти на запитання тощо. Якщо претендент не виконав однієї з умов, його відправляли "доучуватися". Натомість той, хто на "відмінно" склав іспит, поповнював парубоцький гурт і вважався повнокровним його членом. Це була найвища честь для кожного юнака, яка особливо поцінювалась у суспільному житті. Вважатися "парубком" або "козаком" – означало привселюдне визнання зрілості юнака, його повноцінність і високий статус. Мають рацію ті дослідники традиційної звичаєвості, які пов'язували посвяту в парубоцтво як своєрідні форми військових об'єднань та виховання майбутнього лицарства, що бере початки ще з княжих родоводів.

Статус парубоцтва тривав доти, доки юнак одвідував молодіжні гурти. Пошлюбленому подружжю вже заборонялося брати участь у вечорницьких сходках. Напередодні весілля товариство влаштовувало своїм членам обряд "прощання з парубоцтвом" – громада дякувала "братчикові", що він не осквернив парубоцького звичаю, був прикладом для інших, привчав до прадідівських чеснот молодших. Парубок, що відходив з гурту, в свою чергу дякував ("відбивав поклони") за товариство й добрі взаємини, просив вибачення, якщо не завжди щастило бути вірцевим, а молодших колег напучував продовжувати кращі парубоцькі звичаї. Після цього акту юнакові, як рівнозначно й дівчині, котрі одружилися, вже не велено було відвідувати молодіжні товариства. Цього права позбавлялися й розлучені. Високий рівень традиційної народної звичаєвості охоплював усі сфери родинного і суспільного життя. Витворення до потреб часу духовні обрядоформи регулювали й контролювали весь спектр людських взаємин. Юнка, котра втратила до шлюбу дівочість, накликала на себе суспільну зневагу. Хоч на вечорницях і дозволялося організовувати досвіткі, себто коли парубки з дівчатами залишалися на переночівок, але "переступити межу" ніхто не наважувався. Своєрідним регулятором був так званий звичай комори, коли після першої шлюбної ночі молода мала підтвердити перед свахами молодого свою невинність.

Сьогодні, коли подібні критерії вже втратили первісне значення, далєбі не всі схильні позитивно оцінювати "ролю комори". Але для того часу це була досить впливова виховна форма – за свідченням чужинців, українці в дошлюбних взаєминах стояли в Європі чи не найвищому рівні. Якщо й траплялися поодинокі випадки, коли парубок, як кажуть у народі, "находив дитину", то відповідно мав нести моральну відповідальність перед громадою. У передостанній тиждень Великому посту, себто на Масляну, влаштовували цікаву обрядодію, яка по-народному називалася "Колодки". Тим парубкам і дівчатам, котрі не поспішали обзаводитися сім'єю, пов'язували символічні дерев'яні палички, які "винуватці" мали носити доти, доки не відкупляться. "Колодіями" називали парубків і дівчат, що перебирали партнерів і вважалися "застарілими". Таку ж колодку жінки пов'язували і на хлопця, що обезчестив дівчину; він змушений був під супровід громади йти до покритки й перепрошувати її...

Народна мораль певною мірою оберігала і знедолених людей. Ще наприкінці минулого сторіччя був у активному вжитку звичай "Вдовиного плуга". Згідно із звичаєвим правом, в будь-якому селі не розпочинали весняної оранки доти, доки громадою не оброблять ниви вдовам, сиротам та немічним людям. Сільська спілка пильно стежила за дотриманням прадавнього звичаю. Це ж стосувалося жнив та інших нагальних робіт. Цікаво з цього приводу згадати ще один факт. Чумаки, проїжджаючи селами, також безплатно обдаровували пудом солі чи іншими товарами вдів та сиріт.

Звичаєве право виробило унікальну, яка допомагала нашому народові вижити за найлихших часів, форму толоки. Окремі її аспекти збереглися деінде й нині. Це колективна, на зразок "Вдовиного плуга", добровільна й неоплачувана акція взаємодопомоги. Історичні джерела донесли свідчення про її існування ще з княжих часів. Постійні набіги кочовиків на землі лісостепу (полуднева Київщина) змушували мешканців тимчасово переселятися в ліси. Але, як тільки наступало затишшя, люди знову поверталися на свою ділвину, відбудовуючи спалюжені чужинцями обійстя. Напровесні кілька родин, зкооперувавшись у громаду, поверталися назад, щоб вчасно звести житлові й господарські будівлі, обробити здичавілі поляни. Починали будувати за давнім звичаєм у першу чергу тим, у кого найчисленніша сім'я.

Толоки, як унікальна форма колективної взаємодопомоги, відомі й у пізніші часи. Ними користувалися на всьому терені України. Найчастіше організовували їх тоді, коли потрібно було скороспішно і при значній кількості людей впоратися із жнивнами, косовицею сіна, будівництвом осель та іншими нагальними роботами. Толоки влаштовували також, якщо ту чи ту родину настигло лихо – пожежа, повені або інші природні катаклізми. Люди в таких випадках сходилися на безплатну й безвідробіткову допомогу. Віддавна народна мораль чітко регулювала й людські взаєностосунки. Насамперед це відносилось до культу предків. Для прикладу візьмімо обряд "Вінець". У давніші часи, коли родини були багатодітними, батькам, котрі одружували (зверніть увагу на шляхетність цього слова, що йде від пня "дружба" і говорить про високий статус жінки в суспільстві; вона на рівних мала право обирати партнера чи "давати йому гарбуза") останню дитину, справляли третью дня "Вінець", або як іще називали в народі – "Весілля для батьків". Так само випікали іменний коровай, плели спільний вінок, що називався вінцем, сажали на почесному місці й обсіпали зерном, виконуючи відому пісню "Многая літа".

Поруч з батьками сідали діти та онуки. Кожен з них дякував своїм кривним за все те добре, що зробили вони – навчили ума-розуму, ви-

вели в люди. Потім під супровід величальної пісні йшли до хати, сідали за стіл, одягали на батьків спільний вінок і ділили коровай. Уся ця дія супроводжувалася шанобою до батьків, які сповна виконали свій одвічний обов'язок перед суспільством – виховали чесних і працюючих дітей. Для них власне й улаштовували символічний "Вінець".

Про високий статус шани до батьків підтверджує звичай, який деінде зберігся й до наших часів. Заручена дівчина, запрошуючи на весілля, в першу чергу відвідує могилки матері чи батька – "щоб закликати їх до гурту". Під час самого дійства їх також символічно обсилають короваєм.

Шанобливим ставленням до родовідних традицій були й обряди "Дідів" ("Зелені діди", "Осінні діди", "Вечеря для дідів" тощо). Чотири рази на рік наші пращури готували обрядову страву. В кожній родині, сідаючи до вечері, поіменно запрошували "тих, хто відійшов навічно" (варто наголосити при цьому, що в нашого народу було за святе правило пам'ятати своїх родичів до п'ятого, а нерідко й сьомого коліна). Для них готували кутю й колово – поминальну страву, кожному клали ложки, згадуючи "іменний життєпис" небіжчика. В науковій термінології ця форма пошанівку називається "культу предків", що покликана єднати родовідну пам'ять, тримати сув'язь з попередніми поколіннями, перебираючи в спадок кращі звичаї й традиції, вироблені не одним поколінням людей чи, іншими словами, етнічний код нації.

Я зупинився лише на окремих аспектах духовної культури українців. Це лише невеличка, як ви розумієте, частинка звичаєвих кодексів, за якими жив наш народ. Протягом століть ми не мали своєї сталої державности, котра б охороняла національні інтереси й права, регулювала суспільне життя, етнічну й духовну неущербність. Відсутність державних структур змушувала націю скористатися так званим "захисним імунітетом" самозбереження – народними звичаями та обрядами. Як показала історія, вони в окремих випадках виявилися значно раціональнішими й тривкішими, бо ґрунтувалися на високому рівні моралі, віддзеркалювали природну потребу народу. Колонізаторська політика завойовників – а територія України була пошматована між Польщею, Австро-Угорщиною, Румунією, Чехо-Словаччиною та Росією – насаджувалася чужими законами і звичаями, спрямованими на суцільну денационалізацію, припущення національної гідності аж до заборони мови й культури корінного населення. Але і за цих умов наш народ, маючи високий рівень звичаєвої структури, зберіг, як ми кажемо, своє обличчя, свій етнічний код, не піддався колонізаційній політиці.

Те ж саме стосується й діаспори. З відомих причин наші співвітчизники вимушені були виїздити в Сибір, на Далекий Схід, емігрувати в Канаду, Сполучені Штати та інші країни й континенти – куди тільки не закидала доля нашого брата! Але й там, в іноетнічному середовищі, вони жили за законами своєї моралі, своїх традиційних звичаїв та обрядів. Цікава деталь, на яку, до речі, звернули увагу й чужинці, що серед усіх діаспорних груп найміцніші громади з числа українців. Друге, а то й третє покоління людей, що виростало далеко за межами своєї праматірної землі, перебирали у спадок духовні набутки пращурів, і це допомогло їм не тільки вижити, але й зберегти національну своєрідність серед різномовних народів. Можна, звичайно, відшукати й інші чинники феномену української нації, яка так тяжко несла хрест своєї долі, щоб на схил двадцятого сторіччя нарешті здобути право мати власну державність. Але домінуючим, як на мене, фактором все ж є духовна повноцінність, а відтак і потенційність національного самоусвідомлення і самозбереження. Саме ці риси, що переходили з покоління у покоління, допомогли зберегти свій етнокод.

Оглядаючись в історичне минуле, ми мусимо тверезо оцінити той тяжкий і трагічний шлях, який судилося долею пройти нашому народові. Звичайно, можна відшукати чимало причин невдач, дорікати окремим поколінням й історичним особам, які не скористалися слушною нагодою, але в одному випадковій ми не маємо права ремствувати на своїх попередників – вони чесно виконали священний обов'язок: не зважаючи на постійні війни, розрухи, голодомори, репресії, міцно трималися власних звичаїв, зберігаючи в них пісню і мову, культуру, мораль, незрадливість до рідної землі, роду і народу – одне слово, все те, як образно мовила Леся Українка, що не вмирає. Але коли останніми помирають звичаї і традиції, то зникає і сам народ. Звісна річ, ми не мусимо впадати в ейфорію: будуть ще нелегкі й тяжкі часи боротьби, адже відомо, що свободу ніхто не дарує, її можна лише завоювати. Але як би там не було, нині це вже історичний факт – Україна постала перед світовим співтовариством як одна з найбільших європейських країн, і з цим не можна не рахуватися. Отож, будьмо вдячними і низько вклонімося сьогодні нашим матерям і бабусям, батькам та дідусям – усім минулим поколінням, які навчали нас, передавали з роду в рід невмирущість духовних оберегів – звичаїв і обрядів. Наше ж завдання не тільки зберегти цей найцінніший національний скарб, але й примножити його задля майбутнього України!

Музей одного фото

Село Березняки Черкаського повіту. 1910 рік. Варка і Тетяна Івашенко, (у центрі) Марія Шевченко

Неоціненну роллю в етнографічних дослідженнях відіграють старі фото, що зберегли для нас зразки одягу, антропологічні типи, характер та атмосферу того часу. Пропонуємо кілька старих фото з Черкащини. Саме тут склався своєрідний осередок матеріальної і духовної культури українського народу, що дав світові Шевченка. Ці унікальні, випадком уцілілі фотографії нам люб'язно запропонував завідувач відділу Черкаського краєзнавчого музею Микола Корнієнко. Ми й надалі друкватимемо фотографії, в яких відтворено життя та побут українців. Просимо надсилати нам фотографії зі своїх домашніх альбомів. Оригінали обов'язково повернемо.

Степан ПАВЛЮК

народний депутат України,
директор Інституту народознавства АН України.

МЕНТАЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА

Паралельно з такими органічними компонентами держави як військова оборона території з усіма необхідними чинниками, розгортання національної економіки, введення своєї грошової одиниці, податкової, банківської системи тощо, не менш важливим елементом є етнопсихологічний стан, ментальність народу, його душа. Адже успіх будь-якої справи, а тим паче розбудова держави, значною мірою залежить від рівня комфорту в духовному космосі, психічної настроєвості кожного індивіда. Не враховувати це сьогодні – було б помилкою. Тільки у єдності філософії держави із національною ідеєю можлива справді вільна й незалежна Україна.

Принциповими факторами у формуванні психоповедінкових архетипів виступають ландшафтно-кліматичний простір, фізична конституція мешканців та історико-політична доля. Один з найгрунтовніших етнопсихологів професор О.Кульчицький заакцентував увагу на геопсихічному аспекті: "Зв'язок людини з землею розглядається... як геонетичний аспект передовсім у площині "вчуття" української людини в українській країєвиді. Завдяки вчуттю в країєвид людина зливається з ним внутрішньо, "підіймається уявним внутрішнім зусиллям разом з "узгір'ями вгору", чи "розлягається степом", що залишає психічні наслідки, які оформлюють душу" (О.Кульчицький "Світovidчування українця.", С.53). Якраз замилювання своєю природою, родючою землею, на якій витворився український хлібороб з розкішною обрядово-традиційною гамою співажиття, стало в основі найхарактернішого архетипу колективного несвідомого, що не розбуджує суспільної активності, викликає споглядальність. Це базова сфера світосприйняття, коли людина у довірливому, лагідному діалозі з природою у процесі свого буття формує психоповедінкову основу владчі. Однак залишитися на рівні почуттєво-емоційного споглядання українському хліборобові не дозволив інший чинник – геополітичний, тобто надмірна привабливість для зовнішньої агресії. Створені матеріальні і духовні цінності, а також відштовідуваний життєвий простір треба було боронити. Існування при постійній загрозі нападу, втрати обжитих місць і навіть життя, стали вмотивованою органічною спонукою до самозбереження і суттєвої поведінкової корекції. Ось у такій ситуації і твориться, за Кульчицьким, авантюрно-козацький тип реакції на зовнішні подразники. І до рис м'якого, замилюваного світосприйняття додаються вольові і навіть виразу агресивні риси, у яких переважає спонтанна вибуховість, тобто збуджена реакція на несправедливість, на небезпеку.

Упродовж тисячолітньої історії боротьби за своє природне національне і державне "Я" виробився певний психоповедінковий стереотип, який полягає; насамперед, у протидії політичному, духовному, культурному, фізичному насильству заради збереження своєї усвідомленої ідентичності, свого, вже освоєного, соціокультурного простору.

Одвічний спротив на окупацію татарську, польську, угорську, румунську, російську і особливо московсько-більшовицьку призвів до того, що руйнівний елемент у поведінці українця став домінуючим. Вистачало енергії на самозахист історично набутих цінностей – мови, культури, духовності і, звичайно ж, – території. У таких умовах розумово-вольовий компонент українського характеру, як максимальний раціональний спрямований на високий результат, все більше пригнічувався. Історична доля не давала шансу розгорнутися вольовим і особливо інтелектуальним здібностям народу в справі творення власної держави. У своїх державницьких змаганнях він обмежувався переважно руйнівним ефектом – розгромом окупаційних режимів. Характер у самореалізацію уже не було. Зате енергії на самозбереження залишилось удосталь. Комуністичний абсолютизм здавалось знищити все – і останню опору нації – духовність, етносвідомість. Репресії у найжорстокіших і найпринципніших формах мали завершити сатанінські прагнення – побути на Планеті глибоко християнського народу. Це й робила більшовицька держава з українською нацією. Мільйони людей замордовано, храми знищено, обряди і свята заборонено, культуру і мову дозвано. А нація не корилася.

У чому крилася незнищеність? Справіку хліборобський народ, його праця була тісно переплетена з духовністю, з космосом. Численні обряди і звичаї виробили глибоке світосприйняття й світорозуміння, з часом народно-традиційна культура органічно влилася у духовно-християнську сферу. Синтез духовного і світського став стрижнем національної стійкості, основою українського характеру.

Феноменально багата українська обрядовість стала активним компонентом життєдіяльності. Обрядовість як зв'язок, як синтез духовного і матеріального у процесі будів вирошує стійке національне кліше. Вона відіграла роль світогляду і духовного капляра, що живив національний організм, об'єднував покоління. Комуністичні зловмисники, зрозумівши марність фізичних розправ, звайшли дошкульніший метод – знищити звичаї і традиції, щоб остаточно припинити народотворення. І це не вдалось. Адже кожна особистість, кожна громада, кожне село було і є носієм національно-культурних і духовних традицій.

З особливою увагою і розумінням говориться в Енциклопії "Сотий рік": "... перша і найважливіша робота відбувається в людській душі, і цей спосіб, яким людина користується для осягнення своєї будуччини, залежить від її уявлень про себе й своє призначення. Якраз на цьому рівні здійснюється специфічний і вирішальний вклад Церкви на користь справжньої культури".

Психологічні настанови в українському селі постійно рефлексувались традиційною і християнською доброчинністю. Набуті традиції і знання глибоко залягали в селянській душі. Формувалось етнопсихологічне середовище, яке можна назвати симпатично консервативним. У ньому відбувалося дещо сповільнений, проте вимогляний відбір естетичного і прагматичного. Суттю селянської ментальності став побутовий естетизм і відчуття власності, зокрема землі. Навколо цього створилась психоповедінкова неповторність українського селянського характеру. Найповніше цей психоповедінковий феномен проявився у визвольних змаганнях українського народу за Соборність, особливо у ХХ столітті, коли село могутньо влилося в національно-визвольний рух і жертвово живило його, здавалось би, вже в безнадійній ситуації. Де й поділяся сентиментальна хліборобська вдача, залюбованість у своє природне оточення, заглибленість у свою особистісну почуттєвість! Історичні події зумовлювали зміну ментальних настанов. Це було характерним і для минулих епох, коли доводилось захищатися від кочівників, в козацьких війнах і походах відстоювати свої національні ідеали, творити національну науку і культуру, утверджувати перед світом себе як цивілізований народ, борючись за незалежність, демонструвати нашу державницьку зрілість. Отож, така компонента характеру як воявничість, активно-рефлексивна вдача зростала із її носієм. Суттєвою етнопсихічною рисою стало усвідомлення себе як нації, прояв національної гордості, активно рефлексивне вболівання за ціннісні багатки. Однак всі ці добрі прогресивні ментальні настанови не творили конкретно раціональну життєдіяльність. З одного боку масштабність, космічність помыслив і емоцій, з іншого – довіра Богови і собі. Природний потяг до колективного і історичні колізії звели до кулурного обмеження, або навіть до індивідуалізму. Є інтелектуальна і духовна енергія, розлогість світосприйняття, козацько-вольний настрій, але відсутня спільна воля. Селянська хліборобська спорідненість на певному діахронному зрізі диференціюється: локальність стає елементом характеру, внаслідок чого відбувається творення малих соціальних груп. У політичній сфері це вилилось у локальні організації, партії тощо.

Можливо, що саме відсутність національної волі, етнопсихологічної інтеграції у доленосні часи для України і викликало у М.Хвильового оцінку українського характеру як "розляпаного", безвольного із сентиментальними ідеалами. Підкреслював цей психологічний елемент і В.Липинський, наголошуючи, що "... сприятливі дані природи і хаотична мішанина різних рас витворили в мешканцях України надмірну, часто пристрастну чутливість, якої не вдержують, ослаблені легкою боротьбою за фізичне існування і причинами політичного характеру, воля та інтелігентність".

Проте у ХХ столітті в ментальності українця змінилось дуже багато. Насамперед чітко окреслюються державницькі ідеї, час від часу відбувається історична проба національних сил. Галицькі сільські юнаки в австрійській армії воюють не за Австрію, а за визвольні ідеї України, хоча власної держави не мають. Січове Стрілецтво воювало за національну державу, чітко окреслюючи свій намір, усвідомлюючи як австрійську, так і російську окупаційність. Спектр психологічних настанов усе чіткіше спрямовується на визвольні ідеї, підкреслює глибоке переживання за долю національних святинь і цінностей. І вальтівне позбавлення більшовизмом українського селянства власності на землю, що цінно задумувалось як агресивна атака на національно-культурну і господарську сферу, підсилює волю до настанову у вдачі українця. Боротьба за виживання стала психоповедінково домінуючою.

Львів

У Вас є проблеми з будівництвом і реставрацією будинків? Можливо, у транспортній обслуговуванні? Проблеми у зберіганні вантажу? Хочете орендувати комфортабельний пароплав? Розкажіть про Ваші проблеми.

Ваші проблеми – наші турботи. Завжди до Ваших послуг мале приватне підприємство "АЛЬЦІОНА" та американська фірма "СОЮТРОН-ІНК".

Наша адреса: 252036 м.Київ-56, вул. Індустріальна, 27, 7-а поверх, кімната 7.

Факс: (044) 263-37-89 (з 14-00 до 18-00), тел.: (044) 446-52-72.

Всеволод НАУЛКО
доктор історичних наук, професор.

УКРАЇНСЬКИЙ ЕТНОС У ЧАСІ Й ПРОСТОРІ

Цифра, цифри, цифри... За їх сухими колонками стоять людські долі – щасливі, часом трагічні, різні.

Далеко не завжди щасливою була і доля тих, хто ці цифри досліджував чи аналізував. Галузь науки – етнічна демографія – постійно привертала увагу дослідників, адже перш ніж вивчати народ, потрібно знати його чисельність і територіальне розміщення. Без цього важко зрозуміти витoki його родо-в-оду, історичний розвиток, взаємини з іншими народами. Та ще донедавна статистичні дані були або недоступними, або з'являлися з запізненням, від чого втрачалася їх актуальність.

Більше того, українські етнографи зазнавали репресій або були позбавлені можливості видавати свої праці. Не повернулися із заслання відомі дослідники українець Арсен Хоменко і литовець Микола Черлончакевич, які у 20-х роках видали ґрунтовні праці з етнічного складу населення України, що надійно приховувалися у спецхранах; така ж доля спіткала більшість членів Кабінету нацменів при Всеукраїнській Академії наук; зазнали всіляких утисків всесвітньовідомий демограф М.Птуха і бібліограф Ф.Максименко, котрий досліджував проблеми етнічних меж українського народу; майже нічого не видав зі своєї багатющої спадщини видатний дослідник населення західно-українських земель Володимир Огоновський, а праці його земляка Ярослава Дашкевича виходили друком у Франції, Вірменії, тільки не на рідній землі; більш як тридцятилітню перерву в дослідженні етнографічних питань вимушений був зробити і автор цих рядків.

Про ґрунтовні дослідження етнографів зарубіжної діаспори (С.Рудинсько-го, М.Кордуби, В.Кубійовича, Т.Олесевича, А.Жуковського та інших) дозволялося говорити лише в негативному плані, або не згадувати зовсім. Разом з тим, завдяки їм значною мірою стало можливим вирішення важливих науко-вих проблем, і нині їхні праці, імена повертаються нашому народові. Щкаво, що матеріали дослідників базувалися нерідко на даних офіційної радянської статистики. Прикладом цього є "Атлас України й сумежних країв" Володими-ра Кубійовича. До речі, і зараз ще конкретні матеріали переписів, крім загаль-них цифр, практично неможливо одержати, вони поки-що приховані в заган-никах Міністерства статистики України і невідомо кому служать.

Хотілося б наголосити, що, досліджуючи проблеми чисельності і територі-ального розміщення українського етносу, ми жодною мірою не ставимо за мету перегляд національних кордонів, або висування якихось геополітичних домагань на землі сусідніх народів. Це потрібно для з'ясування історичної правди, а вона незаперечно засвідчує хибні національної політики як країн, до складу яких у минулому входила Україна, так і колишнього Союзу, що постійно здійснював денационалізаторську місію щодо багатьох народів, і ук-раїнці тут не були виключенням.

Нашого цвіту та по всьому світу

Українці належать до слов'янської групи індоєвропейської етнолінгвістичної сім'ї. Поряд з росіянами і білорусами вони генетично становлять її східнослов'янську гілку. Українці являють собою стійку спільність людей, яка історично сформувалася на певній території і зберегла відносно стабільні особливості культури (виключаючи мову) і психіки, а також етнічну самосвідомість.

Як і будь-який етнос, український типологічно неоднорідний. Він включає в себе: 1) основний етнічний масив формування українського народу, який в цілому співпадає з територією його формування і сучасними адміністративними кордонами республіки. Сюди ж входять суміжні райони компактного розселення українців поза адміністративно-політичними кордонами; 2) етнічні групи українців, що проживають за межами основного етнічного масиву (останнім часом поширений щодо них термін "діаспора"), як у колишніх республіках Радянського Союзу, так і за його кордоном. Формування їх обумовлені передусім міграційними процесами, що особливо посилювалися з кінця XIX – початку XX ст.; 3) субетнічні групи – етнічні утворення в середовищі українського народу зі специфічними рисами культури (гуцули, лемки, бойки, поліщуки тощо).

Всі ці етнічні спільності відрізняються різними ступенями соціально-економічного розвитку, "ієрархічності" та іншими ознаками. За цих умов найважливіше значення набуває етнічна самосвідомість; доки вона зберігається, існує етнос. Як відомо, на підставі етнічної самосвідомості у більшості країн визначається етнічний склад населення.

Зміни етнічної самосвідомості та інших етноспецифічних рис українців відбуваються в двох умовно визначених нами сферах: етногенетичній, тобто від початкових етапів походження і формування українського народу по лінії "руські – русини – українці", і просторовій або територіальній, яка склалася внаслідок особливостей їхньої етнічної історії. Основним територіальним центром формування українського народу, як відомо, були Середня Наддніпрянина, правобережна Київщина, Переяславщина і Чернігово-Сіверщина. Саме тут уперше утвердилася назва "Україна", яка згодом поширилася на всю територію розселення українського народу і стала його етнонімом. Одночасно майже до XVII ст. продовжували добувати спільні для всіх східнослов'янських земель назви "Русь", "Руська земля", етноніми "руські", "русини".

При цьому чисельне співвідношення між населенням основного етнічного масиву і діаспорних утворень постійно змінювалося, особливо в регіональному аспекті. Так з 1719 до 1989 років (див. табл.) питома вага українців у сучасних межах республіки зменшилася з 85,6% до 81,0%, а в країнах зарубіжної Європи – з 6,6% до 1,1%. Водночас на американському континенті 1897-1900 і 1989 роках питома вага зросла з 0,6% до 3,1% при загальному збільшенні чисельності українців у світі за цей період з 5739,8 до 46136,0 тис.чол., хоча на її зростання негативно вплинув ряд факторів (відсутність власної державності й політичне розмежування у складі різних країн, значні втрати від воєн, які відбувалися на території України, голодомору та інших демографічних втрат, про що піде мова далі). Як і раніше більшість українців розселилася в межах основного масиву (1989 р. в УРСР нараховувалося 81% всіх українців). Однак їх питома вага за межами республіки (в колишньому СРСР) значно зменшилася внаслідок ганебної політики національно-територіального розмежування у зв'язку з утворенням союзних республік (мільйони компактно розселених українців залишилися поза Україною – у суміжних регіонах Кубані, Північного Кавказу, Приазов'я, Центрально-Чорноземного регіону тощо) та асиміляційних процесів. Те ж саме можна сказати про урегулювання проблем польсько-українського етнічного прикордоння.

З другого боку, процеси етнічної консолідації сприяють внутрішньому єднанню українського народу, нівелюванню відмінностей між його етнографічними групами, кількість яких помітно зменшується.

Чисельність і розміщення українців у XVIII-XX ст. (тис.чол.)

Роки	СРСР (без Укра- їни)	Зарубіжна Європа	Україна в сучасних межах	Америка	Австралія	Всього
1719	448,9 7,8%	379,4 6,6%	4911,5 85,6%	—	—	5739,8
1795	1059,8 10,2%	885,0 6,5%	8695,3 83,3%	—	—	10440,1
1858	2299,3 14,4%	941,5 5,8%	12776,7 79,8%	—	—	16017,5
1897- 1900	4370,2 16,6%	847,4 3,2%	20977,9 79,6%	170,0 0,6%	—	26365,5
1910- 1917	7082,7 19,9%	1021,2 2,9%	27050,8 76,1%	380,0 1,1%	—	35534,7
1926- 1931	8344,4 22,4%	745,8 2,0%	27567,6 74,1%	570,0 1,5%	—	37227,8
1939	4524,7 12,7%	876,1 2,5%	29606,8 83,8%	609,0 1,7%	—	35616,6
1959	5063,3 13,1%	335,0 0,9%	32158,4 83,3%	1053,0 2,7%	15,0 0,0%	38624,7
1979	5858,3 13,1%	490,0 1,1%	36495,6 82,8%	1220,0 2,8%	20,0 0,0%	44083,9
1989	6764,0 14,7%	500,0 1,1%	37419,0 81,0%	1428,0 3,1%	25,0 0,0%	46136,0
1989*	11060,0 21,3%	853,0 1,6%	37400,0 72,1%	2516,0 4,9%	35,0 0,1%	51864,0

* — за даними "Енциклопедії українознавства".

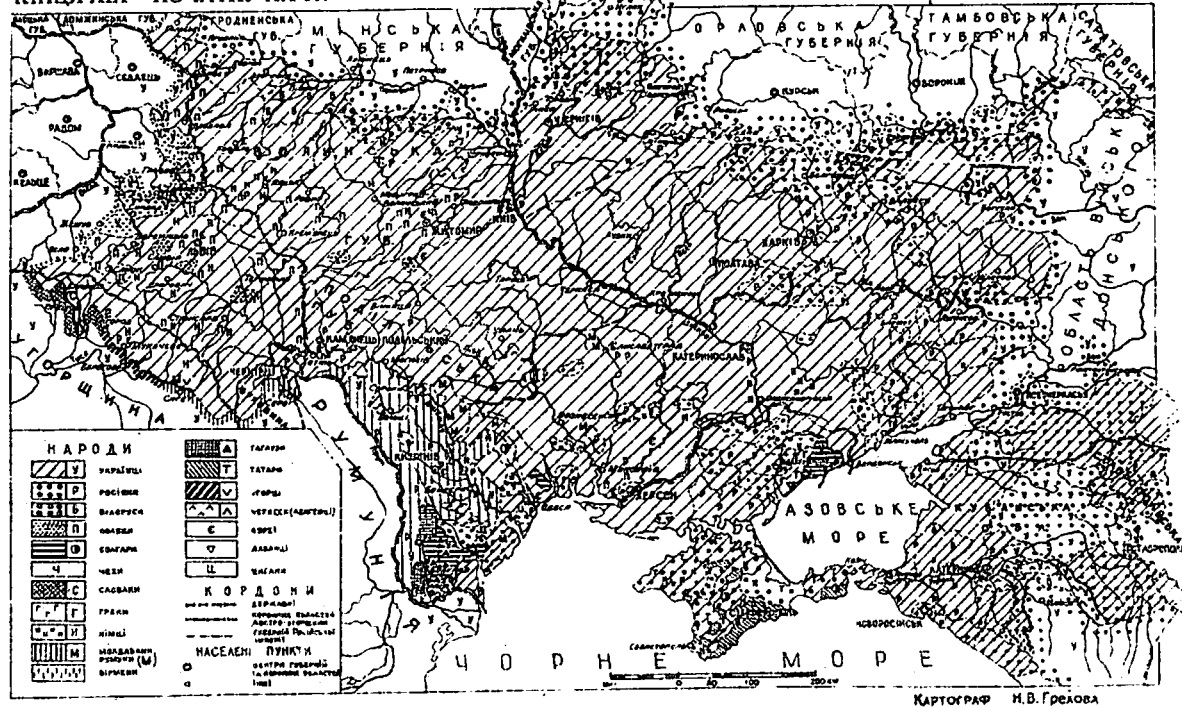
Таблицю складено В.Наулком та Н.Чорною за джерелами, зазначеними в журналі "Народна творчість та етнографія" (1990, №5, С.5). Чисельність українського населення в країнах американського континенту подано за офіційними даними цenzів і еміграційних служб. За конфесійними показниками їх значно більше. Зокрема у США наприкінці 1970-х років налічувалося 1,1 млн. українців (див.: *Ukrainian Settlements Handbook, New York, 1980.* — С.266). Є дані, які можуть бути використані як допоміжні. Однак вони вимагають перевірки. Так за адміністративним обліком Канади 1986 року нараховувалося 420,2 тис. осіб, у яких обидва батьки за походженням були українцями і 541,1 тис., де один з батьків був українцем (див.: *Ukrainian Canadian Population Regions, 1986; додаток до книги: Gerus and Rea. The Ukrainians in Canada, Ottawa, 1985*). На 1989 р. наведено також дані англомовного видання "Енциклопедії українознавства", яка видається в Торонто (Канада). Оскільки ми не знаємо на які джерела вони покликаються, наводимо їх без коментарів. Поза сумнівом, складна проблема визначення чисельності українського етносу потребує дальших досліджень.

Динаміка чисельності українців

Зупинимося на аналізі динаміки чисельності українців у XVIII-XX ст. за найбільшими регіонами світу. Як свідчать дані, наведені в таблиці, на території, яка становить сучасну Україну, завжди була зосереджена переважна більшість українського населення. Протягом XVIII ст. питома вага українців, які

ЕТНІЧНА МАПА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ КІНЦЯ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ СТ.

ЕТНОГРАФІЧНА КАРТА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ
КІНЦЯ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ ст.

проживали на терені сучасної України, знизилася з 85,6% до 83,3%, у XIX ст. вона трималася на рівні 80%, а в XX ст. до 30-х років стала мінімальною за весь досліджуваний період – 74,1%. Це викликане міграціями українців за межі своєї етнічної території, а також тим, що деякі суміжні частини основного українського етнічного масиву внаслідок довільного національно-державного розмежування не увійшли до складу УРСР.

Значна кількість українців залишалася у Східній Галичині, яка з 1918 року увійшла до складу Польщі. Це був регіон, де українці традиційно склали значний відсоток. Так у Сяноцькому повіті 1857 р. вони становили 55,5%, 1931 р. – 48,1%, у Ярославському відповідно – 48,6% і 35,3%, Перемишльському – 80,8% і 45,3%, Цеханівському – 72,9% і 51,9%, Ліській – 74,4% і 73,1%. Навіть 1931 р. українці становили абсолютну або відносну більшість у багатьох повітах Східної і значний відсоток у деяких повітах Західної Галичини. Разом з тим від 1947 р. внаслідок операції "Вісла" – примусового переселення польською владою лемків з земель межиріччя Покраду і Ослави в західні воєводства – практично перестала існувати їхня етнічна територія.

Зменшення питомої ваги українців у межах України викликане також зміною співвідношення між міським і сільським населенням, зокрема перетворенням окремих сільських населених пунктів на селища міського типу або об'єднання їх з містами. Тільки за 70-ті роки чисельність міського населення зростає на 4,8 млн.чол., з них за рахунок природнього приросту в містах – на 2 млн., а внаслідок перетворення сільських населених пунктів на міські та міграції в міста – 2,8 млн. Ці процеси супроводжувалися зникненням величезної кількості сільських пунктів у всіх без винятку областях України. Протягом лише 1959-1979 рр. в цілому по Україні кількість сіл зменшилася з 42229 до 29806, окрім того ще 5975 поселень було знесено. За 1961-78 роки кількість сіл зменшилася за рахунок об'єднання, знесення і приєднання до міст на 12,6 тис. одиниць або на 30%.

На чисельність сільського населення України особливо негативно вплинуло падіння його природнього приросту, величезні демографічні втрати й інші фактори. Якщо наприкінці минулого століття народжуваність в Україні була найвищою в Європі, а її сумарний показник становив 7,5 дитини в середньому на одну жінку, то у 1989 р. лише 1,9 дитини (1,8 у містах і 2,3 – в селах) і був найнижчим серед республік колишнього СРСР. Падіння народжуваності почалося з другої половини 1920-х років і триває й понині. 1990 р. загальний коефіцієнт народжуваності становив 13,3% серед всього населення і 12,9% – в селах.

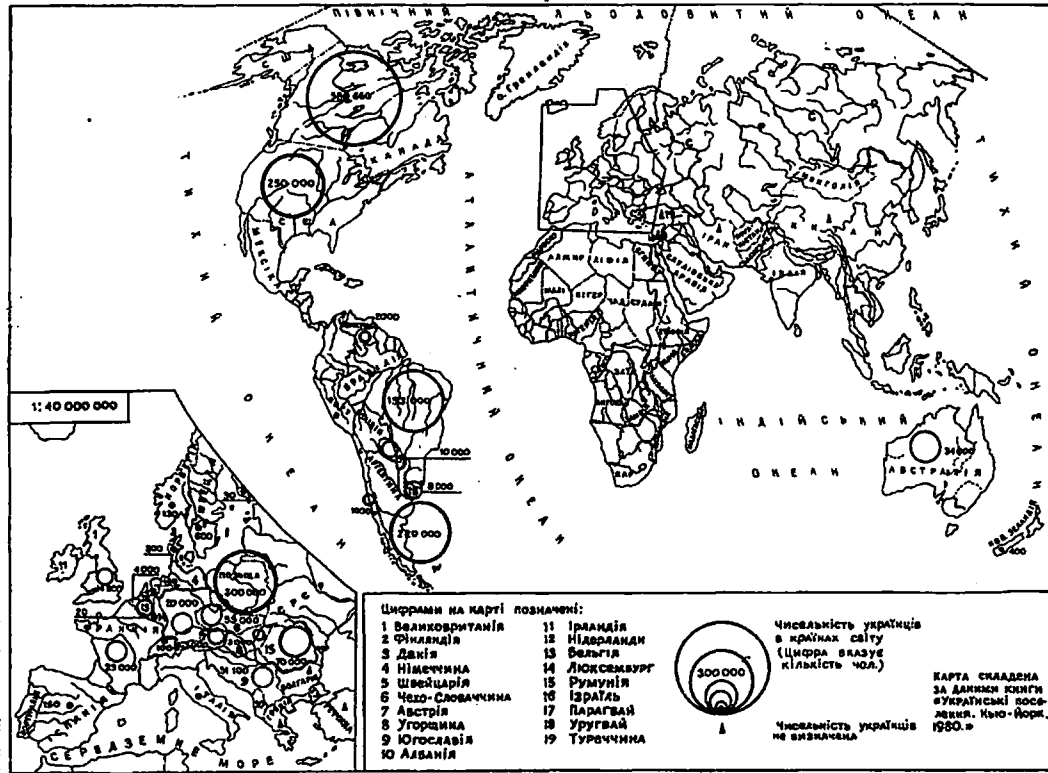
Порушення статовікової структури сільського населення, зумовлене інтенсивними міграційними процесами, призвело до того, що при більш високій інтенсивності дітонародження в селах загальні коефіцієнти народжуваності були нижчими, ніж в містах, набагато вища смертність (9,8% – в містах, 15,2% – в селах). Внаслідок високих загальних коефіцієнтів смертності при недостатньо високих показниках народжуваності серед населення сіл, з 1979 р. спостерігається депопуляція. 1990 р. природний приріст населення України в цілому становив +0,6%, у тому числі в містах – +2,5%, селах – -3,4%.

Природний приріст сільського населення особливо низький в регіонах з великими промисловими агломераціями. Отже зниження природнього приросту сільського населення викликане кризовими явищами в економіці, міграцією населення сіл у міста, несприятливим станом економічного середовища і особливо наслідками Чорнобильської катастрофи. Демографічні диспропорції спричинені також війнами, які охоплювали територію України і жахливими втратами людності під час голодомору 30-х років. За свідченням лише щомісячних статистичних архівних даних з вересня 1932 р. по лютий 1934 р. в Україні, внаслідок штучно створеного голодомору, померло 4 млн.чол., з них 3,4 млн. в селах (або 85%).

Падіння природнього приросту населення сіл негативно вплинуло не лише на стан економічного і соціально-політичного розвитку України, але й на генофонд її народу, оскільки село було і залишається основним джерелом збереження і відтворення українського етносу.

УКРАЇНЦІ У СВІТІ (70-і РОКИ ХХ СТ.)

УКРАЇНЦІ В СВІТІ (70-і роки ХХ ст.)

Впроваджувані у зв'язку з колективізацією "ліквідація куркульства" і усупільнення фондів колгоспного господарства супроводжувалися переселенням величезної кількості селянських сімей з України. За даними сучасних дослідників лише на початку 1930-х років було вислано щонайменше мільон чоловік з числа так званих куркулів і заможних середняцьких сімей. Висилка цієї категорії селян провадилася і в повоєнний період, особливо із західноукраїнських областей. Такі акції викликали непоправні соціально-економічні збитки, оскільки Україна втрачала трудовий потенціал тієї частини сільського населення, яке відзначалося високою культурою сільськогосподарського виробництва.

Не обійшли Україну і величезні втрати внаслідок воєн. Тільки в роки другої світової війни на окупованій території республіки загинуло понад 5 млн. цивільного населення і військовополонених, сотні тисяч людей було примусово вивезено до Німеччини. Лише 1960 р. було досягнуто довоєнної чисельності населення (42,1 млн.).

На пріорит українського населення надзвичайно негативно вплинули етнічні процеси, особливо останніх десятиліть. Про це свідчать дані щодо поширення української мови. У 1960-80 роки мало місце швидке скорочення відсотку українськомовного населення (з 71,8% у 1959 р. до 65,6% у 1979 р. і 63,9% у 1989 р.). Це стало прямим виявом процесів етнічної асиміляції. Досить сказати, що у Донецько-Придніпровському районі за 1959-79 р. питома вага українців скоротилася з 69,3% до 64,3%, а за мовою з 61,9% до 51,9%, у Південному районі відповідно з 56,9% до 53,5% і з 49,2% до 42,1%. Не менш інтенсивно процеси етнічної асиміляції відбувалися в інших регіонах України, особливо серед міського населення. У цьому зв'язку є необґрунтованими твердження, про "природну" асиміляцію, оскільки вона не може бути природною за відсутністю шкіл з рідною мовою навчання, громадських та інших закладів, спроможних забезпечити соціально-культурні потреби населення.

Територіальне розміщення українців

Розселення українців у ареалах основного етнічного масиву показано на наведеній вище мапі, яка складена автором цих рядків В.Наулком і А.Поріцьким, а згодом уточненій на підставі нових досліджень, зокрема зарубіжних. Хронологічною межею обрано кінець XIX – першу чверть XX ст. Саме в цей період етнічний масив українців був найбільш компактним, менш залежним од етнічних процесів, що обумовлено, крім інших причин, надзвичайно високим відсотком сільського українського населення.

Характер розселення українців, як і етнічні процеси серед них, багато в чому залежали від соціально-політичного розчленування основного українського територіального масиву, який входив до складу різних країн – Російської імперії, Австро-Угорщини та ін.

Визначення етнічних меж українського народу стало можливим з проведенням переписів населення, які враховували національну приналежність. З цієї точки зору переписи, які провадилися наприкінці XIX – на початку XX ст., слід визнати достатньо вірогідними, не зважаючи на різні принципи визначення етнічного складу.

Проблема етнічних меж українського народу постійно привертала увагу дослідників. Одні з них (С.Рудницький, М.Кордуба, Н.Дурново, В.Кошовий) зазначали, що компактним етнічним масивом слід вважати територію, де українці становлять серед сільського населення абсолютну (понад 50%) або відносну більшість (менш як 50%, але більш ніж будь-яка інша народність). Інші, наприклад А.Вилимович, прираховували до цих територій місцевості з абсолютною і відносною більшістю українців у складі всього населення, тобто не тільки сільського, але й міського. О.Русов до української етнічної території відносив лише місцевості з абсолютною більшістю українського населення. Значними були розходження у різних авторів щодо визначення показника етнічної приналежності (мова, віросповідання, самосвідомість тощо).

Несприятливі умови соціально-політичної і територіальної роздрібненості

українського етносу, відсутність власної державності й політика денационалізації, яка провадилася на терені України як у минулому, так і за комуністичної тиранії, призвели до різкого зменшення ареалів розселення українського народу. Наведені нами етностатистичні дані свідчать про асиміляцію значних груп українців у суміжних регіонах Центрально-Чорноземного району, Кубані, Західної Білорусі і Молдови. Цьому вирішальною мірою сприяло національно-державне розмежування, яке провадилося у 1917-25 рр., внаслідок чого за межами Української республіки залишилися величезні масиви українців. Тільки у Ростовській області (Таганрозький і Шахтинський округи), Краснодарському і Ставропольському краях, за даними перепису 1926 р., їх нараховувалося 3075,6 тис.чол. Якщо врахувати, що на початку 1930-х років за межами республіки були ліквідовані всі школи з українською мовою навчання, культурні й громадські заклади, стане зрозумілою причина різкого зменшення чисельності українців поза межами своєї країни.

Формування етнічних територіальних груп українців, які знаходяться поза основним етнічним масивом – як в Російській імперії, так і за кордоном, – було викликане передусім міграційними процесами, що посилювалися з кінця ХІХ ст. і продовжувалися в наступні періоди.

Українці поза Україною

Більшість українців живе на своїй історичній батьківщині, на терені, де вони сформувалися як етнос і створили свою державу – Україну.

Одночасно поза Україною (див. мапи) лише в республіках колишнього Союзу налічується понад 6,8 мільйонів українців (1989 р.). Крім того, за офіційними даними, принаймні два мільйони українців мешкає у країнах зарубіжної Європи, на американському континенті та Австралії.

Хоч українці не мешкають на одній території, належать до різних соціально-політичних утворень, країні і навіть не завжди розмовляють однією мовою, не можна не помітити, що між ними існують певні об'єднуючі фактори. Це стосується окремих рис національної психології, особливостей культури й етнічної самосвідомості, тобто усвідомлення приналежності до свого народу. Їх об'єднує прихильне ставлення до надбань своєї культури, прагнення зберегти їх і примножувати, намагання зміцнювати зв'язки зі своєю прабатьківщиною. Свідченням любові до землі предків є і величезна кількість топонімів, які пов'язані з колишньою батьківщиною. Їх можна зустріти на величезних просторах від Молдови до Далекого Сходу, в канадських провінціях і американських штатах. Лише в Канаді їх близько 180: Київ, Карпати, Дніпро, Дністер, Коломия, Сокаль, Тернопіль та багато інших назв, які були перенесені з України на американську землю. Іменами відомих діячів української культури – Тараса Шевченка, Івана Франка, Михайла Грушевського, Миколи Лисенка, Маркіяна Шашкевича – названо школи, культурні центри, громадські організації. В різних країнах українці становлять певну частину суспільства і органічно пов'язані з його соціально-політичною організацією. Тому українці, які, скажімо, живуть в Канаді – це одночасно і українці, і канадці.

Українська діаспора має певні особливості. Основна маса українського за походженням населення поза Україною проживає в республіках колишнього Союзу, передусім Російській Федерації (4,4 млн.), Казахстані (896 тис.) і сучасних Молдові (599 тис.) та Білорусі (290 тис.). За межами колишнього СРСР більшість українців проживає у Канаді (близько мільйона), США (738,5 тис.) за переписом 1980 р. і сусідніх європейських країнах – Польщі (бл. 300 тис.), Румунії (55 тис.) та Чехо-Словаччині (понад 47 тис.) (для порівняння паведена мапа розселення зарубіжних українців на початок 70-х років).

Українська еміграція була викликана низкою факторів, передусім соціально-економічного характеру. До масових переселень кінця ХІХ – початку ХХ ст. у східні регіони Російської імперії та країни американського континенту мали місце лише окремі переселення, викликані перш за все політичними та іншими мотивами. Йдеться, зокрема, про кілька хвиль переселень запорізьких козаків за Дунай, еміграцію із західноукраїнських земель у Північну Америку, в інші

УКРАЇНЦІ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (за даними перепису 1897 р.)

УКРАЇНЦІ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (за даними перепису 1897 р.)

КАРТОГРАФ Н.М. ПАСЮК

країни внаслідок релігійних утисків і переслідувань, або участі в антикріпосницькому русі, як це було з першим українським емігрантом до США Андрієм Гончаренком.

Найбільш компактні діаспорні ареали утворили переселенці з аграрноперенаселених регіонів України, які вимушені були шукати виходу із складного соціально-економічного становища в еміграції. Ці переселенці й в місцях свого нового поселення утворили значні масиви. З 1871 по 1896 рр. у райони Сибіру і Далекого Сходу, за даними С.Брука і В.Кабузана, тільки з Лівобережної України переселилося 725,6 тис.чол. У наступні роки чисельність переселенців ще зростала: з 1897 по 1916 р. з Лівобережної України у Сибір переселилося 572,3 тис.чол., а з Правобережної – 340,5 тис. Більшість переселенців становили колишні селяни Чернігівської, Полтавської та Київської губерній.

Сучасне територіальне розміщення українського за походженням населення Америки значною мірою обумовлене особливостями його формування. У США більшість українських переселенців досить швидко увійшли в структуру міського населення переважно східних штатів – Нью-Йорку, Пенсильванії, Нью-Джерсі та Іллінойсу. В Канаді, при наявності кількох міграційних хвиль, найчисельнішою була "аграрна" хвиля кінця XIX – початку XX ст., внаслідок чого і дотепер українці становлять там значний відсоток сільського населення.

У подальшому значний відсоток української еміграції становили переселення внаслідок політичних мотивів, подій пов'язаних з війнами на терені України, репресіями та різного роду переслідуваннями, про які вже йшлося вище. На жаль, протягом багатьох років замовчувалося взагалі існування українців в імперії, а про зарубіжних переселенців можна було говорити лише як про ворогів або таких, що животіють у жалогідних умовах.

Безперечно, доля українських емігрантів склалася по-різному. Якщо в перші пореволюційні роки для них у республіках колишнього Союзу існували сотні освітніх закладів з рідною мовою навчання, включаючи середні і навіть вищі, десятки видавництв, національних театрів і засобів масової інформації, то досить скоро (на початку 30-х років) ситуація різко змінилася – всі вони були розгромлені. Більш того, внаслідок зазначеного вище національно-територіального розмежування, поза створеною Українською РСР залишилися мільйони українців. Як наслідок відбулася активна насильницька асиміляція українців не лише в діаспорі, але й на терені їхніх історичних земель, у суміжних районах Росії та Білоруси. Досить нагадати, що у Воронезькій губернії за даними Всеросійського перепису 1897 р. українців налічувалося 887,2 тис.чол. (36,2% всього населення), а в Курській – 50,2 тис.чол. (22,9%), причому в деяких повітах (Острогозькому, Богучарському, Бірючанському) вони становили абсолютну більшість, тоді як в останні десятиліття їх відсоток катастрофічно зменшився. За даними перепису 1979 р. у Воронезькій області було лише 5,4% українців, Білогородській – 4,8%, Курській – 1,4%.

Останнім часом ми маємо змогу дізнатися і про те, що зарубіжні українці це не лише хлібороби і гречкосії (хоча варто схилити голову перед ними за їхній внесок у сільськогосподарське освоєння багатьох країн), а й видатні громадські та політичні діячі своїх країн, всесвітньовідомі вчені, поети, письменники, митці. Вони не лише підносили економіку і культуру своїх країн, але й багато в чому допомогли нам, українцям метрополії, зберегти свою історію і культуру, піднести національну гідність. Досить сказати, що зараз україністика викладається у 28 університетах та коледжах США і 12 університетах Канади, видаються енциклопедії українознавства, проводяться ґрунтовні наукові дослідження в Гарвардському інституті українських досліджень, Канадському інституті україністики, Національному Товаристві ім. Т.Шевченка, Українській вільній Академії наук та інших закладах.

Та й попри несприятливі умови українці за межами своєї метрополії збереглися як етнос. Інтерес до них має не лише величезне науково-теоретичне значення з точки зору побутування в іншоетнічному середовищі і особливостей взаємодії з різними народами, а й з позицій духовного єднання зі своєю колишньою батьківщиною, її національно-державним відродженням.

Київ

Від редакції: Ми не втручатимемося ні в стиль (окрім граматичних і стилістичних опріхів та деякого скорочення матеріалу), ні стосовно наукової або політичної позиції авторів, якщо вона й суперечить нашим поглядам. Водночас ми залишаємо за собою право робити відповідний коментар.

Відтак, ми змушені зробити деякі акценти до статті професора В.Наулка. Поважний автор пише, що під час другої світової війни українців загинуло 5 млн. Скупі, скажемо, цифри. Як відомо, кожен третій червоноармієць, що загинув, – українець (навіть за офіційною советською статистикою це понад двадцять мільйонів радянських людей, тобто сім мільйонів наших співвітчизників, не враховуючи численних жертв у тилу, спровокованих кагебіською партизанщиною та першими повозенними репресіями).

Ми не можемо погодитися також із твердженням автора, що під час голодомору в Україні втратила лише 4 мільйони своїх громадян. Ми не знаємо звідки брав цю сумнівну цифру В.Наулко. Нині, за скромними підрахунками, офіційна цифра – 8-9 млн. Красномовним свідченням є спогади М.Бибі, надруковані у цьому числі. Очевидець стверджує: у його рідному селі Житні Гори, що на Київщині, із загальної кількості мешканців 2.507 чоловік померло з голоду 1.123 – майже половина. А були села, райони і регіони, де вимерло все населення.

У зв'язку з цим ми звертаємося до читачів і авторів майбутніх матеріалів продовжити цю архіважливу тему на сторінках нашого журналу.

*****

ЯКОЮ МОВОЮ НАВЧАЮТЬСЯ УЧНІ УКРАЇНИ

У 21 тис. денних загальноосвітніх шкіл України навчається понад 6,8 млн. учнів.

Викладання предметів у школах ведеться в основному українською (49,3% учнів) і російською (50%) мовами. Близько 14 тис. навчаються молдавською мовою (Одеська та Чернівецька області), 19 тис. – румунською (Закарпатська та Чернівецька), 18 тис. – угорською (Закарпатська), 547 чоловік – польською (Львівська), 142 – кримськотатарською (Крим), 15 – англійською (м.Київ). Переважна більшість (83%) сільських школярів навчається українською мовою і тільки 15% – російською, тоді як у міських школярів переважає навчання російською мовою (66%), а на українську припадає 34%.

	Навчаються мовами			
	українською		російською	
	усього тис. чоловік	% до загальної кількості учн.	усього тис. чоловік	% до загальної кількості учн.
Тернопільська обл.	158,4	97,6	3,8	2,4
Івано-Франківська обл.	202,2	96,0	8,4	4,0
Волинська обл.	152,8	94,6	8,7	5,4
Рівненська обл.	170,3	93,6	11,7	6,4
Львівська обл.	346,9	91,8	30,6	8,1
Київська обл.	216,7	84,6	39,6	15,4
Закарпатська обл.	166,2	81,7	14,8	7,3
Хмельницька обл.	166,0	81,5	37,8	18,5
Вінницька обл.	191,6	81,3	44,1	18,7
Житомирська обл.	160,0	76,7	48,5	23,3
Черкаська обл.	148,9	75,8	47,7	24,2
Полтавська обл.	160,4	74,3	55,5	25,7
Чернівецька обл.	89,3	67,7	20,7	15,7
Чернігівська обл.	114,3	67,1	55,9	32,9
Кіровоградська обл.	97,1	62,2	59,1	37,8
Херсонська обл.	95,3	51,7	89,0	48,3
Сумська обл.	86,7	48,5	92,2	51,5
Миколаївська обл.	83,0	43,5	108,0	56,5
Дніпропетровська обл.	156,6	31,1	346,7	68,9
м.Київ	105,7	30,9	235,9	69,0
Харківська обл.	108,6	28,0	279,4	72,0
Одеська обл.	83,6	24,5	250,6	73,5
Запорізька обл.	62,0	22,7	211,4	77,3
Луганська обл.	24,6	6,7	342,1	93,3
Донецька обл.	20,8	3,3	618,4	96,7
Крим	—	—	356,4	99,96
Україна	3.368,0	49,3	3.417,0	50,0

За матеріалами Міністерства України ("Український кур'єр" №12, 1992 р.).

Микола БИБА

УКРАЇНА В ТЕРОРІ

"Не письменник я і не професійний журналіст. Я звичайний вчитель географії та історії, який бачив на власні очі, як проводилася колективізація, я дивом не вмер з голоду в 1932-1933 роках, я свідок репресій, які проводились "вірними ленінцями" по ініціативі "батька Сталіна" в селі Житні Гори та в м.Рокитне Київської області в 1936-1940 роках".

Це спогади вчителя з Білої Церкви Миколи Биби. І хоч про колективізацію, голодомор та репресії вже написано чимало, ми вважаємо за свій професійний обов'язок надати слово живому учаснику небаченої у світовій практиці трагедії. Злий диявол послав нашому народові найстрахотливішу систему більшовицького фашизму. Україна стала полігоном найкривавіших злочинів: найбільший у світі терор і найжорстокіший голодомор випав на долю наших батьків і дідусів. Про те, як проходили ці "комуністичні вправи", ви дізнаєтеся, ознайомившись зі спогадами М.Биби. Читати їх спокійно не можна. Але ми повинні знати поіменно своїх ворогів...

КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ

У Житніх Горах було до десятка хат, вкритих бляхою (жерстю) і лише три хати, в тому числі і в мого батька, вкритих черепицею. Мабуть саме оця черепиця і стала ознакою заможності...

Коли мені було 5 років, а це вже був 1927 рік – період кінця НЕПу, – то в батька у дворі, крім хати, стояло дві повітки, клуня та дві сохи, мурований погреб, який ми називали льох, колодязь на 12 цементних кілець із красивою залізною корбою. В одній із повіток стояла пара коней – Гніда і Каштанка, корова Пунька і телиця Лиска, в другій – чотверо свиней і бугай Савка.

В повітці, де стояли коні, батько з причілку обладнав лавку (так у селі називали магазин), в якій завжди була риба-чехоня, вобла, і найбільш я запам'ятав цукерки. Запам'ятав тому, що пас гуси, а старші хлопці й дівчата посилали мене по цукерки, що я й робив з великим задоволенням. По полицях лазив ввєрх, набирив гостинців повні кишені, вгощав таких же як і я пастушків, за що ввєчором неодноразово одержував від батька ремінець.

В сім років ми вже гонили пасти корови аж до саду Семеренка – це за 6 кілометрів від Житніх Гір, під самим Узином, іноді пасли корови на Могилках, за селом. Кажуть, що це козацькі могили, насипані на колишніх городищах. На Могилках росли розкішні жита. Вони і дали назву селу – Житні Гори.

Запам'ятав ще Різдво і Паску, але не тим, що було дуже багато їжі, та ще й смачної, а тим, що перед кожним святом батько завжди колов чомусь не одного, а двох кабанів, яких після осмалєння вкривали соломомо, поливали водою і накривали старими свитками та кожухами, а наша дитяча справа була – видертися на тих кабанів і душити їх своєю вагою, щоб "на салі була м'яка шкурка". А нас у батька вже було троє: Микола, Василь та Іван. Ось так і росли ми щасливо в батька і матері.

З усіх "куркулів" (а їх було 19 чоловік) ніхто не користувався найманомою працею. Вони не знали свят, вихідних днів, працювали від світання до смеркання. Все їхнє майно було придбане власними мозолями, працею всієї сім'ї.

Та розкуркулювали не лише заможних селян, дісталось і середнякам, які не хотіли йти в колгосп. Їх сім'ї виганяли з хат, забирали все майно, чоловіків садили по тюрмах, судили "трійками", деякі тікали з села, коли десь були родичі. Таких виявилось 14 родин. Ще про добрих три десятки колишніх "куркулів" немає в селі ніяких відомостей, бо архіви довоєнних років не збереглися, а родичі багатьох з них або виїхали, або померли, або тоді були такі малі, що в даний час нічого не можуть пригадати.

Та найкраще я можу розповісти про мого батька Бибу Ничипора Климовича. Прийшли в двір "вірні лєнінці" Давид Кузьмович Кульчицький (дражнили Керча – він був без ноги), Іван Олександрович Чубко (дражнили Кваша), Кузьма Корнійович Слободянюк (дражнили Рудий), Григій Макарович Куциба (дражнили Куций), голова сільради Ігнат Панасович Тригуб, член правління колгоспу "Авангард" Ювмин Руденко, присланий з ДПУ Петро Іванович Шилін – всі оці комуністи залигали всю нашу худобу: коні, свині, навіть кури повкидали в мішки і повели, погнали, понесли в колгосп "Авангард".

На підводі погрузили січкарню, культиватора, плуга, борони, віжки, шлеї, а батько ще й батога кинув їм наездогінці, супроводжуючи цю банду крутим словом і гіркими сльозами. Мати не плакала, а голосила, бігала з однієї повітки в другу і приказувала:

– Людоньки, та що це робиться? Боже мій, де ж та правда? Ой, що ж ми робити будемо голі-голісінькі?!

Не зважаючи на це, батько в колгосп заяви не подав. Тоді на другий день після обіду прийшли до нас нові "гості": міліціонери і якісь чоловіки в цивільному одязі, в тужурках, з маузерами через плечі, інші – з револьверами. Ці вже прийшли по хліб. Вибрали з комори все, що було, вимели все до пилинки, на віз поклали це збіжжя і поїхали на Рокитне.

Пам'ятаю як батько сварився з ними, називав їх бандитами, показував їм якийсь червоний білет, на якому було написано "Земля і воля!". Але і той квиток не допоміг. Мати держала на руках Ваню (йому тоді було лише півтора року) і дуже плакала. Плакали і ми з Васьою. Та на нас ніхто тоді не звернув ніякої уваги.

Коли вже все забрали і пішли з двору, заплакав і батько. Як горох котилися сльози з великих батькових карих очей. Він ніяк не міг перенести все, що сталося.

– Бандити, бандити, – повторював батько, – адже ж я сам нажив все своїми мозолями. Ніхто мені не придбав ні пилинки в коморі, ні скотинки в повітці, ні борони, ні плуга... Сидів і плакав, плакав як дитина, яку зобидили. Ніхто тієї ночі не міг заснути. Ми, три хлопчики, принишкли на печі. Мати щось поралась біля печі, а батько вийшов з хати.

Які ж бо ми були здивовані, коли вранці побачили в повітці своїх Каштанку і Гніду, Пуньку і Лиску, плуга і борони у дворі, навіть шлеї і віжки висіли в снігах на драбині.

Та радість тривала лише один день. Знову прийшли "лєнінці" – голова сільради Тригуб, голова колгоспу Микола Іванович Городенко, двадцятитисячник з ДПУ Шилін, той же Керча і ще якийсь уповноважений з району. Перш за все забрали батька і посадили в селі в так зване "Бурякове товариство", що нагадувало якийсь довгий сарай, замкнули і кричали:

– Тепер будеш знати, як грабить колгоспне добро!

Батько бив ногами в двері і кричав:

– Шиліні! Відчини! Чуєш? Відчини, Шиліні!

Вночі батько вибив закладене цеглою вікно, вийшов надвір, не тікав додому, а сів на призьбі сараю і все повторював:

– За що? За що вони мене посадили? Я ж своїми мозолями все приробив. Не віддам! Нічого не віддам цим собакам! Вони мені його не дали, нехай і не беруть!

Прибігла і мати вранці. Повідомила, що з повітки знову все забрали в колгосп – і худобу, і реманент. Не брали лише курей, бо переконалися, що вони всеодно повтікають додому.

А день знову приїхали з Рокитного. Це вже була міліція і ДПУ. Вони наказали сільським поспіахам зв'язати батька вірвовкою. Та це для них виявилось не так то просто. В ньому проснулась сила моряка. Він з природи був дуже сильний. Пам'ятаю як на Масляну перетягалися з кумом Ялисейом, то качалка переломилась, а один другого моряки так і не перетягли.

Батько встав і сказав: "Не треба в'язати, я так поїду в район". Та гелешники зайшли ззаду і шістьох накинулись на батька. Та той вихопив вірвов-

ку і нею став бити усіх підряд. Це зробило відбиток на все його подальше життя. Сили були нерівні. Знову накинулись на нього шість чоловік, зв'язали і кинули на землю. Били зв'язаного моряка скільки кому хотілось. Не дуже додивлялись куди б'ють. Та найбільше били ногами в груди і по голові. А коли батько знепритомнів, кинули у віз і повезли в Рокитне. Матір в тюрму не пускали, передач не брали.

Два тижні про батька ми нічого не знали. А потім з сільради повідомили, щоб ми його забрали додому. Коли мати прийшла в Рокитне, то побачила, що замість здорового чоловіка лежить якась знівечене тіло, все в синяках, яке не годне навіть самотійно пересуватися. Знайшла мати в Рокитному якусь грабарку і привезла батька додому. Коли він прийшов трохи до пам'яті, то розказав:

– Оце мене два тижні щодня б'ють, б'ють, а потім віділлють водою і знов б'ють. Клади на груди якісь дошки і били великими гирями. І так щодня. Називали підкуркульником і грозили вислать на Соловки. "Твоє місце на Соловках, підкуркульник паршивий! Ми тобі мозги швидко вставим!"

І мабуть такі вставили, бо батько більше року харкав кров'ю, на голові появились якісь гулі. Забудував з горя батько. Він все ще не міг змиритись, що все зароблене його руками забрали без копійки грошей, та ще й побили. "За що?" – все повторював він.

ГОЛОДІВКА

"Рік великого перелому" загнав у колгосп усіх. Загнав і моїх батьків. Батько дуже любив коней, то пішов працювати на конюшню, все хоч і зрідка, а такі зустрічався з Гнідою і Каштанкою. Мати пішла в ланку по вирощуванню цукрових буряків, а потім працювала дояркою на тваринницькій фермі. Не тільки батьки, а й всі селяни працювали від світання й до смеркання, а за свою працю по суті не одержували нічого. З року в рік, з місяця в місяць, з тижня в тиждень життя ставало все важчим і важчим. Перестали давати і ті 200 грамів пшениці та 10 копійок на трудовень, потім замість пшениці стали давати ячмінь, а в 1932 році не дали і ячменю. Про якусь оплату грошима і мови не було – все йшло в державу...

– Все для держави! Все на оборону! – кричали житнегірські й рокитнянські правителі...

В 1932 році в селі спочатку не стало свиней, тоді корів, поступово зникли вівці, кози, кури, гуси, качки... А на "оборону" все більше і більше вимагали хліба. Вимітали усе збіжжя з колгоспних комор, забрали навіть посівний матеріал, а потім наклали "тверде завдання" на колгоспні двори. Мається на увазі ті клаптки жита чи пшениці, які за звичкою сіяли на городі люди на паски, кілька соток проса курям. Та це "тверде" було таким великим, що ні хто його в селі не міг виконати. Що в кого десь залишилось, почали люди закопувати в землю.

Тоді в селі створили бригади з так званого "активу комуністів і комсомольців", які ходили по хатах і трусили хліб. А трусити наші "керчі" вміли, трусили ретельно, не лишаючи ні пилінки. Не гребували нічим: ні зерном, ні дертю, а пізніше наклали поставки і на картоплю. Та для "держави" і цього було мало, почали штрикати ключками і залізними штирями в дворах, хлівах, у декого знаходили хліб, тягли до сільради і там били до безтями, щоб признавались, де ще є закопаний хліб.

Прийшла комісія і до нашої оселі. Той же Давид Керча, Ігнат Тригуб, комсомольці, прізвища яких уже забув, зірвали в коморі підлогу і витрусили два останні мішки пшениці, які батько закопав про "чорний день".

У хаті вже нічого не лишилося з їжі. Йшла зима 1933 року. Батько спочатку виміняв у когось з односельчан три хлібини за кожуха, а потім мати десь їздила і за бурноса та свитку привезла пуд дерті. І так проміняли все, що лише можна було проміняти. Далі для обміну не лишилось нічого. Пішла в хід торішня житня і пшенична полова, лупа (відходи від проса, коли робили пшоно), м'якина (це лущка від проса і гречки, але перемелена на жорнах).

Особливо була тяжка зима 1932-1933 років. Спочатку поїли собак, котів, умудрялись якось ловити ворон (голубів давно поїли). Почали їсти жом, м'ялясу (патока від цукрових буряків), а коли і цього не стало, у дні відлиги по декілька раз перекопували городи, шукаючи мерзлу картоплю, з трухла-

вини якої ще й млинці якісь виходили. Та скільки той город не перекопуй, а вже й гнилої картоплі не стало. В середині грудня випав сніг і вкрив усе, що лише можна було вкрити. Почався справжній голод.

Усе більше й більше зустрічалося на дорогах пухлих людей. Спочатку, за розпорядженням голови сільради і голови колгоспу, звозили мертвих пухлих людей і хоронили на цвинтарі біля Майоренка. А взимку копали велику яму і вкидали в неї мертвих людей уже без домовини. Лише за зиму 1932-1933 років у Житніх Горах з 2507 жителів померли з голоду 1123 чоловіків, жінок і дітей.

В нашій сім'ї першим опух батько. Аж не вірилось, що такий кремезний, колись такий сильний чоловік лише дивився на нас якимись байдужими і беззахисними очима, в яких світилося лиш одне прохання:

– Дайте щось з'їсти, – мовив він самими губами. А ми плакали біля нього, бо і в самих зранку не було ні крихти в роті. Наступала смерть на всю сім'ю. Тоді мати покинула колгосп і подалась у Рокитне, де, дякуючи директору машино-тракторної станції І.І. Демущу, влаштувалась на роботу в МТС дояркою.

Бігали і ми до неї в корівник МТСу, це від Житніх Гір всього 6 кілометрів. Бувало підліземо під корову, а мати дасть нам по чашечці молока, і... тікаємо додому. Іноді нам вдавалося випросити в свинарки один або два кормові буряки, або жменю дерті – то ми всю цю харч несли батькові. Отак, дякуючи матері, ми три брати вижили цю важку зиму і кусок весни. А коли почала появлятися жалька крапива, люцерна, лобода, ми зажили дещо краще. Та не допомогли батькові ні наші передачі, ні крапива, ні люцерна...

2 травня 1933 року на сорок першому році життя помер наш батько Биба Ничипор Климович з голоду. Столяр МТС Іван Чуйко зробив домовину, і ми батька похоронили з усіма почестями. Та, коли вже батька опустили в могилу, прибігла якась жіночка, а в ряденці замотаний мертвий хлопчик:

– Ой, людочки, Богом прошу, покладіть в могилу і мого Івасика, бо вже не маю сили його захоронити.

Якісь хлопці підкопали під стіною над труною батька невеличку нішу і поклали туди Івасика. Закидали землю, поставили над могилкою батька великого дубового хреста. Перехрестились і сказали традиційне:

– Нехай йому земля буде пухом! Царство йому небесне! – та пішли додому плачучи. Але може тому, що привикли до шоденних мерців, плакали не так, як було раніше. Добре пам'ятаю, що не справляли ні дев'яти днів, ні сорока, ні року, як прийнято за старовинними звичаями, бо не було чим справляти.

Після смерті батька ми перейшли жити в Юзефівку до баби Ящихи, це за 2 кілометри від центру Рокитного, де знаходилась МТС. А в Житніх Горах колгосп відкрив нашу хату-пустку і переробив її на пекарню. Мати і далі доїла корів. Ми з Василем та Іванком продовжували бігати до матері, навчилися крадькома підлазити під корову, і коли раз, а коли й два пили по чашці молока. Найкраще це було робити, не криючись, коли носили коровам якусь їжу до жолоба. Допомогали і свинаркам, тоді простіше було взяти 1 чи 2 кормові буряки з котла. Підкріпившись, спокійно йшли до бабусі наніч. Старались іти засвітла, бо по селгах вже ходили чутки, що люди людей їдять.

З березня 1933 року я перевівся вчитись у Рокитнянську середню школу, бо на противагу Житньогірській початковій школі тут давали "гарячі сніданки". Весь сніданок складався з 50 грамів хліба, чорного як земля, і черпака тюри. Мабуть, нинішні хлопці й дівчата не мають ніякого поняття, що таке тюра: це велика каструля кип'яченої води, в якій розведено 2-3 ложки житньої муки.

На смерті батька наше горе не закінчилося. В один з травневих днів 1933 року ми всі троє прибігли до матері на ферму, але прийшов бригадир і молюка не встиг випити лише Ваня. Смеркало, ото ж ми йому сказали, щоб він випив молока і завидна біг до бабусі. Ці два кілометри він долав уже не один раз, адже йому лише місяць не вистачало до 5 років.

Та коли ми прийшли додому з Василем, нашого Вані дома не було. Ми вирішили, що він надумавсь іти додому з матір'ю, і спокійно чекали матір з Іванком. Мати повернулася із ферми до бабусі десь о 23-й годині. Та Іванка з нею не було. Мати кинулася шукати дитину по сусідах, побігла знову на ферму – та й там сина не знайшла. Побігла в міліцію, в лікарню – Вані не було ніде. Не повернувся він і наступного дня. Мати вранці побігла в Житні Гори – та син як у воду впав.

Довго ми всі плакали за братом, мати очі виплакала за ним. Проклинала себе за те, що перед смерканням відпустила самого. Через два тижні від-

правили в церкві панахиду за братом і змирилися з тим, що хлопець пропав безвісти.

Проїшло трохи більше року, в Рокитному судили якусь людоїдку Харисю Вишневську. Жила вона в невеличкій вуличці недалеко від Юзефівської сільради. Мимо цієї вулички ми завжди ходили додому, вірніше до бабусиної оселі.

І ось ця звірина, лише якась подоба людини, доведена до відчаю, розповіла про всіх людей, а більше дітей, яких вона поїла. Про Ваню розповіла таке:

— Так, десь в кінці мая ішов хлопчик років 5-6. Я спитала, як його звати. Він відповів: "Ваня". Я йому показала пряника, він пішов за мною, а далі ви знаєте, що я йому зробила.

Розповіла вона усе в деталях: біла макогоном по голівці, а коли жертва непритомніла, рубала сокирою на куски і варила у великому баняку. Ось так аж через півтора року ми дізнались, куди подівся наш брат Іван. Х. Вишневську засудили до страти. Правда, казали, що людоїдів не вбивали, а вивозили десь у Сибір, де вони на копальнях і помирали. Наскільки це правдиво — сказати не можу, бо тоді перед нами стояло лише одне завдання — вижити. У Житніх Горах 1933 року все більше й більше помирало людей з голоду.

Діждались літа, налились колоски жита і пшениці, досягли молочної зрілості. Та ось це і було причиною смерті багатьох односельців. Люди ходили красти колоски, не зважаючи на страшні закони. А закони і насправді були жакливими: за торбину колосків давали 2-3 роки тюрми, за 5 кілограмів зерна — 5 років в'язниці або висилка в Сибір чи на Соловки.

Та смерть була страшніша від тюрми. Люди йшли на поля, крались від об'їждчиків, які гасали на конях навколо посівів пшениці й жита, полосуючи своїх односельців нагайками. Та все ж люди умудрялися принести додому колосків — хто в торбинці, хто в подолі, а хто й за пазухою. Багато односельчан, наваривши молодого зерна, з'їдали його, а на другий день помирали від запалення шлунку і кишок.

Весною і літом 1933 року ніхто не дивувався, що по дорогах лежали трупи людей, відомих і не відомих, своїх і чужих. Мертвих людей скидали в бестарки і звозили у спільну яму на цвинтарі.

Був я цього року на цвинтарі, дивився ті місця, куди звозили мертвих голодних людей. Ніяких слідів про колишні братські могили не знайшов. Запали горбки, на їх місці нині більше ям. Стоїть лише один хрест. А поруч на новому кладовищі гарні загороди, красиво оформлені могили нинішнім померлим односельчанам. А так хотілося б, щоб і сотням померлих з голодомору поставили хоч один на всіх пам'ятник з поіменним перерахуванням жертв голоду.

А на полях гасали на конях об'їждчики, продовжували бити жінок і дітей нагайками за колосочки. Сталось майже так, як записано у Біблії: "По хлібові ходитимуть і з голоду помруть", "Будете ізгнані із своїх домів"...

РЕПРЕСІЇ

Такого слова як "репресії", ми в своєму тринадцятилітньому віці навіть не знали. Ми співали в шкільному хорі "Наш паровоз вперед лети", "Барабанщик", "Думи мої..." Т.Шевченка, такі народні пісні як "Плюсю я огірочки", "На городі верба рясна" та інші і не знали ні про які репресії.

Тоді якось серед учнів не було такої пасивності, як тепер. В нас не було таких понять як "не вчити уроків", "прогулять уроки", навіть порушників дисципліни були одиниці. І то на комсомольських чи піонерських зборах їх чистили так, що їм не було світлої години для будь-яких порушень.

І ось на уроці зоології сидимо ми на передній парті із Женьою Зайцевою (нині Євгенія Микитівна Туник, живе в м.Красноармійську Донецької області). Урок вів Антон Антонович Шаповал. Ми дуже любили цього вчителя за його людяність, щирість, доброту.

Раптом розкриваються двері без стуку, в клас вриваються троє: один у мілицейській формі, двоє в цивільному.

— Ваша фамилия Шаповал? — суворо запитав той, що в цивільному.

— Так, — знічено відповів Антон Антонович.

– Слідуйте за нами.

Вчитель хотів було взяти журнал і книги.

Сумку свою бери, а журнал оставьте в класі, – скомандував міліціонер.

Боже, що робилося в класі! Ми кричали, плакали, вибігли в коридор, чіплялись Антону Антоновичу за поли піджака, за руки, тягли його назад.

– Он враг народа, а ви равете, – люто просичав агент у цивільному.

Перед виходом на подвір'я нас, як цуценят, одірвали від учителя і повели його до "чорного ворона".

А через 30 років... Ми вже жили в Білій Церкві. Захворіла моя теща. Ми викликали машину швидкої допомоги. Заходить лікар... Антон Антонович Шаловал! Я не витримав, заплакав.

– Звідки ви взялися?

– Ой, голубе, дай Бог там нікому не бувати, де я був, – тільки й сказав Антон Антонович. – Сьогодні ще багато викликів, мушу їхати.

Через кілька днів ми зустрілися.

– В 1936 році з дня, який ви пам'ятаєте, я назавжди розпрощався з педагогікою, – почав свою сповідь Антон Антонович, – "чорний ворон" привіз мене в рокитнянську в'язницю. Та сидів я там недовго, лише три дні. З Рокитного мене разом з такими ж "ворогами народу" переправили "воронком" на залізницю, а далі товарняком до Тюмені, звідти на Єнісей. Місяць пливли пароплавом до Дудінки, а далі – літаком на Таймир. Там ми будували мідно-нікелевий рудник, а потім і працювали на ньому. Так росло місто Норильськ. І ось на руднику почалися поголовні хвороби – від цинги і простуди до отруєння газами. Лікарів не було. А поскільки я біолог-анатом, і був найближче до медицини з усіх тамтешніх "ворогів", то й почав допомагати товаришам, використовуючи поганеньку аптечку.

Коли Норильськ трохи розбудувався, з'явилась там справжня аптека. Я дістав у старенького фельдшера медичний довідник і почав лікувати. Тепер на руднику звертались до мене не інакше як "доктор".

Десять років відбув "від дзвінка і до дзвінка" і ще п'ять – без права виїзду з Таймиру. Дружина з сином Анатолієм жила в Рокитному, а коли почали цькувати як сім'ю "ворога народу", продали за безцінь хатину і переїхали до Фастова. У 1951 році я закінчив Красноярський медичний інститут, 1956-го, після реабілітації, повернувся на Україну. У Фастові не було роботи, я влаштувався в Білій Церкві на станції швидкої допомоги. Це зручно – добу чергу, дві дома.

Ось така доля одного з "ворогів народу". Йому ще пощастило – лишився живим...

Пригадую ще Івана Руденка, свого односельця. Він єдиний в Житніх Горах умів грати на скрипці, єдиний, хто носив у селі капелюх. Він був відомий в окрузі музика, його часто запрошували в Рокитне, Савинці, Тарасівку, Ворошилівку на весілля, на іменини й інші сімейні свята. Це був дуже веселий чоловік, знав багато частівок, гарно співав:

"Сидить баба на рядні
і щитає трудовні:
Один день – трудовень,
Дайте хліба хоч на день!
Нема хліба, нема сала,
Бо совєцька власть настала.
Ні корови, ні свині,
Тільки радіо в стін".

Ось за такі частівки і забрали Івана навіки.

Як "політично ненадійного" повіз "чорний ворон" і звичайного хлібороба-середняка Івана Малафійовича Слободяника тільки за те, що сказав у клубі: "Ну, й власть настала..."

Така ж доля і Кирила Герасимовича Литвина двоюрідного брата моєї матері. В 1937 році під нетверезу руку висловив незадоволення існуючою владою і як "політично неблагонадійний" додому не повернувся, залишивши п'ятеро маленьких дітей.

Петро Федорович Шинкаренко – бідняк з бідняків, мав багато дітей. Щоб їх прогодувати, відривався від роботи, іноді їздив у Київ щось продати, щось купити, щось обмінати. Його поїздки декому здалися підозрілими. Це був 1937 рік. Забрали як "ворога народу"...

Засудили на 10 років і нашого священика Хрисана Петровича Старушенка, який перед виборами у Верховну Раду необачно сказав голові сільради:

"Краще б вас вибрали у Верховну Раду, ми вас хоч знаємо, а тих же кандидатів ми в очі не бачили!"...

Не минула й мене прикра доля. Після закінчення Рокитнянської десятирічки з "золотим атестатом" в червні 1939 року я подав документи на відділення української мови та літератури філологічного факультету Київського державного університету імені Т.Шевченка. На це відділення потрібно було прийняти 140 відмінників. Я подав заяву 76-м. Отже, вважав, що я вже студент, і спокійно поїхав у Білу Церкву до дядька.

Десь тижнів через три приїхав я у Житні Гори. Мати зустріла мене плачем:

— Поїхав кудись, а он тобі прийшли документи з Києва.

Читаю і очам не вірю: "Відмовлено за відсутністю місць". Як же так? Поїхав я в Київ і аж там зрозумів причину. В Рокитному не було фотографа, на базарі єврей Наум сфотографував мене "на п'ятиминутку". За 5 хвилин він зробив з мене фото. Так мокре я й поніс його додому, а коли роздивився: є голова, є груди, а очей нема. В університеті мабуть не захотіли возитись з сліпим студентом і підсунули ту цибулку з відмовою на підпис ректорові.

Коли ж побачили мене, що я з руками й ногами, навіть з очима, то сказали, що вже нема набору на філологічний факультет на відділ української мови та літератури, а з задоволенням візьмуть мене на факультет романогерманських мов. Якби ж тоді мені та сучасна голова! Був би оце десь перекладачем, а чого доброго й секретарем посольства у якийсь державі. Та як подумав, що це романогерманський факультет, вирішив одразу — ні! Дуже я не любив німецької мови. І хоч здав я на випускному екзамені її на "5", ніколи не любив цю мову і п'ять років її не знав.

Отож я забрав документи і пішов у Київський державний педагогічний інститут імені Горького. Та й там на мовно-літературний факультет набір уже закінчився. Подивились в приймальній комісії мої документи і запропонували йти на географічний факультет або на педфак. Я послухав агітаторів з географічного факультету.

Багато я вже забув законів, указів і декретів радянської влади. Та указ від 2 жовтня 1940 року я не забуду ніколи. За цим указом студенти повинні були щороку платити по 400 карбованців за навчання, а щоб одержати 90 карбованців стипендії, треба було мати 2/3 відмінних оцінок. Я склав змову сесію (7 іспитів) за перший курс і одержав 4 "відмінно" і 3 "добре". Потрібних двох третин не набрав. Мене попередили, що, коли не заплачу 200 карбованців за перше півріччя, виключать з інституту. Довелось йти на роботу в троллейбусне управління кондуктором.

...Якось кількох студентів виключили з інституту за те, що не мали можливості заплатити за навчання. Плакали ще кілька дівчат, кандидатів на виключення. А я, дурень, візьми та й скажи:

— Не плачте, дівчата. Хто не задоволений, я знайду вам підтоптаних стариків, доучать. Але це не даремно. Для мене знайдіть стареньку даму з торбинкою грошей, щоб заплатила за мене за навчання в другому півріччі.

Минула лише доба. Мене викликають в Управління державної безпеки на вулицю Володимирську 15. Не довелось того дня мені йти ні до інституту, ні на роботу. Довго чекав у коридорі на якогось чиновника. А потім черговий повів мене довгими коридорами у кімнату № 222. Переді мною сидів кегебіст з двома щалами в петлицях.

— Ну, рассказывай, какую ты там создал контрреволюционную организацию в институте. Чем ты не доволен советской властью?

Я навіть не збентежився, адже насправді у нас в інституті ніякої організації, тим більше контрреволюційної, нема. І я навіть не лукавлячи сказав:

— Та ніякої організації в інституті я не створював, і взагалі у нас в інституті ніякої контрреволюції нема.

Вже не пам'ятаю, дві шпали — це майор чи підполковник, — але знаю, що це був якийсь високий чин. А як же він кричав на мене! Обзивав мене усякими словами, навіть нецензурними:

— Тебя учат, голодранца паршивого, а ты еще против советской власти выступаешь, против ее законов! — і вийшов з кабінету. Не було його години дві. Потім в кабінет зайшов інший офіцер. Цей довго не церемонився, а вліпив в обличчя так, що я за першим разом заточився, а за другим полетів зі стільця. Потім матюкнувся і процідив кризь зуби:

— Дрянь поганая, а еще и не признается. Мы тебе эту дурь с головы быстро выьем.

І цей пішов з кабінету. Я піднявся й довго сидів один в кабінеті. Вже й вечоріло. Чомусь захотілось їсти, зміна моя вже давно почалась на тролейбусі. Зайшов міліціонер, забрав мене і відвів у якусь кімнату із загратованим віконечком і єдиною дерев'яною табуреткою. Геть смеркло. Той же міліціонер привів мене знову в кімнату № 222. Там сидів той же кагебіст з двома шпалами на петлицях.

Тепер він запропонував мені закурити. Я подякував і сказав, що не курю. Допитував він мене більше години, все науськував, щоб я признався за якусь контрреволюційну організацію. Але я не міг йому нічого сказати, бо й насправді нічого не було. Тоді він вийняв револьвера і крикнув:

– Признавайся, гаденш, иначе сейчас кончится вся твоя контрреволюция, на место тебя в институте!

З очей потекли сльози. Я мовчав. Тоді він почав бити спочатку кулаками у висок, а потім заклад мені револьвер в рот і засичав:

– Застрелю как собаку, нечего панькаться с врагами народа!

Я намагався ухилитись від револьвера і рукою ненароком вдарив його по руці. Чинownik зі шпалами на петлицях просто оскаженів і почав мене бити ручкою револьвера по голові, по шиї і повторив мої слова про "підтоптаних стариків" і "даму з торбинкою грошей". Я вже не опирався, а тільки плакав від болю. Було мені тепер більш ніж ясно, що в нас на факультеті є сексот. А мій мучитель знову десь пішов.

Прийшов якийсь третій з однією шпалою, побачив, що я на всі боки студент, та до того ще й кондуктор. Розпитав, чому я до них прийшов у кондукторській формі. Я розповів, що хотів після занять в інституті йти в тролейбусний парк на роботу. Цей не кричав, а поклав переді мною аркуш і продиктував:

"Я, Быба Николай Никифорович, студент КГПИ имени Горького, заверяю, что я никогда, ни при каких обстоятельствах, не скажу, что я был в здании ГПУ и о том, о чем здесь шла речь. В чем и расписываюсь. 21 ноября 1940 года".

Знову зайшов міліціонер і вивів мене довгими коридорами на вулицю. Було далеко за північ, коли я повернувся в гуртожиток. Хлопцям я нічого не сказав де я був і що зі мною було. А вранці, подивившись на мої гулі і сніжки під очима, Шура Звонко сказав:

– Ну, ти, Миколо, вчора десь таки був у шкоді.

Я тільки й міг відповісти: "Так, був..."

І лише значно пізніше я дещо розповів своїй однокурсниці Надії Кончаківській (нині Надія Павлівна Кобилянська, проживає у Фастові) про свої нічні пригоди. Надя також призналась, що її, як комсорга курсу, також схилили до цієї секретної служби, то вона під якимсь поважним приводом відмовилась. А ось щодо мене, то це робота Тетяни Трохимець, студентки нашого курсу. Не одного мене через неї викликали на Володимирську 15. На жаль, зараз не знаю її координат, щоб "подякувати" їй.

Отак я вчився і працював, працював і вчився, не досипав ночей аж до зимової екзаменаційної сесії. В січні в мене було лише три екзамени, і я всі їх склав на "відмінно". Мені дали стипендію і звільнили від плати за навчання. А я ж був уже на другому курсі. Більше стипендії я з рук не випускав. Навіть державні склади на "відмінно". А ось КДБ не залишило мене ні тоді, коли я був на фронті, ні під час педагогічної роботи.

Була спроба звинуватити мене у зв'язках з "ворогами народу" і в п'ятдесяті роках, коли я працював інспектором шкіл Білоцерківського району. Вже й псевдо мені придумали – "Росін", тобто освідомлювач на Росі, але я категорично відмовився від такої роботи. Дали мені спокій тільки у 1960 році...

Біла Церква

Творча майстерня "ФОНОГРАМА" для відродження української культурної спадщини пропонує у звукозапису: українська народна музика, фольклор, старовинні народні пісні та автентична музика, додаток до навчальних програм для шкільних і дошкільних закладів.

На Ваш вибір 148 програм на 380 годин звучання.

Вибирайте!

252001 м.Київ, А/С 141. Тел.: (044) 229-50-79, 228-63-51.

МОЯ НАДІЯ ЗОЛОТА...

ЛИСТИ КАТЕРИНИ БІЛОКУР ДО ГАННИ САМАРСЬКОЇ

Мабуть не треба представляти широкому загалу творчість Катерини Білокур – української майстрині, ім'я якої широко відоме на Україні та поза її межами. Значну цінність для розуміння свістосприйняття Катерини Василівни має епістолярна спадщина. Із значною частиною її читачі вже ознайомені завдяки публікаціям ("Україна", 1970, №47; "Вітчизна", 1982, №3; "Літературна Україна", 1983, 27 жовтня; "Україна", 1984, №23/24; "Вітчизна", 1984, №12; "Вітчизна", 1986, №1), але повне зібрання листів, яке мало бути надруковане у великому альбомі, присвяченому творчості художниці, так і не побачило світу. Між іншим, ці листи не тільки відбивають яскраво ліричну, емоційну особистість авторки, проливають світло на її щоденне життя, а й дають змогу зрозуміти мистецькі витoki багатьох творів самої Катерини Василівни та інших майстрів. Це висується її листування з Г.М.Самарської, яку в попередніх публікаціях (фрагменти окремих листів – "Вітчизна", 1982, №3; згадка – "Вітчизна", 1984, №12) визначено як "ученицю Галину Самарську".

Чи є Ганна Самарська ученицею Катерини Білокур? Ні, якщо говорити про передачу суто професійних навичок, стилістики тощо. Так, якщо мати на увазі взірць життєстійкості, людяності, відвертості, відданості мистецтву, який являла собою Майстриня, і той творчий імпульс, що дала вона на все життя юній дівчині. Творчість Г.Самарської ще потребує окремого мистецтвознавчого дослідження. Вона начебто складається з двох, на перший погляд не зв'язаних між собою частин – петриківського декоративного розпису і творів, які продовжують лінію, накреслену в українській народній творчості К.Білокур. Витоки цих напрямків можна знайти в запропонованих читачеві листах.

Ганна Миколаївна Самарська (в дівочтві Косяченко, за "домашнім" ім'ям Галля, як і називала її К.Білокур) народилася 15 січня 1942 р. в с.Богданівці (тепер Київська обл.), майже по сусідству з Білокур, яка бачила художні здібності дівчинки і всіляко заохочувала її до малювання (до речі, перші її роботи збереглися в родині Самарських). 1959 року, закінчивши десятирічку, поїхала з благословення Катерини Василівни поступати до Київського художнього інституту, але вже на підготовчих курсах відчула брак суто професійної підготовки, тобто тієї "школи", яку мала київська молодь. Тоді, за порадою своєї відомої односельчанки, вона звернулася до Будинку народної творчості, звідки її направили до створеного на Київській сувенірній фабриці цеху підлакового розпису. Зразки розпису, які там опанувалися, переважно були зроблені колишньою петриківчанкою Марфою Ксенофонівною Тимченко на основі місцевого традиційного розпису. Це було не те "професійне" мистецтво, до якого тягнулася дівчина, але щось близьке, рідне, начебто знайоме, і вона з радістю навчалася азам майстерності протягом 1960 – початку 1961 років. За спогадами майстрині, при першій же нагоді вона показала листівки-репродукції петриківського розпису К.Білокур, яка ними дуже зацікавилася. Навесні 1961 р. Г.Самарську переведено на роботу до петриківської фабрики "Дружба", з якою пов'язане майже все її творче життя. Широке визнання здобули твори заслуженого майстра народної творчості: декоративні розписи (панно, підлаковий розпис, розпис по дереву), композиції "як у Білокур", що стали за зінанням самої художниці головним сенсом її життя.

Наведені нижче листи охоплюють травень 1960 – травень 1961 рр., тобто проливають світло на останній рік життя К.Білокур, яка померла 10 червня 1961 р. Крім того, ставлення К.Білокур до Г.Самарської є взірцем піклування мудрого майстра молодим митцем, що обирає шлях у творчості.

Юлія СМОЛІЙ,

аспірантка сектору народнього мистецтва
ІМФЕ ім. М.Рильського АН України.

Добрий день тобі, Галю!

Галю, дитятке дороге, одержала від тебе лист і вербоньки журливі, і як ти гарно написала до їх слова, як гарно воно у тебе вийшло, що розділила річенькою і з'єднала містком. Дуже чудово!

І вербоньки гарні, і далечинь далека є, але це ж з уяви, а якби ти їх з природи виконала, ой, як би то було чудово! Та я сподіваюсь, що у майбутньому усе те буде.

А відносно того, Галю, що, коли я тебе проводила, а, повернувшись, плакала – це дійсно так.

Але ж, Галюнечко, дитяточко і миле й дороге, я знаєш чого заплакала?

Да що ти ще така чиста, мила, не злоблива, відверта, добра душа, і ти прийшла на мить додому, але прибігла і до мене, щоб і мені сказати те слово ласки, і щоб хоч яке небіть ділечко допомогти.

Але ж нам довго не можна бути удвох, бо життя вимагає, що тобі треба їхати в те бурхливе, повне кипучого життя місто, а мені треба вертатись додому, до тих грубих, невдячних людей. Скільки і живу і скільки їм ніякого зла, а лише добро роблю, і за те вони мені віддячують такою грубою невдячністю. І защо вони мене так зневажають, і защо доводять до божевіля, до того, щоб я по сім раз на день плакала?

От все це підкотило до серця в той час, коли я повернулась додому. Ну і заплакала.

Але я думала, що ти мене зрозумієш, і про це в нас не буде мови.

Город уже такий, що вже дещо треба полоти.

І дощів нема, і холодно, а бур'ян росте. Йому ні гори, ні низу – скрізь рівно. А що я затрималась так з відповіддю, то це не від мене залежить.

Буває так, що зразу ж і напишу відповідь, а як кинусь здавати на пошту, як почну ждати нагоди, то бувають випадки, що неділь і дві пройде, бо і листоноша далеко, а пошта іще далше.

А ще саме січас таке лихо, бо саме та дівчина пішла у відпустку, яка працює на станції Кононішка, і якою я завжди передавала мої листи на пошту.

Та нічого, Галю, якось уже воно буде, і ти і інші живої матері дідуться. Ну нічого, дитятко, мабуть уже писати хватить, а чого в листі не дописала, я думаю, що коли ти прийдеш додому, то хоч на мить, а і до мене прибіжиш, то й договориш на словах

Бувай здорова, Галю,

Бажаю тобі всього хорошого в твоїм житті, успіхів у науці.

З пошаною до тебе.

(кінець травня – червень 1960 р.)

Добрий день чи вечір тобі Галю, дороге дитятко!

Оце пишу тобі листа в суботу, 26-го листопаду, і оце в цей день якраз я одержала від тебе те багатство, ту дорогу посилочку.

Галю, дитяточко дороге, не дивуйся, що я так пізно одержала і пізно тебе об цім повідомляю. Лиля дощі, була велика грязь та бездоріжжя, листи й газети привозили по трасі, а листоношу повідомляли телефоном, щоб він за поштою виходив до траси, а посилки кому були – то звольте у Черняхівку сходити, і кого я не питала, то по такій лихій годині ніхто йти не хотів. Як я плакала та переживала! Боялась, що вона піде назад у Київ.

І врешті пішов сніг та підморозило. Я звернулася з проханням до Галі Романівни і, спасибі, оце вона мені і вслугувала. Вона там у Черняхівці працює. Галю, дитяточко, голубонько мила, надіє моя дорога, спасибі, спасибі тобі за твою таку багату посилочку! Цілую твою голівоньку розумну, молоду; твої рученькі умілі. Нехай вони, твої рученькі, ще краще працюють: чужим на диво, а нам на радість.

Усе, усе, Галю, одержала, усе, що ти послала, усе, що ти поклала. Та на що не гляну – та все ж таке дороге, та все ж таке потрібне в моїм житті, а фарба, дорога Галю! Я спершу аж наче не повірила: невже це, думаю, правда, що я маю золотисто-жовту, та ще аж два туби. Аби був час працювати.

А за валянки, Галю, не турбуйся, що вони чималі, ото й добре – це ж не черевички на літо; а зимове взуття. Завжди краще, коли воно чимале, то не так же мерзнуть ноги.

Дорога Галю, у перших рядках мого листа я тобі писала, що пишу в суботу, але в суботу писала та й не дописала, бо дуже захворіла, а це нібито трохи полегшало, так дописую уже в понеділок.

А тепер, дорога Галю, як додому прийдеш та прийдеш і до мене, так гостинців не принеси ніяких. Хватить цього, що ти прислала, на цілий рік. Дякую тобі від широго серця, дороге дитятко.

А як ітимеш ти до мене, то ти, Галю (я забула, як ти казала: чи вже вони в тебе є, чи ще ти купиш листівки, на яких зображено чи самі квіти, чи і фрукти, чи і те і друге?).

Якщо можна, то будь добра, дорога дитино, принесеш. Я їх побачу, ти знаєш як я люблю! Коли побачиш Тамару, то передай їй і від мене ширий, ширший привіт.

Бувай здорова, Галю.

Бажаю тобі всього хорошого в твоїм молодім житті – здоров'я, спокою й достатку.

З пошаною до тебе

К.В.Білокур

В Богданівці і в хуторі все гаразд.

Погода стоїть, і знову тепло.

Працуйте діти і учіться, а терпіння та труд усе перетруть і все дадуть, і на світлий шлях виведуть.

(26-28 листопада 1960 р.)

Нехай тебе Бог благословляє і я благословляю тебе, дорога дитино, на той путь.

Галю, дитиночко дорога. Ти як хоч, але це моя щоденна і повсякденна мрія, щоб ти, дитятко, була моя послідовниця.

О, яке це щастя, Галю! Ти пишеш, що художників дуже вже багато, а коли ти будеш моя послідовниця, ти будеш одна, о, яка це гордість! Я йшла до цієї святої мети навімання, а тобі освітлює моя Творчість.

Ніколи про неї не забувай, і ти ніколи не зіб'єшся з свого наміченого шляху. Кожну хвилину, годину, коли вона в тебе вільна буває від праці, вивчай природу, може коли і в важких, але в усіх її формах фарби, і всіх тінях, і відтінках, тонах і півтонах.

А на це, я думаю, що в тебе хватить і є – розум, упертість, працьовитість, терпіння і евергія.

А те, щоб нам удвох разом працювати (нічого, Галю, терпіння та труд усе перетруть), і буде той час-година, що ми будемо і вдвох працювати.

Вклоняюсь твоїй голівоньці, що вона така розумна, що вона зрозуміла всю суть цього великого діла.

Бажаю тобі, Галю, сили, здоров'я і успіхів в наміченій меті.

Бувай здорова.

З пошаною до тебе

Білокур К.В.

Галю, листа цього не закидай, а час від часу ти в його зазираай.

(лютий 1961 р.)

Добрий день чи вечір тобі, Галю!

Дорога Галю, ти прости мені, дитятко, що я від тебе уже другий лист одержала (другий, що з листівками). Я тобі на один ніяк не відповіла, а на другий відповіла, але з таким запізненням. Ой, Галю, дитятко, якби ти знала, як мені тяжко що зимочку жити було, а саме те, що раніш, поки були моя мати здоровіші, то було і піч витоплять і ще що зробилять, а я, коли що, там важче зроблю, а то і над своєю роботою працюю. А тепер поки піч витоплю, за хворою матір'ю похожу та поки козу, бодай вона їм здохла, попораю, от і день мій на тому лусне, а там може ще яку ганчірку випрати чи дрів нарубати.

Та від такого життя, що нема мені часу над своєю роботою працювати, то ще й плачу разів сім на день. Ну, звісно, після того хворію, і так і проходить життя. Ну що ж, мабуть, я про себе, більше про таке пагане і писати не треба.

Галю, коли була у нас твоя мама, вона мені говорила, що та людина, тітка твоя, в якій ти живеш, то вона, і навіть її син, хлопець, до тебе ставляться дуже гарно, і я рада за їх добрі відносини до тебе, і передай тим добрим людям, твоїй тітці, її сину, від мене ширий привіт і подяку. Мені і січас жаль тії дівчини Галі Копової: вона теж в Києві училась і теж була в рідні на ква-

тері, і там були діти, але то не діти, а звірята якісь страшні. Як вони мучили ту бідну дівчину! Були такі випадки, що вони навіть били її, а вже як таке, як віднімали підручники, заважали учити уроки і рвали її малюнки, ховали фарби, то таке коїлось кожного дня. Кудя там їй, бідній, було гарно учинись. От я після того і уявила, що міські діти всі такі страшні. Але коли твоя мама розказала, що і тітка, і навіть той хлопець, вони не грубі, вони хороші люди, Галю, іде раз передай їм від мене добрі побажання у їх життя.

Галю, якщо ти не читала українського письменника Степана Васильченка, так я тобі дуже раджу дістань де і прочитай, хоч же в тебе і мало часу, та якось уже там буде, а щоб прочитала. Може, в якій бібліотеці або в книгарні якщо ніде не знайдеш повної збірки його творів, то, може, хоч вибрані твори, а все таки дістань і прочитай.

Передай щирий привіт Євгенії Михайлівні.

Може чого в листі не написала, може чого мало сказала, так я думаю, що на травня, на 1-ше травня, ти прийдеш додому, то і до мене прибіжиш, то і поговоримо з тобою.

Бувай здорова, Галю.

Подивимось тоді удвох на ті чудові листівки, знімки з неперезойдених творів Ф.О.Васильєва.

Бажаю тобі всього хорошого в твоїм житті.

(березень – квітень 1961 р.)

Дорога Галю!

Прости мені, дитяточко дороге, миле, хороше, радісте ти моя, надіє золота!

Прости мені, що я на твій листочок так довго не відповідала. Та обставини мої такі які були, нехай вони згаснуть такі, і я і баба дуже хворі і: січас, а на моє хворе здоров'я звалилася уся робота, та й звалило все те мене з моїх хворих ніг, що тепер і я хвора.

Ну, як же там, Галю, дитятко дороге, як тобі там живеться, як працюєш? Чи вже призвичаїлась до тієї роботи, чи задовольнена нею, ну хто там дирекція чи художня рада, і що там ви пишете, малюєте? Мене цікавить уся твоя робота.

Галю, ти в першому звідти листі то писала, що розпочала роботу від себе на темнім фоні, але після того ти уже нічого мені не писала об тій роботі, може тому, що я в листі до тебе не написала, не запитала тебе про ту роботу твою, але, Галю, дорога моя, мила, якби ти знала, як мені все, вся твоя праця цікава, як би мені хотілось її бачити! Та ми січас одна від одної далеко, то ти мені хоч дещо напиши про неї, але, дитятко, лише тоді, коли в тебе буде хоч трохи вільна година. Частих листів мені не пиши, а всі вільні години і хвилини віддавай дорогій для нас праці. А ти спробуй, Галю, голубко, ще так, щоб там був і краєвид, і орнамент, і квіти. Краєвид (на бісового батька писати сірі важкі хмари) і, ой, скільки їх буває чудових, прекрасних хмарок і при сході сонця, і при заході, і в усяку пору дня на синьому-синьому небі! Чудові, легесенькі хмари, верби і води, й поля... Ну а потім махнуть якийсь чудовий орнамент з прекрасних квітів і фруктів і все це змішать умілою рукою і упертим розумом дійсного художника.

От тоді то, Галю, можна створити красу, красу неперевершену, але до цього шлях покаже: це праця велика, щира і наполеглива, вона єдина.

Галю, ти пам'ятаєш, як ти писала мені вітальний лист з 8-м березня? Там, у твоїм листі, було написано, що ти писала 3-го березня, а я його одержала аж 15-го. Он воно як. Це він так довго ходив невідомо. Та нічого. А яка там місцевість, чи є там що таке, що можна і з натури змалювати?

Бувай здорова, Галю.

Бажаю тобі найдорожчого у світі – то це здоров'я.

Білокур К.В.

9 травня

Від редакції:

Пунктуація в листах Катерини Білокур наближена до сучасних норм. Стиль авторки збережено. В автографах листів розділових знаків немає.

Михайло МАЛЮК

ЖИТТЯ Й ПИСАННЯ ДОКТОРА НОСА

Йому б народитись раніше! Він би правдиво вписався в звияжне козацьке товариство і, певне, був би там не останнім чоловіком, а, можливо, що й гетьманської булави б удостоївся, – мав же у своєму характері всі необхідні для того чесноти. Та судилася йому інша доля, бо людина не вільна вибирати час свого приходу у світ.

Степан Данилович Ніс народився 26 квітня 1829 року в селі Гонорах на межі Полтавської і Чернігівської губерній. Це був класичний куточок мальовничої України: хатки на пригірку, вкругобіч широкий степ з високими курганями, балкою в'ється річечка, раз у раз перепнута ставками з розкішними садами й пасіками по берегах... На той час тут ще не змер дух козацтва. Ще світилися острівцями в безмежнім морі кріпаччини вільні хутори, де бавили правнуків кремезні діди – останні справдешні запорожці, що після розгрому Січі змушені були доживати віку хліборобами. Вони пам'ятали свої права й уміли їх відстояти. "У той час, – писав, згадуючи своє дитинство, С.Ніс, – козак був усе одно, що тепер панок, але ніяк уже мужиком його, цим російським витвором, не можна було назвати, назвіть ви, хоч у вигляді люб'язности: "Куди, мовляв, мужичок дорога?" – він би на вас так зирнув, немов рублем подарував, а не то, напевно, пройшовся б ще й інакше на ваш рахунок, словом, щось на зразок того: "Мужик наплював тобі на язик". Тепер, проте, помітний прогрес у привілізації назвати мужиком козака, міщанина чи іншого селянина, ніхто вже більше не ображається, окрім пана".

Прадід Степана Носа – полковий хорунжий Григорій Антонович Ніс –

двадцять два роки пробув у походах і бойовищах, казав: "Сім коней із'їздив за службу". Як знищили Запорожжя, покинув військову кар'єру, посилаючись на хвороби і рани. Насправді ж чинив так на знак протесту проти царського свавілля. З тієї ж причини відмовився і від винагороди за турецьку війну – взяти землю на вибір в Новоросійській чи Азовській губерніях. Григорій Ніс подякував за "милість" і вернувся додому в Хорольський повіт, де був у нього манюсінський клапчик поля, одписаний дідом. В Хоролі відставний хорунжий познайомився з лікарем Карповським і згодом пристав у прийми до його сестри в Красному Колядині. Він був таки гарний чоловік, бо й через багато років Григорія Носа добре пам'ятали у тім селі. Уже дорослим Степан записав про нього зі слів людей таке: "Він любив дітей, і коли було йде Красним Колядином у своєму запорізькому наряді, купа дітей завжди слідом за ним біжить, а він розсипає їм горіхи, родзинки, арахі, милується ними". Цей ветеран, (як свідчив виданий генералом Текелі атестат) звільнений з армії "во уваженіе его понесенных трудов и через оные полученной в здорověе слабости", гнув у пальцях підкови й срібні карбованці, а іноді, для жарту, "вип'є було і чаркою закусить як є, тільки скельця в роті лускають. Це значить – наш лицар випив і язиком закусив". "Від самого Григорія Носа встановились свідчення про надзвичайну фізичну силу нашого роду, котра не полишала і до дальніх їхніх потомків в голосі благозвучнім і крупних розмірах, – пише С.Ніс. – До речі, батько мій на свою ногу не міг підібрати готового чобота. Коли й пошиють, то й то не-

рідко з милом доводилось взувати. Мав мужній голос – прикажчику надворі по господарству вичитував, доренчало скло в кімнаті. Зубами було дріт перекушував, про зубний біль не мав поняття: "Де таки можна, щоб кістка да боліла! Я не повірю." Дід Степана Носа по матері, Федір Йосипович Швора, теж був дужака неабиякий – садовив онука в свою шапку і забавляв, перекидаючи з руки в руку бочку-сороківку повну вина. Пізніше, як Степан став балакати, переповідав йому давньовікі казки і бувальщини з козацького побуту, згадував свої пригоди на чумацьких шляхах. А розказати Федорові Шворі було що. Він ганяв табуни коней і волів на Магдебург, возив великим торговим трактом тютюн і пшоно в Люцин і Ригу, горілку й дьоготь в Кремончук і на Крайню Північ. Та в повсякденних трудах, дбаючи про прибутки, не забував і про духовні потреби – терпляче переписував старі козацькі літописи про поетикана Цюцюру, захоплювався поетикою Святого Письма, знав напам'ять всю церковну службу і не раз бувало вказував батюшці на помилки в священодійстві. Любив мистецтво. Держав на стіні у світлиці величезну картину з традиційним Козаком Мамаєм; цей одчайдух-характерник був намальований і на дубових дверях у снях. Вікна дідової хати зачинялись липовими віконницями з портретами архангелів, що були куплені в сусідньому монастирі за грубі гроші.

Світлі постаті дідів С.Ніс з вдячністю згадував усе своє життя, багато писав про них. Спогади про дитинство зігрівали його в чужині, допомагали долати самотність і безнадію довголітнього заслання.

Хлоп'ям-недолітком пережив Степан Ніс глибоке душевне потрясіння, яке зробило його переконаним ненависником кріпаччини. Трапилось це в Ромнах на ярмарку в день святого Іллі. У хаті якогось Гусака, де вони ночували з дідом, Степан став свідком продажу красуні-кріпачки Меланки в гарем східного багатія. Зрозумівши, що відбувається, хлопчик упав у розпач, довго й гірко плакав, його ніяк не могли заспо-

коїти. Знав-бо з дідових розповідей, що торгували людьми давним-давно лиш татари. Знеобач упавши на село, хапали полон і чимдужч уткали з України, остерігаючись козацької помсти. А тепер-от безборонно гондюють людьми свої. І на своїй землі... Гіркий спомин про Гусаків двір палитиме його душу усе життя.

Початкову освіту Степан Ніс здобував, як і його сільські однолітки, в дяка. Читали вголос "Псалтир", виводили крейдою на дощочках споконвічні "аз-буки". Дяк-учитель дотримувався традиційних для парфільяльних шкіл методів виховання – за непослух чи невивчений урок карав "стоянням на гречці". Перепадало й Степанові. І чи не частіше ніж будь-кому із його ровесників. Причиною Степанових конфліктів із дяком, як згодом і з учителями Полтавської гімназії, був його незалежний характер і вже з малих літ помітно виявлена індивідуальність: "З дитинства у мене, – згадував С.Ніс, – помилки випливали із того, що я мислив, що кожна людина є самобутне що-небудь. І коли працює, пише, говорить, то неодмінно робить сам із себе, – творить, щоби це не було схоже на інших. І я під впливом своєї кумедної думки, при дитячій самобутності, заявляв усе із себе; мені соромно було взяти чи запозичити що-небудь від інших. Якщо ж писав за дачу, то думав, щоби неодмінно своєму, без наслідування, не запозичуючи ні слів, ні форми. Певна річ, все це обвалювалось на мене карами інквізиторськими, насмішками, які глибоко проникали моє дитяче почуття сильною, давучою скорботою". Ота інтуїтивна дитяча переконаність, що кожна людина "є самобутне що-небудь", з роками визначила і його погляди на історію та долю народу. Степан Ніс бачив трагедію української нації (як, зрештою, і всіх поневолених Росією народів) у тому, що імперській владі свідомо ігнорували й нищили її самобутність, нав'язували силою чужі її духу закони, звичаї, мову. Окрім усього, така політика завдавала ще й великої моральної шкоди: хто хотів виситись в чини, дістати освіту, здобути більший вартісний професію, мусив

Степан Данилович НІС із сином. 1890-і роки.

стати відступником, зректись свого українства. Скільки талановитих людей зламалося на цьому!

1849 року Степан Ніс став студентом медичного факультету Київського університету. Фах лікаря обрав свідомо. Вважав, що лише такого роду діяльність дає необмежені можливості людині, яка хоче добра своєму народові: ні високий урядовець, ні знаменитий адвокат не шукають клієнтів у халупі бідака – лікар же прийде й туди...

Степан був душею студентського товариства. З його ініціативи гурт із двох десятків студентів-українців винайняв у складчину невеличкий будинок неподалік Хрещатика. Хлопці спільно вели господарств, в домі панував сімейний затишок, звичай доброї й дружньої родини: коли хтось, було, припізнявся на обід чи ввечерю, не сідали до столу й інші, терпляче чекаючи побратима. Ще тоді Степан зібрав порядну бібліотеку – в ній було все, видрукуване на той час українською мовою, і присвячене Україні. Кожному, хто мав до того охоту, він радо дозволяв користуватися своєю книгозбірнею. Були в Степановій бібліотеці оригінальні фамільні акти його сім'ї і старовинні ділові папери родини Харевичів, які колись продали свої маєтки його дідові. С.Ніс мав постійний інтерес до давніх документів, при кожній нагоді старанно копіював їх і з роками зібрав дуже пристойну колекцію. Вона доповнювала прочитане в історичних працях побутовими деталями, подробицями, без яких картина минулого життя народу була б неповною. Так само серйозно, як до поважного історичного джерела, ставився С.Ніс і до народної пісні. Ще студентом записав він з голосу селян (сам мав гарний голос, прекрасно грав на скрипці й бандурі) сотні пісень і дум, прихотив до того й товариство. Коли випадав вільний од занять день, перевдягнувшись в селянський одяг, ходили прикиївськими селами. З тих короткочасних етнографічних експедицій приносили не тільки пісні. Нотували прислів'я, приказки, легенди, перекази про вільні козацькі часи. А голівне – бачили як живе народ.

По закінченню університетського курсу в 1854 році Степан Ніс зголосився добровольцем на фронт. Тоді якраз розгорілася російсько-турецька війна. Оскільки йшлося про свободу болгар, що п'ять століть покутували в турецькій неволі, С.Ніс вважав цю війну справедливою і мав за обов'язок узяти в ній участь. Три роки служив військовим хірургом: перший час у госпіталі в Таганрозі, потім у Ростові на Дону, далі в діючій армії. Та й на війні не полишає своїх народознавчих занять – записує розповіді поранених земляків-чернігівців про їхнє життя вдома, про військові пригоди в тилу ворога.

1857 року по закінченню війни С.Ніс приїхав до Харкова у відпустку. Тут він успішно здав екзамени на звання повітового судового лікаря й оператора (хірурга) і члена лікарської управи. Тоді вийшов у відставку. Жив дома в Понорах. 30 жовтня 1858 року С.Носа призначено оператором Чернігівської міської управи. Він переїздить до Чернігова.

Починався найщасливіший період у його житті.

Степан Данилович найняв хату на Богоявленській вулиці. Скоро весь культурний Чернігів узнав сюди до рогу. Леонід Глібов, Опанас Маркович, Олександр Лазаревський бували в "курені Носа", як називали вони помешкання свого друга, мало не щодня. Тут радо приймали кожного незалежно від посади і стану, єдине – аби був українець і чесний чоловік. В курені завжди товклося багато народу, особливо дрібних чиновників, ремісників, селян. Кожен гість за звичаєм кричав під дверима:

– Лугу! Лугу!

– А хто такий? – питали його з хати.

– Козак з Лугу!

– Ну, коли козак, то заходь до курення!

І вдома, і у візитах до хворих, і на службу ходив Степан Ніс у вишиванці, шароварах, свитці. Спершу його костюм, а ще довгі запорозькі вуса і стрижена по-мужицьки "під макітру" голова викльжали подив, багато хто насміхався поза очі над диваватим лікарем. Та Степан Данилович не зважав на пересуди. Бо не ставив собі за мету ані виділитись

екстравагантною зовнішністю із чиновницького загалу, ані підкреслити демонстративно свою прихильність до всього народнього. Чинив так, бо вважав традиційний одяг зручнішим, кращим і здоровшим для людини. Чоботи, придбані в лавці, доводив С.Ніс, менш гігієнічні ніж пошиті сільським шевцем, бо ті, куповані, надто тверді, оскільки виготовляються з шкір переростків, не пропускають повітря, ноги в них пітніють, з'являються мозолі. Та й сам фасон селянських чобіт із загнутими вверху носачами багаті гігієнічніший – там є певний запас повітря, яким "дихає" нога. Подібні пояснення, часом із великою долею перебільшень, знаходив він до всього і, диво-дивнеє, переконав таки багатьох. Скоро у Чернігові завелась мода на все українське – вчителі, ремісники, урядовці діставали з дідовських скринь вишиванки, шаровари, чоботи, повертались до рідної мови, якої соромились досі.

Курінь С.Носа об'єднував українською національною ідеєю всі соціальні верстви тогочасного суспільства. Це був демократичний клуб, кожен тут – нехай то поміщик чи нужденний ремісник, селянин чи чиновник – мав рівні права, однако їх прагнення уліпшити життя народу, але не шляхом революцій і політичних убивств, а через освіту, науку, виховання. Для цього в курені зібрано велику бібліотеку. На її поповнення відвідувачі клали гроші в особливу карнавку. Подібно збирались кошти й на хліб-сіль для всього товариства, на придбання старовинної зброї і народнього одягу для музею, на видання книжок. На обкладинках популярної тоді серії "Метелики сільської бібліотеки", яку видавав у Петербурзі Данило Каменецький, поміж іншими розповсюджувачами знаходимо ім'я й адресу С.Носа. Як лікар він багато і часто їздив. Заводив численні знайомства і скоро добився, що книжки продавались чи не в кожному волосному і сільському правліннях, у лавках, лікарнях, монастирях, школах на просторі від Чернігова і Новгород-Сіверського до Лубен і Переяслава. Великі партії літератури розходились

з рук мандрівних книгонош, здебільшого це були незаможні селяни, які брали книжки у борг великими партіями і, продавши, повертали гроші Степану Даниловичу, лишаючи собі певний відсоток. Такий приробіток був відчутньою допомогою у поповненні сімейного бюджету, а для багатьох то й єдиним джерелом існування. Кількість проданих книг, розрахунки з видавцем і розповсюджувачами ретельно обліковувались, частина тих записів збереглась і дає уявлення про обсяги книгообороту. Наприклад, 7 грудня 1861 року в Переяславі продано книг різних (у тім числі й дорогих) 510 примірників; в роках 1861-62 куренем Носа і його філіями пропонувалось 70 назв книжок і 15 серій літографованих портретів історичних діячів і письменників.

Дивовижно багато він устигав! Об'їхав усі села, де жили бандуристи і лірники, записав од них сотні пісень і дум, що згодом увійшли в класичні етнографічні збірники В.Антоновича, А.Метлинського, М.Драгоманова, П.Чубинського. А ще – понотував тисячі прислів'їв, приказок, народних легенд і переказів, описав звичаї й обрядодійства, зібрав рецепти традиційного лікування травами, уклав книгу народньої кулінарії. Фольклорні записи й науково-популярні розвідки постійно публікував у "Черниговских губернских ведомостях" і "Черниговском листке", художні твори та публіцистику – в журналі "Основа". А ще – разом із Л.Глібовим, М.Вербицьким, О.Лазаревським, О.Марковичем заснував у Чернігові аматорський театральний гурток "Товариство кохаючих рідну мову", був у ньому актором. Особливо вдалась йому роля Миколи в "Наталці Полтавці" І.Котляревського, вона додала йому неабиякої популярності. Тим хутко скористався підприємливий фотограф і з успіхом став торгувати портретом С.Носа.

Окремого слова варта його лікарська діяльність – і тут Степан Данилович вирізнявся самобутністю. Тодішня офіційна медицина (як, зрештою, й нинішня) геть відкидала народні методи зцілення, вважаючи віковий досвід народу у цій царині шахрайством і темністю. Хто думав

не так, попадав у немилість до начальства, мусив терпіти насмішки, а нерідко й неприховану ворожнечу. Лікарем, що "опустився до знахарства", пробували обзивати й С.Носа. Він кидав колегам дошкульне – "кабінетні мрійники, книжні свнухи!" і робив своє: при кожній нагоді їхав у село, знаходив там зільницю, костоправа, шептуна, ворожбита (умів розговорити тих людей!) й писав у зошит яке зілля від чого помагає, як зветься і коли його збирати, що при тому казати... Понотоване ретельно перевіряв і з часом вводив у практику лікування. У 1859 році він публікує у Полтаві розвідку "О народной медицине южно-руссов и об употреблении народом горыцивту (Adonis Vernalis) против серозных скоплений в брюхе (водянки)", яким вводить у практичну медицину ліки, що успішно використовуються й досі, і знані саме з української назвою *горицивт*. С.Ніс був глибоко переконаним, що зцілення людини значною мірою залежить від побутових, кліматичних умов, традицій, світогляду, а тому й поведився зі своїми пацієнтами відповідно до їх традиційних уявлень про лікаря й лікування, закликав до того й колеги: "Ми, вчені лікарі, прийнявши мистецтво і спостереження інших країн, не будемо нехтувати і своїм рідним, тому що воно рідне, воно йде нам. Будемо зближуватися з народом, викажемо йому свою прив'язаність; тоді він з довірливою душею відкриє нам таємниці предків, якими він дорожить і береже їх біля самого серця. Без любові й прив'язаності він нічого нам не скаже і не відкриє, подивиться "скоса" і промовить: "Се ви з мене смістесь, добродію".

Та скоро все урвалось.

У 1863 році їхав з Москви до Василькова землемір І.Андрущенко, активний діяч "Землі і волі", віз негальну літературу. Затримавшись на кілька днів у Чернігові, він, звичайно ж, зупинився у курені Носа. За Андрущенкою давно стежила поліція. У помешканні Степана Даниловича влаштували трус. Жандармські нишпорки безцеремонно перебирали папери, перетрушували книжки, зазирали в найменші шпарки. Та

нічого крамольного не знайшли. Господар, ледь здержуючи гнів, лежав на ліжку й тихенько грав на бандурі. Те не сподобалось поліцейстерові: він підійшов і брутально штовхнув Степана Даниловича. Той мовчки встав і розбив бандуру об голову жандармського начальника. "Бунтівника" пов'язали й повели в тюрму.

Діялось те посеред білого дня. Багато людей бачило як тягли їхнього улюбленця із заломленими назад руками, в розхристаній вишиванці, простоволосого. Містом покотилися тривожні чутки. Боячись народного невдоволення, С.Носа хутко переправили до Петербурга, кинули в Петропавлівську фортецю, звинувативши у приналежності до терористів. Дев'ять місяців воловодились із тим розслідуванням і врешті-решт змушені були відступитись – ніяких стосунків із таємними політичними товариствами С.Ніс не мав; вимушене сидіння в казематі зарахували йому як кару за образу поліцейстера й, попередивши про непристойність його вчинку, відпустили з миром. Тим часом "злочинця-лікаря" вже було звільнено з роботи. Кілька місяців він жив із того, що продавав книжки. Здавалось, ніби прикрий інцидент з арештом забувся.

Та охранка в усі часи просто так ще нікого не відпускала. Не залишили в спокої й Степана Носа. У липні 1864 року його без будь-якого приводу, а лише "в виду его малоросийских тенденций" вислано на північ, у Білозерськ, на невизначений термін і під негласний нагляд поліції.

Як вівось йому в тій чужій чужащині? Відповідь дає сам С.Ніс. Ось кілька виписок із його повісті "Данько Грабина" (рукопис зберігається у фондах ІМФЕ): "Сіре тьмяне небо, дощі, сирість, біднота, земля сказати, що дика, хати, мов хліви, нігде не обігритись, ні душі обавить..."

"Там північ, там як у могили. Небо плаче і всюди стогнуть, напиваються та сквернословлять, що чесному чоловікові ніяко й подумати... В сім'ї веселого шлова не почувш, все в лайку, і батько до дитини, і дитина до батька..."

"Ударила осінь своєю щирою північною красою, а за нею й зима, –

гадюка на серці і заворушилась, і почала смоктати, туга пригнобила давчим камінням, — а тут і на тілі більшість очулась: став кашлять, задуха тіснила груди... День божий, ніч ніцька сніг валить... Дні маленькі — то було туманно, сіро; а то не вspan>спіє обутріть уже й вечір; всі мов сонні й мов у недузі ходять, слово й ніякі шутки не в'яжуться; усюди позакидало снігом, усюди замети, тільки й торна дорога, що во царев-кабах; там тільки клекотить, опавшу душу піднімають та ворущать сивую".

Не раз його брала розпука в тих далеких холодних краях. Здавалось, тут зармується вік, зітліють творчі поривання й умре надія вернутися на рідну землю... Хто б інший заливав своє горе й самотність горілкою; Степан Данилович ніколи не був до того охочий. Він знайшов рятунок в іншому — у писанні. Кілька грубєзних зшитків списано С.Носом на засланні. Це не художні твори, не етнографічні записи, не щоденник. Жанр тих нотаток взагалі не піддається визначенню (сам автор називав їх коли як: "іскринки", "мрії й сновидіння", "краплинки мого біжучого життя", "краплинки натхнення" тощо). Це своєрідний потік свідомості, незвичайний коктейль думок, спостережень, настроїв, почувань, спогадів, асоціацій. Читаючи такє, переживаєш дивовижний стан — враження, ніби увімкнувся телепатичний зв'язок, і ти чуєш думки іншої людини так, як вони проскакують в неї у голові. Подібний прийом подибуємо хіба що в Джойса чи Беккета — наймодерніших авторів XX століття. Степан Ніс писав для себе, без будь-якої надії опублікувати написане — тодішне його становище не давало можливості оприлюднити свої твори. Творчість його, як і саме ім'я, були приречені на забуття — типова доля українського літератора, переслідуваного за життя і викраденого у власного народу по смерті... Дякуючи Богові, рукописи його зацілили й сьогодні, хоч і зі значним запізненням, доходять до читача. Ось кілька витягів із тих записів, що почав С.Ніс на засланні:

"Як не згорів, як не обікрадено — то й хвалити Господа: кінь пронесе, а завтра знов свого жди — щодня, мов на часах, на пікеті. Отаке тепер життя на Україні".

"Для того, чтобы обойтись без революций, один из могучих деятелей — это наука, просвещение, которые неотлагательно образуют ум, облагораживают сердце, и то, что не достигается кровопролитием, то достигается просвещением".

"З книжки на копійку вчитав, а на руб гасу спалив".

"— Се в його тим гарне вийшло, що індичим пером писав.

— Тебе хоч павлиновим застав писати, то сєдно чортнащо буде!"

"Як обоє молоді, то обоє дурні, то лучше для сім'ї (особливо тепер), коли одне пожиле, знає світ, а другє молоде. Молоде серцем пригриває, а старє розумом направляє, то й добро в сім'ї буває".

"Скверна ти матір — Україна, що ти тучними ґрунтами своїми обгодовуєш своїх чад, даєш їм тіла більше ніж душі, що вони освинились й зачину не мають ціни й шаноби тобі!"

"Хто сам нічого не смислить та ще й смислящих не слухає, — то то первий чоловік у світі".

"Хлоподави".

"Идеалест пуст карманом, но природо да всегда дает равновесие, — у идеалиста нет аппетита".

"Пшеничні люди, житні люди".

"Небеса — Божі ночовочки".

"Удень б'ються, уночі товчутися — тим і діти беруться".

"Козаку козакування по нутру: він не худіє, а од передряги добріє".

"(До коней):

— Ой но, ісправники-бєзштанники, до чужого пограйники, ей, ви, копитани, свій край промотали, а до німця в найми покатали!"

"Божа країно! Нашо ти така красна! Не була б ти така, — не було б у тебе стільки ворогів... Ти вмісті і мати рідна, і каторга, і гадюка пекельна... Боже, ти разом і рай, і пекло дав... Божа країно! Не дають любити тебе".

...Минали тоскні, як північна ніч, роки. Гнітила одноманітність і сірість. Клімат паскудний, місцевість низинна: куди не кинь оком — непролази

болота, гнилі ліси, холодні торф'яні озера, рідко коли блисне сонце. Це, звичайно ж, впливало на загальний стан тамтешнього населення, — ісі тут, як встановив С.Ніс, страждають прихованою формою лихоманки — гнітухою. Він був у Білозерську чи не єдиним лікарем, до нього валом валили відвідувачі, й недоволилась поліція — за тодішніми законами засланець не мав права займатись лікарською практикою. Однак на пряму заборону не йшли, тільки час від часу влаштовували дрібні пакості: то листування арештують, то заборонять одержувати газети, то з обшуком прийдуть, мовляв, перевірити чи не має він зброї. Степан Данилович рішуче обстоював свої права. Коли не допомагали слова, пускав у хід могутні кулаки. Миналось те йому на диво легко — очевидячки сутички із запальним засланцем для місцевої поліції були своєрідною розрядкою, що скрашувала одноманітність містечкового життя.

Спливло вісім років. Степан Данилович наполегливо добивався звільнення чи бодай переведення в іншу місцевість. Зрештою його домагання увінчалися успіхом — у липні 1872 року він покинув Білозерськ назавжди: кару засланням було скасовано. Поїхав додому в Понори. Тут одійшов душою і з новими силами взявся до творчої праці. У роках 1872-1876 С.Ніс написав багато художніх творів. Найпомітніша серед них — історико-психологічна повість "Данько Грабина (з каналського року 1723)", на яку ми вже покликалися вище. Молодий козак Данько Грабина відбуває трудову повинність у Петербурзі — копає канали. Тяжка, підневільна праця на чужій землі гнітить його і мало не зводить в могилу. Хворий, розбитий повертається Данько на Україну й тут одживає душою й тілом... Це повість про те, як топила імперія вільний козацький дух у гнилих болотах Петербурга, є тут повчальні екскурси в історію: чи не вперше сказано правду про різну, влаштовану Меншиковим у Батурині, є й прямі звинувачення козацької старшини, що за гонором і дрібними чварами забула про долю України, а розплачуєть-

ся за те народ, змушений виставляти спину на "каналську" роботу: "Отам, коли ще задержалось трохи козацької пихи, що воля стародавня надбала, там одсиріє у болоті або й зовсім ув'язне! Довоювалися наші — тепер усіх порівняю. А то знай чваняться: я такий, я сякий — немазаний; я славного козачого роду, — а ти гречкосій, підданець; а то знай липнуть та все напрохуються, чужої ласки шукають, а своїх оббрікують та продають, та видають, — от вам! "Всякий дом, усяка сім'я розділюшися на ся да погібне!" — сказано у святому письмі, так воно й є! Як завелась ізміна, як завелось чванство-панування, брат брата став у неволю горнути да волю батьківщини на ласий кусок да на бригадирство мінять, — то й дожили до свого останнього часу. Тим кажуть:

Була слава й сила,
Що була воля єдина.
Сама себе на сміх не давала,
Неприятеля під ноги топтала.

Як буря набіжить, а перед нею стіною ліс, — вона сокрушиться, а поодинці усяке дерево витрощить".

Повість цікава ще й тим, що тут багато автобіографічних деталей: настрої, переживання, думи, стан людини, одірваної од рідного народу, С.Ніс писав із себе. Та опублікувати цей твір (як і решту з написаного українською) не зміг. Тоді якраз (1876 року) вийшов Емський указ, що заборонив уживати українську мову в виданні книжок та преси, театральних виставах, школах. Ця обставина змусила С.Носа знову шукати роботи за спеціальністю — літературна праця прогудувати не могла. Роботу треба було просити у міністерства внутрішніх справ. Роботу дали. На півночі. У Ярославлі. Служив там повчальним лікарем до 1878 року. Потім була Вітебська губернія — Люцин, Себеж, Полоцьк. 1882 року вернувся на Україну й одружився з Вустєю Пиріною, селянською дівчиною з Конотопського повіту. Через кілька місяців подружжя виїхало до Болгарії. Спершу С.Ніс служив окружним лікарем неподалік Варни, тоді в Хаджи-Оглу-Пазарджику. Там досконало вивчив болгарську мову. Згодом він широко

використовуватиме болгарський фольклор у художніх творах, а одну із п'єс ("Буруз де Лютрига – підставний болгарський князь") побудує цілком на болгарському матеріалі.

З 1886 року він знову лікарює в Чернігові. Наприкінці 1890 року перебирається з сім'єю в Городню, куди його призначено міським лікарем. То була клопітна посада: на його плечах лежала санітарна інспекція міських громадських будівель і базарів, він же знімав побой з потерпілих і лікував ув'язнених, засідав у призовних комісіях, мав ще цілу купу обов'язків. Одержував за те мізерну зарплату: "...я маю службовою винагородою вченого по должности городского врача от Городнянской управы помесечно 16 р. 66 коп. и всего годично 199 р. 92 коп. Других же содержаний ни по тюремному отделению, ни по другим ведомствам, кроме сказанного, я ниоткуда не получаю", – писав С.Нос у рапорті губернському начальству, добиваючись винагороди, встановленої міжнародним Червоним Хрестом для лікарів, що боролись з епідемією холери. Втім, цей рапорт варто цитувати далі: "В 1892 году, вследствие угрожающего заноса холеры в гор. Городню и Городнянский уезд, назначено мне выезжать на Городнянский вокзал 4 раза в сутки за 4 версты от города (один поезд приходит в 12 час. ночи). Цель поездок заключалась в том, чтобы принимать холерных и других больных, которые будут следовать в город и уезд. Таковое мероприятие я начал выполнять с 28 августа 1892 года по 19 ноября ежедневно, не упуская и ночного поезда, и, в случае обессиления и недомогания при тогдашней погоде, посылал раза два-три фельдшера. По окончании занятий я просил Городнянское земство о вознаграждении трудов моих понесенных в ведении земства, имея в виду вознаграждение по холерному делу фельдшеров и врачей, из которых один из весьма богатых землевладельцев Ник.Ник.Евреинов получал по 250 р. в месяц, имея 2-3 случая сомнительной холеры в продолже-

нии 3-х месячных занятий. В заявлении своем земству о вознаграждении я не просил назначать мне столь роскошно содержание, которое получал Ник.Ник.Евреинов, в виду скудных народных средств, особенно под тогдашний голодный год, и просил о назначении такого содержания, какое назначал Красный Крест врачам с 1892 г. Дело мое лежало без движения. И вот уже 1894 г. И все ж мое дело о вознаграждении остается по прежнему..." Тих грошей, судячи по всьому, йому так і не заплатили.

Та ні житейські негаразди, ні поважний вік не зупиняли його народознавчих студій, він і далі збирав і впорядковував етнографічні матеріали, дещо зумів і оприлюднити: "Киевская старина" публікувала у 90-х роках його "Записи із живих уст", вийшли в Києві дві книжки про народну медицину (шоправда без імені автора) – "Про хвороби і як їм допомогти" (1874) та "Ліки своєнародні, з домашнього обиходу і в картинах життя" (1875), у Чернігові 1888 року надруковано його брошуру "У всякого народа своя природа". Та більшість праць С.Носа так і лишилася в рукописах.

28 грудня 1900 року Степана Даниловича Носа не стало. Тихо й непомітно пішла у вічну Божу путь легенда шестидесятників минулого століття, людина, що за якихось два-три роки зуміла "українізувати" Чернігів, зробила українську культуру, що досі була пов'язана з сільським світом, привабливою для освічених міських прошарків населення. Це так налякало уряд, що він майже двадцять років тримав С.Носа подалі від України. А бунтівний український дух із "зіпсованого" С.Носом міста власті викоринювали ще дуже довго: "Рекорд по часті українобоязні побил все-таки Чернигов, – повідомляє журнал "Украинская жизнь" (1913, №1, С.112). – В Чернигове на базаре была лавка некоего Танкина с вывеской "Оце Танкина торговля". Черниговская администрация усмотрела в этой "малороссийской" вывеске крамолу и приказала заменить вывеску русскою".

ВХІД ЧИНИ

(Приповідь запорозького кашовара Івана Цимбала)

Оця повістка у запис заведена прямо од слова до слова, як розказував кашовар запорозький, майстер до казок, Іван Цимбал. Як зруйнована Січ, повернувся він на Україну, да й приписався до пана Лукомського (Лохвицького повіту). Умер сто двадцять одного году у селі Краслянах, таменьки в й обличчя з його, що змалював добродій Левицький.

Кажуть, що Бог зробив одного тільки чоловіка, а вже од того чоловіка ми усі розплодились – воно, може, й правда, да щось не тее, бо є на світі різноманітні люде: і білий арап, і чорний арап, а вже чи чорний од білого да народився?.. А воно, мабуть, так, що Бог зробив не одного, а чотирнадцять чоловік і жінок їм дав, і вони усі жили в Раю, нічого не робили, бо усе було готове, да як наплодили дітей, Бог бачить, що у нього в саду неудержка ні кислещ, ні вишень, а у городі ні гурків, ні динь, ні кавунів – все дїтворя зеленцем обнесе; а під дїтвору батьки й матері обїдяться зеленцем да й кричать собі на животі, уже Бог чого не робив – значив кавуни, і сторожу ставив, нічого не допомоглось, а далі Бог каже:

– Е, коли ж так, покличать до мене усіх людей!

Побігли ангели да й гукають:

– А йдїть, лишень, усі до Бога!

Хто зразу пішов, а кого ледве у городі знайшли, а другого й за чуба привели, бо оправся, не хотїв йти, а все ж таки привели усіх до єдиного, з жінками і дїтьми, і поставили перед Господом. От Бог їм і каже:

– Слухайте, люде, не зумїли ви жить у розкоші на усьому готовому, уже ж тепер у Рай, де жили, не вернетесь. От вам даю Землю з лісами, з водою, коли хочете хлїб їсти, то самі його для себе й дбайте! Михайле, одведи їх да й покажи як орать!

От тоді неборакі схаменулись, да нічого робить, треба слухаться! Чоловіки йдуть собі понурившись, жінки лають чоловіків, а дїтворя голосить да дрижаки ловить, бо в Раю, бач, привикли до тепла, а тут, хоть і літом, да вже ж голому холодно...

Йшли щось довгенько, коли бачать аж долина, да така велика, що й кінця не видно, а по тїй долині тече річка, не дуже широка, да з рогозою й спячкама. За річкою лїс, а понад річкою збудовані хати з огородами й садами, і всяка оселя огороджена тином і ще й острішком, комори рублені з одежею і всяким добром, клуні, пасіки з бджолами, сказано – усе хазяйство!

Як Михайло привів людей у село, то й опредїлив усякому хазяїну хату з оселею і всяким добром, а далі й каже:

– Отсе вам на хазяїна по плугу волів, по чотири корови-яловки, бички, вівці, свині і дробина, не журїться, хазяїстуйте та Богу молїться, хлїб робїть да мирно собі живїть, не сумуйте, скотину шануйте: пошануєш її раз, а вона оддачить тобі двадцять раз, собі дбайте і Бога милосердного не забувайте! А як робить хлїб я вас навчу...

Зараз усякому хазяїну запряг плуг волів, проорав щось трохи, розказав як сїять, жать, молотить, як сіно косить; жінкам – як у жорнах молоть, прости, ткать, штани й сорочки шить – усе на світі розказав, а далі хто його знає де й дївся...

Остались наші неборакі самі собою хазяїнувать, – зараз пішли у гості до сусїдів розглядать чи такі у них, як і в других, хати, а воли сердешні у плузі собі стоять, – от семеро схаменулись да до своїх плугів вернулись; а другі ж семеро усе хати розглядали да по садочках походжали, добрались і до бджіл, щоб, так як і в Раю, наломать собі пучками меду; так наші бджоли не такі, а

навіженні, такого дали їм меду, що небораки довго кричали, мов скажені (бач, в Раю їх ніяка муха не кусала), а волики все стоять да стоять, а далі взяли да й пішли собі з пугами – снасть поламали, ярма потрощили, а нашим гуль-тям і байдуже...

Коли зирк, аж де взявся Михайло, мов зірка з неба спала, – так і сяє:

– Де ваші воли, плуги? Що ви за день уробили?

А вони й носи похнюпили.

– Мабуть, не схотіли орати, – Михайло каже. – А чого у вас очі позапухали?

– Се нас бджоли покусали, бач, яка куслива тут муха, погано нам тут жити, не так як у Раю!

Михайло покрутив головою та й каже:

– Гай-гай! Шкода мені, братці, з вами: як будете так хазяйнувать, то прий-деться вам з голоду пропадать! – А далі: – Ну, я вам ще раз плуги і снасть поладнаю, а ви ідіть да волів своїх піймайте!

Налагодивши снасть і зробивши деяким нові ярма, Михайло гукнув:

– А путє, лишень, хлопці, я подивлось як ви будете орати! Ти, Охрїме, стань, лишень, за плугом да візьми чепіги в руки і істиком, як заб'ється плуг, землю випхай; а ви, погоничі, волів поганяйте да дуже їх не бийте, а тільки хвиськайте пугою того, який не везе; а ти, Охрїме, хіба очей не маєш або маленький, не знаєш, що цілину ореш, бач, зиновать, да ще й здоровенна, желізо пропаде, бач, чересло зиновать зачепило, скоріше плуг підіймай да кричи: тпрр! Сокира от же перед носом – зиновать підрубай! От так! Тепер знову гей, да веди борозну прямо, огріхів не роби. Ну, тепер хоть і годі, бо вже, ма-буть, більше опруга наорав. Выпрягайте воли, нехай трохи попасуться, а ви собі галушок наваріть або шматок хліба з салом з'їжте да й оп'яуть за діло.

Наш сердешний Охрїм хотів розігнуться, дак не можна – в спині мов кілок стирчить, а піт з чупряни так і капа, стоїть згорбившись Охрїм да потилищю чуна, сказав би щось – дак старший близенько, як почує, то може ще й за чу-прину смикне; а той старший всю його думку знає да й каже:

– А що, небоже, важка робота? Облився, сердешний, потом, аж з тебе тече. На те, мій сизий голубе, не вважай дуже: більше поту – більше хліба. Аби милосердний Бог його родив, йому повсякчас молись да знай свою роботу, – а чи буде хліб-родить чи ні – не твоє діло, на те Бога воля...

Одпочивши трохи, Михайло оп'ять гукнув:

– А ну–те, хлопці, нехай волики ваші трохи попасуться, а ви снасті у плу-гах ще оглядіть, чи справна вся майстерія – от, бач, борозна щось не тєє, ма-буть, треба підглибити, а для того єсть, де стримить леміш, захвостини – ось візьми, лишень, Охрїме, сокиру да трошки захвостини побий, то зараз плуг полізе в землю, а се, дивись, чересло, воно цупко було прибито пасклином, да щось розхиталось, бач, бо ореш цілину, треба його поправити, щоб назад че-ресло не повернуло, прибий сокирою пасклин гарненько! От так! А се, дивись, з боків чересла – заборозенники. Тепер у цілині плуг навіки добре йде, а у мнякому уже так і не піде – зараз буде пертись у борозну, то треба побить боро-зенники з лівого боку; а як у мнякому йде добре, то у твердому не піде, за-раз буде пертись за борозну, то треба побить борозенники з правого боку. А се коляшня, у неї ключ удобаний, а у ключі сокирник, де стирчить твоя сок-ра, а он, дивись, в сокирі ще й дірочки поверчені от для того, що як віл йде борозною, а коляшня дереться на борозну, то сокирник треба погнать назад і колючком його заткнуть; а як коляшня з борозни вискакує, то треба сокирно на ключ напляснуть да й переткнуть колючок в іншу дірку. А се, дивись, на кінці ключа війце на глодовім шворні, а на кінці війця – ярмо на лозовій ка-блучці, а як треба другу пару волів закидать, то на кінці війця єсть скраклі на шворнях глодових; а як треба закидать третю або четверту пару то є оп'ять війце з скраклями да ярмама. От тобі й уся справа! Ну, тепер скотина, мабуть, напаслась, кричи: "Ший!" Як добрий віл – сам причвала до плуга і шию про-тягне у ярмо.

Як сказав, так і зробилось, бо дуже добрячі були воли, да все як один по-лові; до рога ледве рукою дотягнеш, а хода – як в одного, так і во всіх: ні

скора, ні тиха, а така як треба; чи один везе, другий не одстає і у плузі не ляже; навіки добрячі були воли.

– А що, якби тепер, свате, да нашому брату взять да й справить такий плуг волів? Чи чуєш?

– Е, якби ж то так!

Так учив Михайло орать і цупко приказував, що як зачинають, то треба перш помолитись Богу, да тоді браться за плуг, то й сам будеш з погоничами здоров, скотина буде здорова, снасть не поламається, і грим не вб'є!

Як сонечко стало низенько, то Михайло сказав:

– Ну, тепер годі, пора волів випрягати! Да нехай хлопці женуть їх пасти, а ви, плугатарі, стережіть снасті, да щобожий день раненько вставайте, да як пташка заспіва, щоб ви уже були за ділом! Ну, тепер прощайте, да вже більше не звикайте, щоб я вашим наймитом був!

Сказав і хто його зна де й дівся.

Стоять, насупившись, плугатарі – тільки із під лоба очима поводять, а далі Охрім (бо був завзятіший од усіх) – зирк на небо, аж нічого не видно, тоді він як ухватить із плуга істик, як пужне ним волів да, мов навіженний, як закричить:

– Гей, бодай би ви не вертались!

Пішли собі сердешні воли у степ із ярмами, із плугами, а Охрім плюнув да й пішов собі додому, а за ним і вся громада.

Прийшов Охрім у свою хату, насупившись, а жінка його питає:

– А що, Охрімочку?

А він її по шиї аж угилить, так що та аж перевернулась, а далі, прочумавшись, скочила простоволоса, бо спав з голови очіпок, да й питає:

– За що се, навіженний, б'єшся?

А він її вдруге:

– За те, щоб не питалась!

Покотилась сердешна і ногами задригала. Що ж, тепер живучі жінки, а тоді, мабуть, були ще й більше, бо Охрім свою ні водою не одливав, ні через поріг не перетягав – сама собі ожила да й стала тужити:

– Чоловіче мій, дружино моя, чоловіче мій, хазяїну мій, за що ти так надо мною знущасяш? Чи я ж тебе не любила? Чи я ж тобі не годила? За що ж ти так мене нівечиш? За що побила мене так лиха година у сім селі – бодай би я його не знала і не бачила?! Тут і світ нудний, і ти сам не такий, як був у Раю!

Охрім як схватиться з лави, шапку з себе та об піл:

– А через кого ж, – каже, – як не через вас, жінок, нас вигнато у три шиї із Раю? Та верещить: "Мені кавунця!" та "пугрівки!" Сказано заперт: зеленцем обривать! Дак ні, вони своє, мов сороки сокочуть – "Не побачать!" – каже. От тепер і побачила смаленого вовка!

– Хіба ж я на світі одна, що тих ласощів бачила, бодай би я їх зроду не коштувала?!

– Цять, годі тобі тужить! – гукнув на неї Охрім, трохи од серця одійшовши. – Мені і так, – каже, – гірко, а вона ще мені мов тупицею серце теше! Давай, лишень, вечерять, бо я голодний, слети зовсім підтягнуло від тоєї роботи, не чую не піг, ні рук, мов не свої.

Жінка схопилась да мершій у хату, там зачинилась, вилаяла чоловіка на всі боки:

– Да й добре, – каже, – рук не чує, бодай би вони йому усохли!

А Охрім, сидячи у хаті, сам з собою розмовляє:

– Що я за дурень, що буду хліб такий робить, хіба в степу лопуцьків нема, у городі – пасльону, у лісі – горхів, а у воді шпичаків, або мало у мене в коморі сала і усякого добра, на дворі – дробина, а на загороді – овець і баранів?! Да доберусь і до волів, дарма, що в степ поперлись з плугами, я й там їх піймаю обухом та й з'їм собі на здоров'я. Е, скаже, вставай рано та приймайся за діло! Так то і встанеш, як розоспнився! Дурний я був, справді, дурний, що взявся було за ті чепіги, да й жінку через них побив, бо дуже я був сердитий, досі так од того плуга аж у животі бурчать, мабуть, підвередився...

А далі:

– Жінко! Жінко! Де ж твоя вечерея?! – так гукнув Охрім, що аж стіни у хаті стенились. Тоді вона, ухопивши миску з суніцями, мерщій з хати у хату да й весело каже:

– Ось, чоловіче, набрала тобі суніць!

– А вже є?

– Є, да ще й дуже рясно, не надовго побігла, а, бач, повна миска, да все які гарні, спілі.

А вона вранці по суніці ходила, а тепер у хижці на весь рот лаяла чоловіка, а каже буди́мо бігала по суніці... От такі жінки – сперше такі вони й тепер, такі будуть і до віку!

Охрім набрав повну жменю суніць, да й питає жінку, чи ж ти їла?

– А чому ж! Хіба ж душа моя повстява?

– Ну добре, Явдохе, стелись же спати...

На другий день сонечко піднялось геть-геть височенько, а Охрім з Явдохою сплять собі обійнявшись, аж роти пороззявляли, а далі Явдохе прокинулась, тихесенько собі устала, побігла до криниці, умылась, Богу помолвилась, а далі вернулась у хату, щоб чоловіку дати снідати, аж Охрім тільки ще саме розіспався: хропе, оддуючи собі губи. Вона уже хотіла його збудити, та щось Охриму було непереливки, мабуть, саме снилась учорашня робота, бо щось зо сну почав хахатися, а далі як крикне спросоння: "Гей, гей, гей, пабе!" А далі не своїм голосом: "Зниовати! Тру!" Явдохе злякалась, бо зроду не чула такого слова: "Ох мені лишенько, що се з моім чоловіком?" – і побігла на порадку до сусідів: щонайближча оселя була Степана Головатого, туди Явдохе з переляку прибігла, одчинила хату, нікого нема. Вона до хижі, аж замкнена: "Де це Маруся? Ё, мабуть, на городі." Побігла на город аж там Маруся гурки садить, да так їх дрібними сльозами поливає.

– Здорово була, сеструню! – каже Явдохе Марусі. – Чого ти плачеш?

– Як же мені не плакати, як же мені не тужити, що життя моє не людське!

– Хіба ж тебе чоловік не любить або дуже б'є?

– Нехай би вже він мене бив – мені легше б було на серці, а то й пальцем не торкне – гризе та й гризе мою головоньку зранку до вечора, а звечора поки не засне собі на лаві, а я собі на полу. Чого уже не роблю: і у вуха клоччя собі затикаю, дак ні, усі його слова, мов ті колбочки, через тіло до серця доходять. І коли він спить хто його й зна? Встає ще темно надворі, ще й на світ не благословляється, а вже мене й будить, да й каже:

– Друга б жінка, моторна, давно б уже встала да мичку прjala, а, бач, тепер тобі й ніколи, пора корів доїть. Гай-гай, не хазяйка в мене жінка, що й досі не топтала!

– А нащо ж ти мені гриз голову до півночі да не збудив раніше!

– Хіба ж мені тебе будить? Якби ти була в мене жінка моторна, то б раніше чоловіка устала, скот обгляділа, тоді би чоловіка збудила, у поле б виряджала, а там би корів, овець, свиней у череду прогнала, кабанів би нагодувала, а поки спаде роса, сіла б собі пасмо спрясти, тоді й на город – грядки полоть, а там, каже, чоловік не далеко оре, обід йому б понесла, да швиденько, а вернувшись, копу б конопель стіпала б да стерла б на терниці покись-мо, або мірок дві пашні б у жорнах змолола, а тоді побігла б до річки – із жлукта плаття б попрала, щоб у тебе, у дітей і в чоловіка були білі сорочки, да на-збирала б сушні, щоб у печі добре горіло, да вечерять би наварила, діжу замисила, вийшла б до череди скот додому загаять, усипала б свиням помий у корито, а коровам пйла, та й вечерять би чоловіку дала, а як він засне, тихесенько б з хати вийшла, скот обгляділа, да тоді вернулась у хату, сіла би й ще трошки попрясти... А то, що ти мені вчора зробила, що грядки скопала да виткала дві запаски, да комір в сорочку вишила, да щось там трохи у жорнах змолола, да хліба випекла, да, кажеш, що на річку ходила, шкода мені із такою жінкою – прямо не хазяйка. Чи добре мені, сестричко, щодень, щоніч таку гризню слухати? Чи я ж не роблю, чи ж я не пряду? А хто ж його і дітей зодягає, а все мені дяки немає?!

— Така уже, Марусю, твоя доля. Терпи, то, може, скаменеться...
 Так Явдоха Марусю розважила! А далі та її питає:
 — За яким же ти прийшла ділом, і чого таке синезне око, аж затекло?
 — Да се, бач, поночі у комору ходила, да на якогось дідька наткнулась, так що трохи не вискочило око. — А про те й мовчить, що се її так Охрім почастував.

Маруся її питає:

— Хіба ж ти сама в комору ходиш?
 — А чому ж, хіба ж я не хазайка?
 — Ото ж і я, моя сеструно, мені здається, хазайка, а тільки раз була у своїй коморі, да й то чоловік кликнув підняти діжку з медом, бо важка була, бо-явся підвередиться, а то чи видано — усе сам видавцем видає: і сіль, і сало, і муку — ні в чім я волі не маю... А хліба спечу — перелічить да й замкне у комору, щоб який шматок діти не кинули собаці — на те, каже, є поміні... От з такого жмикрута і надійсь добра!

— Ох, мені лишенько, уже, мабуть, топить пора!

— Прощай, Явдохо, мені щось легше на серці стало, як тобі своє горенько розказала. — А далі взяла на руки своїх близнят да й побігла до хати.

Явдоха їй дивиться услід да й каже: "Охрім мій хоч боляче б'ється, да коли б він трошки прийнявся до роботи, то луччого не треба чоловіка". На сю думку Явдоха щось дуже задумалась, і до серця щось дурне привалило. Вона не пішла через сїни, а прямо через перелаз іде і нікого перед собою не бачить.

— Що ти так, Явдохо, понурила свою парсуну? — хтось їй каже.

Вона зирк — аж перед нею люде, оті, що з Охримом в одній ватазі учились орати:

— Ми йдем до твого чоловіка на пораду, чи він дома? А ти куди ходила?

— По людей. Щось моему сталось, ідїть, голубчики, подивіться.

Підходять до оселі, аж там щось реве, а далі й перестало.

Прийшли, бачать — Охрім сидить під коморою, тименицю чуває.

— Здоров був, Охрїме!

— Здорові!

— Що тут так здорово ревлі? — питають його люде.

— Не знаю!

— Як не знаєш? Ми здалеку да чули, а ти тут був!

— Так що ж що був?

— Мабуть, чи не медвідь забрався до бджіл, да його покусали?

— А хто його знає, хіба я знаю...

А далі Охрім як підніме угору руки, плечі йому як потягне назад, рот як роззявить та як зареве.

— На свою голову, — каже Грицько Череватий, — дивись, дивись, се він так здорово позіха, а нам здалося, що якийсь звірюка реве — сказано Охрім Рогатий, прямо Рогатий.

Охрім не розсердився, бо знав, що вони шуткують. Іще раз зівнув, да вже не так дуже. А далі й питає:

— Чого се ти прийшов до мене, Череватий, і ви, вся громадо?

— Прийшли до тебе, Охрїме, на пораду: що нам робити?

— А мені яке до вас діло! Робіть собі, що хочете, я про себе знаю: що обридла мені та робота. Де ж пак! Цілісїнький день гнись за тим плугом, да ще й увочі він сниться — цур йому од мене!

— Що ж ми будемо робить?

— А ось що! Жінко, піймай, лишень, от ту овечку, я її заріжу, да гарно облуплю, а ти наварі з м'ясом страви, а вас, люде добрі, хто хоче — того й прошу, тільки приносьте свої ложки.

А Явдоха каже:

— Чоловіче, а як прийде Михайло?

— Чого він прийде?

— А як прийде?

— Дак що ж?! Скажемо: здоров дядку, сідай з нами обідать!

Явдоха все такі своє верзе:

– А як дядько небожа за чуб да й потаска у поле, що тоді буде?

– Так би то й за чуб! Хто йому й дасться! Що се ти, справді, нависна, чоґо він прийде, якє йому до нас діло, хіба се його худоба, чи що? Лови, лишень, вівцю швидше!

Грицько Череватий слухав, слухав, а далі й каже:

– От же ти, брате Охрїме, розумніший од усіх нас, я жінку й дітей приведу, а завтра просимо до мене.

От так наші узялись до роботи: щодень – то, мов на весіллі, переаза ходить, а літо Боже хоч без ніг, а все собі бредє та бредє... Уже у другїх ярива колос повикидала, а у гультяїв на ріллі виросла нехворощ, бо, бач, ніколи було сіять. Настала жнива: хто посіяв, то хліб уродив такий, що й невидано, просо як очерет. А ячмінь! А пшениця! Сказано – усе навіки добре уродило. То як прийшлось жать, то хазяїни працювались, працювались; далі бачать, що самі нічого не вроблять, да й кажуть нашим гультяям:

– А що, братці, якби ви нам помогли, з третьої копи собі б заробили!

Дак ті мов і не чують: понаїдаються баранини, повивертаються черевами до сонця да й сплять собі удень, мов уночі, а жінки їм ськають. Уже ж у кого хліб уродив, оддавали його з половини, дак ні! Охрім каже:

– Е, кусала така! Не обдуриш! Ѓнсь у жароту за тим хлібом, де ж так! Он і жінки череваті, да й тії аж крєкчуть, а жнуть. А он дивись, одна мабуть од натуги скинула дитину, а друга привела на стерні, да побігла до криниці обмивать. А дїтвора, дїтвора! Глянь, глянь! Мов ті жуки, і не видно їх під снопами. А он одне рачки лізе да тягне сніп, а Головатий копи кладе да ще й лається, що не швидко носять. А тії, що у колисках, кричать сердешні на стерні, мов тії ягнята, а матерям і байдуже – одна перед другою поспішає, щоб постать свою дожать. Да як усі учорніли! Ноги й руки потрїскались, перевелись ні навіщо, цур йому, такий роботі! – плонув Охрім да й каже: – Ходім, лишень, додому, бо мені й дивиться важко, як вони роблять.

Настала осінь. Уже увесь хліб з поля позвозили, по клунях молотять, жінки льон стелють, коноплі мочать. Жито посіяли, на зяб орють, а наші гультяї садовину доїдають.

Грицько Череватий так уже одґошовався, що лєдвє живіт перед собою носить; от раз повставали уранці – бачуть, що за диво! На дворі сніг біліє. Думали, що сир (так як колись у Раю його увалило), вони до нього, дак щось холодне – так у руках і розтає. Да вже ж той сир дався їм знать! Як позаходили у пучки шпари: уже вони й руки у пазуху ховали, дак нічого не помагаться, ще й гірше. Вже жінки десь познаходили рукавиці, мабуть, у коморах, бо там од Милосердного Бога наховано було у скринях усякої одежі, да усе так гарно пошито, що тепер ніякий кравець не втне. Як лягла зима, і за нею постали морози, у хатах холодно, бо нічим топить (як його в таку хуртовину йти у ліс за дровами?), а привезти нічим! Тоді наші хороші хазяїни клуні, хижі обїдали, тини попалили, а вже ж у хаті живим да не замерзнуть! Охрім і сохи у клуні порубав да припер до хати, бо дуже любив на печі грїтсьє. Так-сяк зиму перетягли: дробину, овець, свиней, яловий скот, волів, корів – усе дощенту поїли. Прийшла весна – нічого їсти, бо лобупьки ще не росли. От Охрім, як розумний, і каже: а що, хлопці, мабуть, і нам, хоч не хочеться, а треба прийматься за роботу, бо тут не в Раю, ніщо їстївне з неба не пада...

– Чим же ми будемо хазяїствовать? – пита його громада. – Коли у нас нема волів? Да як його й робить, що зранку ще нічого не їли?

– А ось що! – Охрім їм каже. – Ходім, лишень, до тих з кого ми, дурні, сміялись, у них хліба – сила, скоту, дробини, овець цілі ватаги... Що ж робить? Позичимо очей у Сїрка, попросим, вони нам позичать, а ми їм одробим або оддамо.

Як сказали, так і зробили. Прийшли до сусідів да й кажуть:

– Здорові були, братці!

А ті їм:

– Помагай Біг! А що скажете?

– Недобре, да й не трохи...

– А чого ж ви прийшли?

– А от чого... – виступив Охрім да й у потилиці чуха. – Дожились ми, братці, до краю, бо дурні були, тепер нічого їсти – позичте нам хліба, а то прийдеться з голоду попухнути! Ми одробимо, або у вас заробимо й оддамо.

А Степан Головатий зараз і втяв:

– Е, тобі хліба!

– Не мені, братику, одному, а й усім!

– Чи бачите – усім! А якого ж хліба, щоб ми знали? Може, пшениці?

– Якого буде ваша ласка, ми не станем перебирать...

Головатий як підскачить, да Охриму як суне дулю під ніс: "От тобі, – каже, – ледащого, хліба! Чи смашний?"

Якби Охрім трохи не одхилився, то, мабуть би, кушкою умився.

Охріма мов трясця трясла, такий був сердитий, і якби не прийшов просить хліба, то, мабуть, Головатий у другий раз уже б дулі не давав, а то нічого робить, треба мовчать. Охрім узяв собі да й пішов мовчки. А далі вернувся да й гукає:

– Може ти на мене, Степане, сердитий, дак хоч людей зарадь! – сказав та й пішов додому.

Згодівши трохи, дивиться Охрім – аж ідуть оп'ять до нього люде:

– А що, чи зарадилися? – він питає.

– Де тобі зарадилися! – і сих повиганяли. Кажуть, здихайте, мов голодні собаки, а ми вам не позичим ні шматочка хліба.

Як се почув Охрім, то зробився такий сердитий, да як гукне:

– Е, коли так, постій же баловать, я тебе проучу! Хіба ж у нас рук нема, чи що? Просили по честі, так ні! Ще й на сміх підняли, насміються ж вони на кутні! А нуте, лишень, за мною, братця, до Головатого прямо!

Головатий побачив їх, вийшов із хати да й каже:

– А чого се ви, лежні, до мене? Сказано – не дам вам, дармоїдам, ні шматка хліба!

– Да ні, мій сизий голубе! – йому Охрім одпір дав. – Ми не прийшли просить. Минулось тее, а взять тее, що нам треба...

– Що, як розбюем діло?! Рятуйте люди добрі, хто в Бога вірує! – Головатий гукав з переляку.

– Да ти не кричи! – Охрім йому каже, – бо не напоможеться! А от як: ми не харцизи, а твої брати, що умісті з тобою у Раю жили. Як і тепер, з тобою будем жить по братерськи, тільки ти будеш робить, а я буду їсти. Ану, лишень, давай що єсть у тебе найсмашне!

Головатий за вила: да де ж йому супроти Охріма! Той вирвав вила да його за чуб, да як дав йому млинка, да такого, що Головатий довго на ногах хитався і, якби не оберся об лісу, то, може б, і навзнач упав. Отак Охрім йому паморки закрутив. А далі оп'ять за чуба, да голову його собі між ногами, да як здавив його коліньми, то той сердешний і мул під себе пустив, а Охрім йому гука на ухо:

– Оце тобі, Головатий, дуля! Чи ти чуєш? – А далі до своїх обернувся да й каже: – От так і ви робить, хлопці, тільки на одного гуртом не нападайте, а наодинець: чия візьме, да й берить тоді, що треба. Ідїть, бо вже не рано, діти ваші з голоду кричать!

Охрім, набравши собі усякої всячини, уже давно дома добре пообїдав, а Головатий тільки що трохи прочунав, да й то жінка раз десять його водою одливала. Як же побачив, що комора його одбита, сала цілого нема і меду, сливе, пів діжки, і хліб печений забратий увесь, то аж заплакав сердешний: "Жінко, – каже, – піди, лишень, по хатах, да наших до мене кликни, бо я щось не тее!"

Зібрались – хто з потовченою пнякою, у кого чуба нема, а де в якого і уса.

– Що будем робить? – каже їм Головатий. – Тепер вони утравились, хоть із села тікай. Да й здорові ж з ката!

– Де ж пак не здорові! – Трохим Поворозка каже. – До мене прийшов отой

паскуда Череватий, я й думаю собі, цього може поборю, да до його, а він як ударить мене своїм черевом, дак я мов та опука полетіла, ледь устав. Цур тобі, кажу, бери, що хочеш, тільки мене не займай...

Головатий довго щось собі думає, а далі й каже:

– Ми трудилися, ні дня, ні ночі недосипали, себе знівечили, а вони гуляли да здоров'я тільки набирались, а тепер нашу працю однімати! Ні, не приходиться до діла!

– Що ж ми будем робить, – його питає громада, – коли вони здоровіші од нас?

– Що? – каже Головатий. – Ходім до Бога, нехай нас розсудить!

Знялись і пішли. Зустрічає їх Охрім з своєю ватагою, да й пита:

– А куди, Головатий, ведеш свою громаду?

– До Бога!

– Ідїть собі, ідїть! – Охрім їм каже. – Вам здається і тут, як у Раю було – до Бога близенько! Е, мабуть, тут трошки височенько – без крил не доскочиш... А ти, Головатий, жди оп'ять мене в гості, да старшого брата поважай, то буде для тебе здоровіше! – сказав, да й пішов собі, зареґотавши.

Пішли наші у дорогу, уже й села не видно стало, а вони усе йдуть, а далі Трохим Поворозка каже:

– Стійте, лишень, братця, а що, як той розбишака да сказав правду, що тут не так до Бога, як було в Раю?

– Бреше він, сказаний, – Головатий закричав. – А же ж дивіться – онде небо сходитьсь з землею; дойдем да й зберемося на небо, а там уже й до Бога недалеко...

Пішли собі, та й ідуть собі так швидко, що й сорочки стали мокрі, дак що ж? Небо буцім од їх утікає. А далі стали за небом гнаться, дак щось нічого не помоглось, тільки зовсім вибилися із мопі. Посідали, сердешні, да й стали плакати, що, мабуть, Бог од їх зовсім одцурався. Вернулись би у село, дак будуть з них сміяться, що з чим пішли, з тим і вернулись. А далі Головатий каже: "Може, Богу ніколи? Як станем гукать, то може він таки почує? А путе, хлопці, да усі разом кричіть: "Господи, де ти?"

Як узялись гукать, да дружно, аж бачуть – хтось до їх іде, да такий світлий! Прийшов да й каже:

– Коли ви до Бога, дак ідїть за мною, я вам дорогу покажу!

То диво! Проїшли щось із гону, аж бачать будинки, да превеликі! Наші хазяїни покидали шапки, проїшли в сїни, аж там грається ангеля у кремінці, да так-таки хороше! От вони його й питають: "А це, чи Бог у господі?" А воно нічого не сказало, а тільки пучечкою на двері показало.

Тепер кому першому оті двері одчиняє? І те не хоче, і той огинається, хоть назад вертайся. А далі громада тихенько Головатому каже:

– Ти ж розумніший, нам здалось, так йди попереду, а ми за тобою!

– Дак ні, – каже, – який я розумний? Я сам про себе знаю!

Вони б довго стояли, може б і додому вернулись, коли б ангеля не одчинило на стїні двері:

От Бог їх побачив да й каже:

– А чого ви до мене прийшли? Ідїть, лишень, сюди, що скажете?

– Усе добре, Господи, да й не трохи!

Усі Богу поклонились низенько, а далі Головатий каже:

– Помилуй, Господи, не дай нам загинуть до кінця! Ми трудилися, бач, як змарніли, хліба собі придбали, а тїї, другїї, нічого не робили, скот повнідали, бджоли позанапалили, оселі кругом обпалили, а як не стало що їм їсти, у нас однімають, да ще й б'ють і нівечать нас. Що хочеш з нами, Господи, роби, або дай друге село, да ще й тином високим огороди, щоб вони, бува, не перейшли, а то нічого не настанеться, вони й там нас знайдуть!

Бог бачить, що у кого чуба нема чи зубів, а той з підбитим оком, да й каже:

– А хто там?

От вбігло янголя, да так пильнесенько на Господа милосердного дивиться і очинцями не змигне. Бог йому й каже:

– А де Михайло?

Ангеля здвигнуло плечиками, да й проговорило тихенько:

– А хто його знає...

Веселенько на Бога зглянуло та й знов плічками здвигнуло. Бог милосердний погладив його по голівці:

– Ну добре, – каже, – біжи ж його знайди!

Воно хто його й зна де й ділось, ще й оком ніхто не змигнув, а вже Михайло йде. Сказано: у Бога справа швидка. От Бог і каже:

– Слухай, Михайле, піди ти у мій сад, виламай мені сім київ да принеси їх до мене, швиденько, чи чуєш?

– Чую, Господи!

Приніс Михайло киї, так собі, не дуже завидні. От Бог узяв да й дав усякому по кию у руки, да й каже:

– Ідїть собі да й нічого не бійтесь, я вам оддаю отих других з їх жінками і дітьми, і яке буде у їх народжаніє, навіки у вічну роботу.

– Чи вони ж нас послухають? Там такі здоровенні, що й невидано, що сими киями з ними зробиш? Вони, киї, дивїться і гарні, а мабуть, як з рук упустиш, той розіб'ються.

Господь грізно промовив:

– Хіба той дурень буде, кому я дав сей кий, що він із рук своїх упустить. Ідїть собі, тільки не бийте народ моїми киями, а так іздалеку покажіть, то побачите, що буде...

Пішли назад наші до села. Усякий держить цупко свій кий, щоб не упустить. Вони не знали, що то за киї, бо Головатий каже:

– А що, братці, як будем близько од села, сховаймо киї під світки, да й побачимо, що то буде!

Так і зробили. Приходять у село. Охрім їх зустрів з своєю ватагою да пита:

– А що, чи бачили Бога?

– Бачили.

– І в нього були?

– Були.

– У самого?

– Авжеж!

– Що ж він вам казав?

– Те що треба.

– Я так і знав, що Бог скаже тобі, Головатий: годуй добре Охріма, щоб оп'ять твою голову він не попав собі між ногами...

– Що ж, як годовать так і годовать... Просимо нашого хліба не цураться, хоть під який год і з половиною буде.

– Ну добре, я до тебе прийду! – каже йому Охрім.

– Будь ласкав, прийди. Я й цяцьку тобі покажу.

– Яку?

– Ось яку! – да з під святи Головатий кием блись! А за Головатим і його громада так свої киї й повітрішала та й надулись, мов ті індіки.

Охрім то був ротатий, а то як побачив того кия, то мов йому заціпило – ні хто ні слова не промовив, усі тільки уклонились та так низенько, що ледве не до землі.

Трохим Поворозка каже:

– Я собі Череватого беру.

А Головатий йому:

– А я собі Охрімця! Охрімцю, ось піди, лишень, за мною!

Пшов Охрім, мов Рябко, хвіст підогнувши. Прийшли до оселі, Головатий Охриму й каже:

– Тепер іди собі додому, а завтра у клуню молотить, да щоб був до світа на роботу, а жінка твоя з дітьми щоб була грядки полоть! Чи чуєш?

– Да чую!

– Гляди ж мені, щоб капиця була надежна, щоб за роботою ціп не поправлять, на те есть у тебе ніч...

Прийшов наш Охрім'у свою хату і на стіл схилився. Євдоха подивилась на його, на своїх дітей та як заголосить, сердешна... Охрім їй каже:

– Не плач, жінко, на те Божа воля, катюзі – по заслугі, як заробили, так будемо й одвічатъ.

А вона йому:

– Так за що ж, як кажуть, у вічну роботу! Чи ти Головатому вуха придавив, нехай і він твої трохи помне, да й зовсім! А, може, вони вас обдурили, і як у Бога справді були; то хіба у вас ніг нема до його доскочить!

– Е, так то й доскочиш! Якби знав дорогу...

– Ось постій, лишень, я побіжу, розпитаю!

– У кого?

– Да я вже знаю у кого...

Євдоха побігла до перелазу, а тим часом прийшло до Охріма його товариство, да усі такі смутні... Коли вернулась і Євдоха, да така весела, бо випитала усе, що їй було треба. Убігла у хату да й каже:

– Не журіться, тут, мабуть, чи не ближче до Бога, чим було у Раю, тільки треба так зробіть, як вони зробили! І розказала, як Головатий гукав до Бога.

– Е, коли так, ходім, братці, і ми до Бога!

Знялись усі й пішли.

Приходять, от Бог їх і питає:

– А чого се ви прийшли, і що скажете?

– Недобре, Господи, да й не трохи!

А далі Охрім каже:

– Господи, що ти з нами зробив, за що ти оддав у вічну роботу? Нехай би нас одних, бо ми справді виноваті, дак за що дітей наших? Вони ще маленькі, нічого не знають! Помилуй! Ми вже будемо робить, – волів не станем їсти, побачиш, які будем хазяїни, тільки – помилуй нас, Господи!

А Бог їм каже:

– Хіба ж і досі не знаєте – що слово моє свято, що сказано раз, так те й буде?! А ви не журіться, терпіть, нехай вами роблять, нехай з вас знушаються, а ви усе таки їх слухайте, за те вам, і жінкам, і усьому народженію вашому обіщаю царство небесне...

– Е, коли так, Господи, то ми й раді будем терпіть!

Богу поклонились та й додому пустились; да вже такі веселі собі йдуть, дорогою співають. Коли Головатий їх зустрів да й питає:

– Чого ви такі раді?

А вони усі йому низенько поклонились да й кажуть:

– У Бога були.

– Що ж він вам казав?

– Царство небесне обіщав!

– За що?

– Як за що? А вже ж ми будемо мужиками, а ви панами...

Коли на сю мову підійшло товариство Головатого, він їм і каже:

– Чи ви чули? Бог їм дав царство небесне!

– Чи справді? – ті питають.

– Авжеж, справді! – Охрім промовив да й поклонився.

– А ми ж де будемо?

– А хто ж вас знає...

– Хіба ж ви Бога про нас не питали?

– А нам яке діло про других питать?

Головатий щось довго крутив головою, а далі своїм і каже:

– Ви, братці, як собі хочете, а про мене – так нам не вигідно, чи довго прийдеться на сім світі панувать, а як туди підемо, то хто його знає, мабуть, ще й у Пекло засторчать! Нехай лучче вони панують, нам до роботи не привикать. Ходім, лишень, до Бога, да й оддамо йому кий, як через них да попастиь у Пекло, то цур йому!

Знялись і пішли оп'ять до Бога. Прийшли, Бог і питає:

– А що скажете?

– Усе добре, Господи, да й не трохи!

А далі поклонились да й кажуть:

– Як хочеш, Господи, а візьми свої кні, бо нам невігідно панувать. Ти од-
дав тм царство небесне, а нам би то куди? Хіба у Пекло лізти?

Бог грізно подивився да й каже:

– Візьміть кні! Мое слово свято, що раз сказано, так те й буде! А ви, коли не хочете лізти у Пекло, то купіть собі царство небесне. Як будете до їх ми-
лосердні, правдиві, не будете з них знущатся, а будете шанувать, мов дітей своїх, то й ви будете в царстві небеснім. Ідіть собі, і об сім ділі більше мене не турбуйте!

Пішли наші пани дорогою, Головатий своїм і каже:

– А що, братці, як по-правді сказать, то вам не дуже велика робота, щоб за-
робить собі царство небесне – тільки треба пам'ятовать, що нам Бог сказав. От той Охрім Ротатий увія мені у печінки, що я сердитий на його був! І як сперше Бог мені кий у руки дав, я зараз собі подумав: постій же ти, Охрімщо, я тобі снм кнем добре оддячу! Дак тепер же страшно – цур йому, щоб справді ще в пеклі не сидіть!

Прийшли у село, да такі усі добрі. Пан Головатий зараз покликав свого му-
жика Охріма й пита його:

– Що у тебе єсть в хазяйстві?

А той здвигнув плечима та й каже:

– А що ж у мене є? Нема нічого.

– Треба ж старатся, щоб було!

– Авжеж, будемо старатся!

– Ну добре, – каже його пан, – я дарую тобі на хазяйство бичків пару, ко-
рівку з телям, щоб дітям було молочко, десять овец і свиню з поросятками, а як Бог дасть, що хліб уродить, то скільки ти з жінкою і з дітьми нажнеж, а третю копу тобі викину, а тепер будеш молотить у мене з п'ятої коробки. Пані моя дасть твій жінці з льоху варева, я з комори борошна да пшюна, щоб було їсти вам до нового хліба, да кусків з десяток сала, борщ затовкувать, з хлібом же їсти панське сало не звикай-но, а самі собі його придбайте.

Що ж, як почали хазяйствовать – пани добре роблять, а мужики ще краще:
хліба понаставляли стільки, шо й не перелічить, деякнй уже й погнив, бо ні-
куди було його й дівать. От Охрім своєму пану й каже:

– Що будемо, добродію, робить, хліб у скиртах гние?

А пан одповів:

– Дурний ти, синку, справді дурний! Слава Богу, що гние, бо є! От тоді по-
гано б було, якби нічому гнисти було!

Старі пани повмирили, настали хазяйнувать їх діти, да усі під рукою стар-
шого, кому Божий кий дістався. Да все добрі були пани, от того люде і про-
звали їх добродіями.

Нас розплодилось багацько, а панів зовсім мало – бо, бач, ми їмо, що треба,
а вони всяку всячину. Ми женимось тоді, як уже теє... а вони в свиний го-
лос. У нас, як у кого багацько хлопців, то той і багатіє, а у них – як багаць-
ко дітей, то, дивись, зведуться ні на віщо, а на те ж пани бідні – дуже плодю-
щі, то хоч не хочеться їм, а треба лізти у сіряк...

Як розплодилось людей дуже багацько, і стало їм жити тісно, то пани, ті,
які мали у себе кні, людьям поділились і пішли собі шукать для селитьби ін-
ших місць. Один старший з кнем провів своїх людей аж до Дніпра і збудував
собі город. Як хто пливе по Дніпру, да й питає:

– Чий то город?

Йому кажуть:

– То ж город Київ!

Хоч старший інак звався, да вже, бач, у його був кий, то й город, як спершу
по кню назвався, так і тепер зоветься – а у людей пословиця ведеться: язик
до Києва і до кия доводить.

Ківець і Богу слава.

Публікація Михайла МАЛЮКА.

Роман СЛЕЦЬКИЙ

кандидат історичних наук.

ПОСТАВЛЮ ХАТУ І КІМНАТУ

В українських Карпатах, як і в багатьох інших регіонах України, заборнялося будуватися на дорогах та стежках. Особливо поганю славою користувалися роздоріжжя та перехрестя. Горяни вірили, що в хаті, зведеній на таких місцях, "не буде вестися", вмиратимуть її мешканці, гинутиме худоба. Це табу ґрунтувалося на повір'ї, що по дорогах "волочатся чорти". Гуцульська демонологія пов'язувала "дорожище" (роздоріжжя трьох доріг — Р.С.) з місцем перебування "явидників", яких розсилає по світу "Триюда". Згідно з іншими демонологічними легендами, на роздоріжжях чорт укладає угоди з людьми, які за певні послуги продають свою душу нечистій силі.

Подібним негативним значенням при виборі місця для новобудови наділялася межа. Бойки мотивували дану заборону тим, що "межа йшла на прорив, і хата піде на прорив", "будуть сварки, нещастя". Ймовірно вона має магічне походження. Часті сварки і суди за встановлення межі переносилися на долю людей, що будуватимуть на ній хату. Межа також пов'язувалася із нечистою силою. Бойки, зокрема, вірили у те, що межами ("границями") лісів та полів опікуються "граничні духи", які жорстоко мстяться людям за нещанобливе ставлення. Часто на судах про межі власності бойки домагалися від суперників підтвердження свідчень клятвою на межі. Таким чином вони викликали на допомогу "граничного духа". Суперники здебільшого не наважувалися приносити таку страшну клятву.

"Нечистим", несприятливим для

спорудження житла місцем українці Карпат вважали згаріще, особливо якщо пожежу спричинила блискавка. В основі цієї заборони лежало повір'я, що блискавка б'є лише туди, де є нечиста сила. Якщо вона попаде в чорта, то "від того горить усе, хоть би яке сире було", а якщо Аридник (персонаж в гуцульській демонології — Р.С.) утече, то пожежі не виникне, "бо вже там Аридника нема".

До загальнопоширених в українських Карпатах слід віднести і заборону споруджувати хату на місці, де когось покалічено чи вбито. Гуцули вірили, що з такого "сукровища" постають "явиди" — гади, чорти, дідьки, пекуни, неамті. Не слід будуватися і на румовищі — розвалинах старого будинку. "Нечистим", а отже й непридатним для будівництва хати, було й місце, на якому, за переказами, з'являвся упір. Уникали також ділянок, "де сусідка ворожила, щось підливала".

Цікавим є локальне повір'я із бойківського села Семичів Долинського району Івано-Франківської області, згідно з яким "на місці, де ніколи не орана земля, хату будувати не можна, бо це місце нечисте, там сидить диявол". Можливо воно ґрунтується на протиставленні "культурного" "природньому", дикому, чужому. Враховуючи апотропеїчні властивості плуга (гостре металеве зваряддя), оброблена ним ділянка землі ставала "окультуреною" і не таїла в собі небезпеки для мешканців майбутнього дому.

"Чистими", щасливими місцями, придатними для спорудження дому, українські горяни, зокрема гуцули,

вважали мурашники. В уявленнях горян мурашки виступали як символ плодючості. Гуцули, обдаровуючи у "живний четвер" випадкових гостей, одержували у відповідь побажання: "Аби ваша коровка, ваша овечка була плідна як мурашок, як мошка". Позитивно оцінювалося місце, на якому довго і щасливо жили дід та прадід, як таке, що пройшло перевірку часом. Найпростіше було звернутися до сільського ворожита ("ворожинника") і впросити його показати "щасливе і чисте" місце для новобудови. "Ворожинники" найчастіше ворожили на картах або долоні. Деякі з них користувалися повагою й довірою цілих регіонів. Наприклад, у лемків Тур'янської долини на Закарпатті у 30-40-х роках мав великий авторитет ясновидець ("пруйма") із села Порошково (Перечинського району). До його послуг часто вдавалися односельчани та мешканці довколишніх сіл, зокрема просили вказати "чисте" і "щасливе" місце для спорудження "хижі" ("фундош"). "Пруйма", діставши від відвідувача певну інформацію про гадану ділянку, "клав на чотири кути стола тісто і ворожив". "Як тісто розрідне – то погано, розходитьса газдувство, а як стегат – то на гаразд" (с. Лікіцари Перечинського району).

Ще один вид ворожіння, який можна зарахувати до найпростіших, відбувався таким способом: господар клав у шапку срібні монети, перетрясав їх і кидав на землю. "Якщо номером догори, то місце щасливе, якщо номер до землі, то місце нещасливе" (с. Кривопілля Верховинського району).

Цікаве ворожіння побутувало на Гуцульщині. Господар брав сокиру, тричі обертався навколо себе із зажмуреними очима і, розмахнувшись, кидав її. Місце, на яке впаде топір, вважалось щасливим і придатним для будівництва. Така процедура метання сокири гарантувала об'єктивність ворожіння. Роля сокири як головного предмету ворожіння визначалася її високим символічним статусом в обрядово-звичаєвій культурі українців та апотропеїчними якостями.

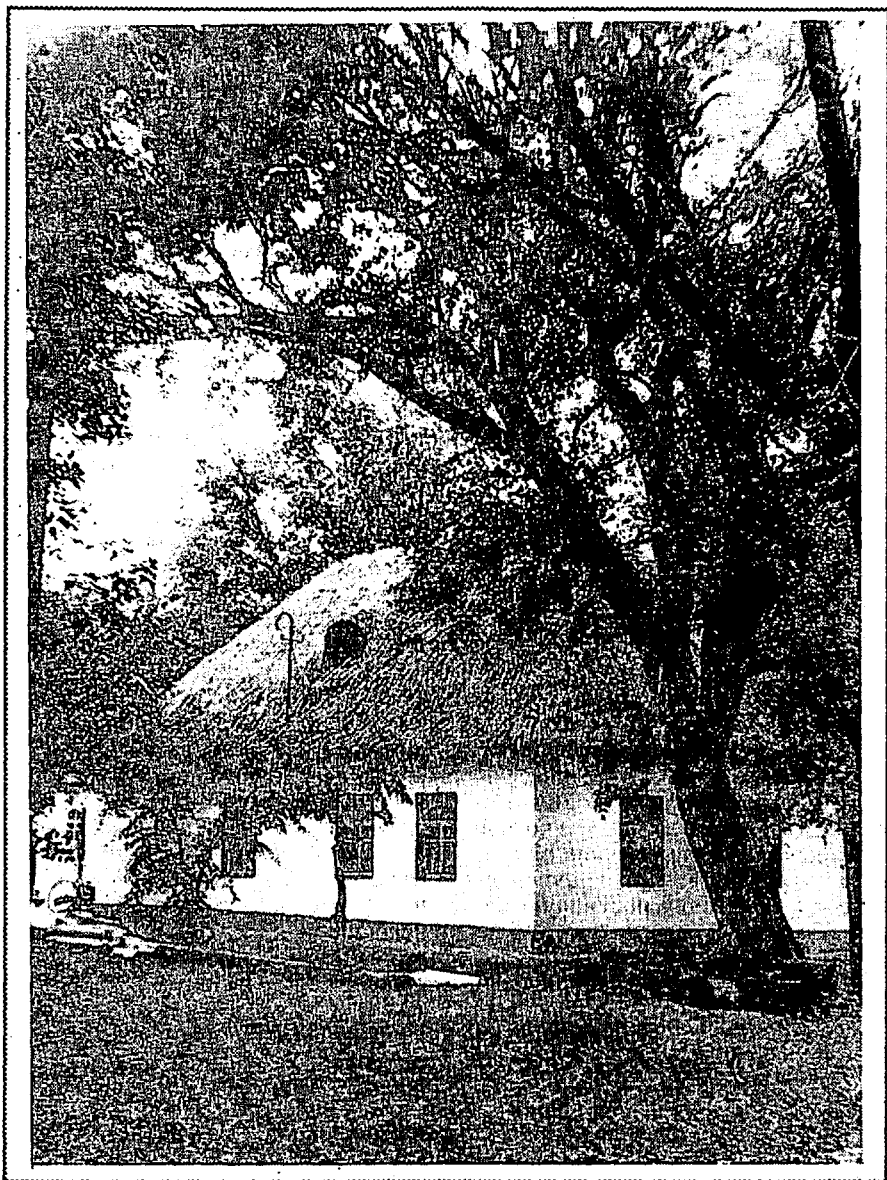
"Чисте" і "щасливе" місце для хати

гуцули визначали і в інший спосіб. Велику рогату худобу випускали пастися. Місце, на яке вона лягала відпочивати, вважалось придатним для будівництва житла. Очевидно, це ворожіння має такі раціональні основи. Вчені аргументовано стверджують, що велика рогата худоба, а також мурашки уникають так званих геопатичних зон, які шкідливо впливають на живі організми, викликають захворювання. В хаті, яку збудували на місці, вибраному у такий спосіб, люди майже не хворіють, худоба добре відгодовується і дає більше молока, рідше гине молодняк.

Кілька ворожінь при виборі місця для хати пов'язані з хлібом. Гуцули на Косівщині брали свіжоспечений хліб і на гаданому місці будівництва кидали його проти сонця на землю. Якщо хліб упав до землі опуклою частиною, то місце вважалось непридатним для хати. Хліб як головний предмет ворожіння поширений на всій території українських Карпат. Найчастіше ворожіння-відбувалося за такою схемою: господар на землі позначав чотири точки відповідно чотирьом кутам майбутньої хати. Увечері він клав на кожний кут хліб і залишав його на ніч, а вранці приходив перевіряти результат ворожіння. Якщо хліб лежав цілий і незрушений, то місце вважалось "чистим" і на ньому можна було будуватися. У протилежному випадку ворожіння переносили на іншу ділянку.

Подібним чином можна було ворожити і зерном, мукою, вівсяними паланиками ("паленятками", "ощиплями"). Горяни із бойківсько-лемківського пограниччя готували паляниці для ворожіння, дотримуючись певного ритуалу: яре жито молоти лівою рукою і пекли з цієї муки "ощипки". Іноді місця, на які клали хліб, кропили свяченою водою і посипали попелом. Вважалось, це сприяло позитивному результату.

Здебільшого ворожіння тривало з вечора до ранку, що мало своє символічне значення. Адже в демонології ніч виступає як час, коли діють чорти, відьми, упіри, явиди тощо, і, отже, виявити їх легше саме вночі. Зникнення хліба чи порушення порядку його розташування свідчали,

що місце "нечисте" і непридатне під забудову. Горяни вважали, що звір, плазун, птах, "нечистий дух", диявол бере паляницю лише в "нечистому місці", а в "чистому" – ніколи. Тому таке місце залишали і шукали нове, поки не одержували бажаного результату.

Не менш поширеним при виборі місця для будівництва хати було ворожіння з водою. Господар намічав на землі чотири точки, які відпо-

відали чотирьом кутам хати. На кожному з них він ставив увечері по одному глеку, наповненому точно виміряною кількістю свяченої води. Посудину закривали дерев'яним кружечком. Результат ворожіння перевіряли вранці: почата вода свідчила про непридатність місця для будівництва. Буковинські гуцули стверджували, що "де добре місце, там водичка прибуває і хліб нічого не кивне, а в поганому місці водичка спадає, в то-

му місці щось не так, щось филкое". Доброю вважалася ділянка, де вода лишалась незайманою або прибувала. Ця ворожба, як і попередня, мала ряд локальних особливостей. Наприклад, деінде позначали не чотири периферійні точки, а лише одну – центр житла, на якій, відповідно, ставили лише одну посудину з водою. По-різному визначалася і кількість необхідної для ворожіння води. В одних місцевостях кількість її не регламентувалася, в других, зокрема в селі Сергії на буковинській Гуцульщині, у кожен з чотирьох

гличиків свячену воду наливали дев'ятьма ложками по дев'ять раз. На Покутті у посудині мало бути десять "порцій" води. Неоднаковим був і час ворожіння: з вечора до ранку, три доби, десять днів. Горяни вірили, що в хаті, збудованій на вибраному у такий спосіб місці, перебуватиме добро, достаток.

Зустрічалися й комбіновані ворожіння, в яких поєднувалися елементи із описаних вище. Наприклад, біля кожного з чотирьох гличиків води залишали на ніч ще й хліб. У селі Розтоки ворожіння з таким набором магичних речей тривало три доби. У сусідньому гуцульському селі Дихтинець на ніч залишали чотири запалені свічки. Якщо до півночі вони не гасли, то місце "чисте". Старі майстри-будівельники вважали, що при такому ворожінні "треба мати щастя, то й вітер не загасить свічку". На Косівщині у центрі обраного місця насипали попіл, ставили горнець води, накритий хлібом, а зверху – запалену свічку. При таких ускладнених умовах ворожіння зменшувалась ймовірність позитивного результату. Однак, при успішному його завершенні місце мало відповідно і вищий символічний статус.

Вибір ділянки для житла займав важливе місце у структурі будівельної обрядовості українців Карпат. В його основі лежали уявлення горян про нерівноцінність різних частин простору. Хату намагалися побудувати на "чистому" і "щасливому" місці, вірячи, що таким чином можна забезпечити здоров'я, щастя і достаток.

Львів

Для лікування у Німеччині хворого, переабральним паралічем чотирьрічного хлопчика *Сергія ПОЖИКОВА* терміново потрібна валюта.

Усіх, хто може допомогти дитині, просимо звертатись за адресою:

в Україні:

252128 м.Київ-128,
вул.Туполева, 226,
кв. 61.

у Німеччині:

Гамбург, Едвард ХОВАРД ВЕК 4 'В'
Тел.: (040) 522-44-34, 522-18-27
Факс: (040) 528-69-38
Телекс: 218-59-33
Доктор Бета

Михайло ГЛУШКО

кандидат історичних наук.

БЕЗ ВОЛА ПОДВІР'Я ГОЛЕ

На думку багатьох вчених, початки використання волів як тяглової сили сягають уже часу одомашнення великої рогатої худоби. Їх роля особливо зросла з розвитком орного землеробства, точніше, з перетворенням останнього в основну галузь господарства. Археологічні дослідження переконливо засвідчують, що на зорі нашої ери воли були основною робочою худобою на більшій частині території Східної Європи: у Прибалтиці й Білорусі, на Україні й в Молдові. Навіть у скіфів, відомих, насамперед, як неперевершені вершники, функцію тяглової тварини теж виконував віл. Грецький письменник Псевдо Гіппократ, описуючи скіфські вози, зазначав: "А живуть вони в кибитках, з яких найменші бувають чотириколісні, а інші – шести-колісні; вони довкола закриті повстю і влаштовані на зразок хат. В ці вози запрягають по дві і три пари безрогих волів... У таких кибитках знаходяться жінки, а чоловіки їздять верхом на конях"¹.

Лише у II - IV ст. н.е. на захід від середньої течії Дніпра племена черняхівської культури лісостепової зони почали першими вживати для запрягу коня². Тим часом у південних районах лісостепу і у степовій зоні, зокрема на теренах сучасної України і Молдови, воли й надалі відігравали провідну роль. Як вказує відомий антрополог Веніамін Цалкін, не викликає сумніву також те, що тут віл задовго переуважав коневі³.

У період Київської Русі на території України паралельно з волами упряжними тваринами служили й коні. Правда, відомий російський етнограф Дмитро Зеленін дотримувався іншої думки. Посилаючись на літописний діялог Володимира Мономаха з дружиною Святополка на з'їзді руських князів 1103 року, він стверджував, що робочою худобою у східних слов'ян здавна були коні. Лише пізніше, тобто після XII ст., на Україні й в Білорусі, притому переважно в степовій зоні, їх витіснили воли⁴.

Дійсно, на цьому з'їзді на скаргу святополкової дружини, що не час весною з половцями воювати, смердів від ріллі відривати, Володимир відповів: "Дивно мені, дружино, що коня дехто жаліє, яким оре хто-небудь. А сього чому не розглянете, що стане смерд орати, а половчанин, приїхавши, ударить смерда стрілою, а кобилу його забере. А в оселю його в'їхавши, забере жону його, і дітей, і все майно його візьме. То коня його ти жалієш, а самого чому не жалієш?"⁵ Майже дослівний діялог відбувся між Володимиром і Святополком на з'їзді руських князів 1111 року⁶.

Достовірність літописних даних безсумнівна. Але уважне прочитання тексту вищеподаного діялогу відкриває одну цікаву і суттєву деталь, на яку не звернув належної уваги Дмитро Зеленін. Зокрема першою ж фразою Володимир Мономах, ніби між іншим, уточнює: "...коня дехто жаліє, яким оре хто-небудь". Останнє слово, власне, й є ключовим, оскільки чітко вказує, що мова тут йде не про всіх смердів, а лише про тих, які володіли кінями. Тобто теза Д.Зеленіна про пізній характер використання волів як робочої худоби на Україні не

має належного документального підтвердження. Його й не могло бути, бо інші численні джерела – архівні, писемні, традиційні звичай і обряди, усна народна творчість – засвідчують протилежне.

Так характерним звичаєм Різдва на Україні був прихід першого відвідувача – "полазника". Іван Франко, що спостерігав цей звичай на Прикарпатті, зазначав: "Хто перший увійде в той день до хати, називається "перший полазник". Коли увійде молодий, гарний, здоровий чоловік, а до того з грошима, то се добра ворожба: весь рік у хаті будуть усі здорові і будуть гроші вестися. Коли ж увійде старий, хорий, особливо стара баба, або коли хтось прийде чогось зичити, то се злий знак"⁷. Більшість вчених вважає, що попередником "полазника"-людини була "полазник"-тварина. В різних регіонах України у другій половині XIX – на початку XX ст. функціями "полазника" наділяли багатьох тварин – коня, корову, віцю, собаку та інших. Але найпрестижнішим вважався віл, з образом якого пов'язувались найцінніші для селянина риси – сила, надійність, достаток. Найдовше звичай вводити вола до хати на Різдво побутував серед карпатських українців – бойків, гуцулів і лемків, які широко використовували волів у господарстві ще на початку XX ст.

Волам, а не коням, протягом століть віддавали перевагу українці при перевезенні покійника на кладовище.

Везуть козаченька, везуть молодого.

Та сіреними волоньками – . . .

співається в народній пісні. Притому, для цієї важливої церемонії відбирали двох найкращих волів, яких запрягали у сани. На території Покуття звичай вимагав, щоб вони були обов'язково білої або сірої масти. У Балтському повіті, що на Одещині, впрягали у сани чотирьох чорних волів. Відразу після похорону, тут же на кладовищі, передню пару тварин випрягали і передавали в дар священникові⁸. Такий же звичай побутував до XX ст. в деяких районах українських Карпат.

У другій половині XIX ст. у Східній Галичині воли широко використовувались під час проведення різних громадських заходів, зокрема урочистих церемоній, пов'язаних з похоронами сивухи й освяченням гверезости. Так, наприклад, у с.Карлові (тепер Снятинський район Івано-Франківської області) в 1875 р. три пари волів з позолоченими рогами і в посрібнених ярмах були запряжені у віз, на якому перевозили на околиці села посвячені на честь тверезости дубові хрести⁹.

Селянин України не розлучався з волом із-за кількох його позитивних рис; насамперед могутньої сили. В усній народній творчості, особливо в загадках, він часто порівнюється з громом, дзвоном, світлом: "Заревів віл на сто миль, за сто гір" (грім); "Сірі воли до Бога ревуть" (передзвін дзвону); "Крикнув віл на сто гір, сталися збирати до одної хати" (дзвін); "Сірий віл всіх людей підвів" (день) тощо. Та найбільше він цінував виробничу користь, сумірність і надійність вола в роботі, що знайшло відображення в-численних прислів'ях і приказках: "Від чого віл брикає, від того кінь здихає"; "Вали на воли – усе повезуть"; "Без вола хата гола"; "Як віл пристане, так віз масти, а як кінь пристане, так ніж гостри"; "Роби сокирою – сокиру заробиш, роби волом – вола заробиш"; "У кого віл та коса, у того і грошей киса"; "Старий віл борозни не псує" та багато інших.

Традиційність використання волів у господарстві українців підтверджують історичні та статистичні матеріали. Так на території Закарпаття ще в кінці XIX ст. на кожне бідняцьке господарство (51% від усіх господарств) припадало по 2,4 голови великої рогатої худоби і лише 0,2 голови коней, на дрібні селянські господарства (21,73% від усіх господарств) відповідно 2,6 і 0,4 голови. Анонімний автор того часу відзначав: "Угроруси особливо прив'язані до своїх волів і

своєї корови; інші види домашніх тварин вони не вважають настільки корисними і тримають їх у зв'язку з необхідністю¹⁰. Закарпатський дослідник Ю.Жаткович дав ще конкретнішу характеристику: "Русини не люблять тримати коні; в середній полосі (передгірна і низькогірна територія Карпат – М.Г.) можна знайти не одне таке село, що в ньому нема ані одного коня. Найчастіше тримають коні в північній полосі (високогірна частина Карпат – М.Г.), а тому, що по тамошніх дебрах не можна возам їхати, лиш хіба конем; але й там рідко який гзда держить більше ніж одного коня"¹¹.

З таких же та інших причин типове становище спостерігалось у другій половині XIX ст. у Східній Галичині й Північній Буковині, на Волині й Поділлі, в багатьох районах Подніпров'я. І все ж, довготривале, протягом десятків століть, вживання волів як тяглової сили в господарській діяльності й традиційному транспорті українців зумовлював, насамперед, тип орного землеробства. Землю на Україні обробляли переважно плугом і ралом, на Поліссі і подекуди на Лівобережжі ще й сохою. До середини XIX ст. на більшій частині території нашої Вітчизни, а в окремих регіонах і довше – до початку XX ст., орні знаряддя праці, за винятком робочих металевих частин, були дерев'яними. Привести їх в дію могли, зрозуміло, тільки сильні тварини. Крім того, слід брати до уваги кам'яністі ґрунти в Карпатах і важкі чорноземи в низинних регіонах України. У зв'язку з цим оранку таких ґрунтів, та ще й примітивним плугом чи ралом, здійснювали переважно дві-три, а подекуди і більше пар волів. Лише на Поліссі, де переважають пісковики, орали одним волом – "бовкуном".

Воли були незамінними тваринами в чумацькому промислі, витоки якого сягають ще періоду Київської Русі, а розквіт припадає на XVII – першу половину XIX ст. В сотнях народних пісень змальовується довгий шлях чумака до берегів Чорного й Азовського морів, на Дон і в Крим, небезпека ворожих нападів під час подорожі, хвороби й смерть його на чужині, важкі умови побуту тощо. Але в кожній з них обов'язково є згадка про вола. В далеку мандрівку чумаки готувались заздалегідь і старанно, особливо прискіпливо підбираючи і паруючи волів:

Задумали чумаки в дорогу,
 Покупили собі нові вози,
 Поробили ярма кленові,
 Поробили занози дубові,
 Покупили воли полові,
 Покупили да й попарували,
 Попарували да й повиїжджали.

Багато чумаків мали не дві-три, а десятки пар волів, які з "мажами" утворювали на причорноморських і приазовських степах валки довжиною в кілька сот метрів. Втрата ж під час подорожі навіть одного вола вважалась великою трагедією:

Ой, я, чумак нещасливий,
 Іду з корчми ледве живий,
 Воли мої поздихали,
 Воли ярмо поламали.
 Ой, я таки піддержуся,
 Хоть під хуру, да наймуся.
 Чужі воли буду гнати,
 Та все-таки чумакувати!¹²

Для селянського господарства використання волів як робочої худоби було економічно вигіднішим ніж коней. З одного боку, віл давав більше гною для поля, з другого – його легше можна було прогнати: "На одній сіножаті і віл пасеться, і бузько жаби ловить".

Натомість, "Солом'яним конем далеко не поїдеш" – вказує народна приказка. "Коневі овес не тяжкий" чи "Гладь коня вісом, а не батогом" – зазначають інші. "Коли коні їдять січку, держи і насічку" – ніби підсумовує народна мудрість.

Крім того, через певний період вола можна відгодувати і продати на м'ясо. В цьому безпосередньо були зацікавлені феодалі. Натуральний оброк, так звану "поволовщину", яку сплачував волом через 6-10 років кожний селянський двір, становив для феодального господарства найбільш прибуткову статтю. В багатьох регіонах України козаки і фільварки спеціалізувалися на вирощуванні волів для продажу на внутрішньому і зовнішньому ринках. Щосені, після випасу на громадських толоках чи в лісових пуцах, у степу чи на високогірних карпатських альпійських луках ("полонинах") їх тисячами зганяли на численні місцеві ярмарки. В західних областях України, наприклад, такі ярмарки здавна проходили в Перечині, Великому Березному, Хусті, Волові (тепер Міжгір'я), Кутах, Косові, Снятині, Надвірній, Станіславі (тепер Івано-Франківськ), Журавному, Стрию, Лютовиську, Сможу та інших містах і містечках. Іван Франко, як очевидець ярмарку в с.Сможе (тепер Сколівський р-н Львівської області), писав: "Мов незлічимо хвилі води, спливаючи з гір, заповнюють долину і покривають ціле її дно, отак і Смерже в той день буває буквально залите, заповнене, натолочене народом і худобою. (...) Худоби, великої й дрібної, зігнано, певно, з 1000 штук. Були там величезні сиві угорські воли з великими та майже круглими рогами, звані барнами, і жовті воли з невеличкими та майже простими рогами"¹³.

На теренах України розводили різні породи великої рогатої худоби як м'ясо-молочного, так і молочно-м'ясного напрямків. Переважала худоба української сірої степової породи, відома вже в II тис. до н.е. Поряд з цією породою побутували червона степова, українська білоголова, карлівська. В окремих регіонах розводили місцеві породи: "черкаську", "гуцульську". В XIX ст. набули поширення завезені із Західної Європи породи племінної худоби – "англійська", "швейцарська", "німецька", "семинтальська" та інші.

Бичків вирощували переважно до двох років, використовуючи їх для запліднення худоби. Потім кастрували. Вважалось, що кастрація бика в більш ранньому віці негативно позначиться на рості й тяглових якостях тварини.

Привчати волів до роботи починали в трирічному віці. В усіх регіонах України способи їх навчання були майже однакові. Спочатку молодого вола водили на довгій мотузці ("воловоди"). Потім навчання продовжувалось вже у парі, притому другий віл мав обов'язково значний досвід запрягу. Навчати двох молодих волів було дуже складно, оскільки це вимагало великих зусиль і значного часу.

Під час навчання волові-"третяку" в парі зі старим спочатку обдвоялювали протягом трьох-чотирьох днів (по одній-дві години) шию ярмом. Потім до ярма кріпили дишель ("віє", "війце"), або прив'язували масивний дрюк, каток чи інший вантаж. Інколи їх відразу впрягали в порожній віз чи сани. І тільки після цього перевіряли тяглову здатність молодого вола в плузі чи ралі, в навантаженому транспортному засобі.

В плузі свободу лиш втратить, і добрим, і лагідним стане,
Скоро забуде свій ліс, буде старанно орати,¹⁴

писав видатний український поет XVI ст. Севастьян Кленович у знаменитій поемі "Роксоланія".

Навчена ходити разом пара волів використовувалась разом і під час роботи, поруч стоїла в стайні. В ярмо волі запрягались з однієї і тієї ж звичкої сторони, тобто мали своє постійне місце. Лівостороннього вола називали "підручним", правостороннього – "борозним"

("борозенним"). Другий був, як правило, сильнішим, швидшим, рвучкішим до роботи ніж перший. "Борозного бий, а підручний і так почує" – повчає українська народна приказка.

Для запрягу волів використовувалося ярмо – один із найдавніших видів упряжі. На території України побутували три типи нашійного ярма: звичайне парне, сошне парне і одинарне для так званого "бовкуна" – одного вола. Основним і найбільш поширеним був перший тип волової упряжі. Дане ярмо складалося з чотирьох частин: масивної нашійної деталі ("ярма", "нашийника", "поверхника", "чашини"), паралельної їй нижньої частини ("підгорлиці"), двох вертикальних палок або планок ("сноз"), що з'єднували дві вищевказані. Четверту деталь парного ярма становили дві бокові дерев'яні палки з натуральною розвилкою або потовщенням на верхньому кінці – "занізки", які вставлялись у крайні отвори чашини і підгорлиці після накладання упряжі на шиї волів.

Нашійну частину ярма робили здебільшого з явора, а також з кле-на, ясеня, бука тощо. Найчастіше використовувалась прикоренева частина дерева. Взагалі, основним правилом у відборі матеріалу для цієї деталі було те, що вона не парила тварині шию. Українські майстри надавали важливого значення естетичному вигляду ярма. Майже всі зразки традиційної волової упряжі, що зберігаються в фондах музеїв етнографічного профілю, декоровані способом плоскої сухої різьби. Основними мотивами орнаментики були різні геометричні фігури – трикутники і ромбики, розетки і хрести, а також зубці, ламані лінії тощо. Особливим багатством відзначалися чумацькі ярма.

Волам, як робочій худобі, селяни приділяли значно більше уваги ніж іншим домашнім тваринам, навіть корові чи коневі. Якщо коней українські горяни годували гіршим сіном і навіть шуваром, то волів переважно добірним зеленим сіном. Догляд за волами особливо посилювався під час весняних польових робіт. У таку пору, крім годівлі в звичні години, давали їм сіно і траву, поїли водою з домішками відходів від їжі й вночі.

Запряженими в транспортний засіб чи орне знаряддя тваринами керували налігачем, прив'язаним до рогів чи надітим на голову оброті, підганяли батогом. Під час поїздки й оранки погонич ішов біля підручного вола. Командами для повернення тварин служили два вигуки: "Соб" – наліво! і "Цабел" – направо!

У народі побутувала велика кількість назв волів за їх різними зовнішніми ознаками. У "Словнику української мови" Бориса Грінченка таких назв лише за мастю зафіксовано більше двох десятків: "багрий" (сіробурої масти), "барна" (темносірої), "бокшій" (чорний чи сірий віл з білими боками, або білий з чорними чи сірими боками), "залізняк" (темно-червоної масти), "зозуля" (дуже темної масти), "линок" (світлоруді), "лис" (з білою плямою на чолі), "мургій" (майже червоної масти) та інші. Тваринам присвоювали назви також у залежності від форми рогів, манери ходьби, характеру, сили та інших індивідуальних рис. Притому, різновидність таких назв була значно більшою ніж у попередньому випадку: "бадя" (лінивий віл), "буян" (слухняний, спертій), "вертун" (хитрий), "віник" (який часто махає хвостом), "заець" (з прямими товстими і піднятими рогами), "деркач" (тонкий і високий віл з підтягнутим животом), "комарь" (худий), "лоба" (з великим лобом і рогами, які розходяться в протилежні сторони), "недосту" (віл, задні ноги якого не перекривають сліди передніх), "риндач" (з кучерявою шерстю на чолі), "рогаль", "рогань", "рогач" (віл з великими рогами, які не розходяться в сторони), "шмалко" (швидкий віл), "шуляк" (віл із загнутими вниз рогами, кінці яких опущені нижче чола) тощо.

Витіснення вола як упряжної робочої худоби конем у другій половині XIX – на початку XX ст. було викликане об'єктивними причинами. Основною з них стало удосконалення орних знарядь праці, зокрема проникнення на село фабричних, і модернізація традиційних типів плуга, що значно полегшило оранку. Важливу роль відіграло також будівництво на Україні доріг і прокладення залізничних колій. Це й зумовило різке скорочення, а потім і повний занепад чумацького промислу, що споконвічно базувався на використанні волів як тягової сили. В українських Карпатах внаслідок збільшення масштабів лісоексплуатації повільні воли, що раніше забезпечували трелювання і транспортування деревини, вже не могли доставляти велику кількість лісу до сплавних прирічкових складів та на залізничні станції. Проникнення товарно-грошових відносин у селянське господарство зумовило зuboжіння основної маси сільського населення. В нових умовах зросли витрати на утримання великої рогатої худоби, насамперед волів, різко скоротились площі пасовищ. Заодно, після відміни кріпосного права і скасування панщини багатші селяни дістали можливість вільного вибору і закупівлі за високу ціну породистих коней. Останні були універсальним засобом і для перевезення вантажів, і для далеких поїздок, тоді як віл мав обмежене застосування – служив лише для перевезення вантажів.

Та все ж у підсобному господарстві сільського жителя віл використовувався досить довго – до 30-х років у східних і центральних районах, до кінця 40-х років XX ст. у західних областях України. Смертельного удару традиційному побуту українського селянства було завдано під час горезвісної колективізації. Примусове розкуркулення селян і переведення сільського господарства на так звані колективні індустриальні рейки призвело до втрати багатьох перевірених протягом століть елементів землеробства і тваринництва, втрачено й загальноєтнічні риси традиційної культури, до яких, безумовно, належали і воли як робоча худоба.

В умовах будівництва соборної незалежної України поряд із поверненням призабутих звичаїв й обрядів, народних промислів і ремесел, скарбів пісенної творчості тощо серйозної уваги заслуговує поповнення погалів'я волів давніх традиційних порід. Зрозуміло, не як основної тягової сили, хоча їх роль для сучасного постсоціалістичного індивідуального селянського і фермерського землеробства не є останньою, а насамперед як об'єкту історії і виробничо-господарського побуту наших предків. Перший крок уже зроблено. Зокрема в Петриківському районі на Дніпропетровщині мріють відновити українську сіру степову породу великої рогатої худоби, а заодно й волів. Сподіваємось, що задуми місцевих ентузіастів і в інших регіонах України стануть у недалекому майбутньому реальністю.

Львів

Примітки:

1. Бессонова С. С. "О скифских повозках. Древности степной Скифии." – К., 1892. – С. 104.
2. Цалкин В. И. "Древнее животноводство племен Восточной Европы и Средней Азии." – М., 1968. – С. 81.
3. Там же – С. 19, 24, 82. Його ж: "К истории животноводства и охоты в Восточной Европе." – М., 1962. – С. 22, 30.
4. Зеленин Д. К. "Восточнославянская этнография." – М., 1891. – С. 181.
5. "Літопис Руський: За Іпатського списком переклад Леонід Махновець." – К., 1883. – С. 157.
6. Там же – С. 166.
7. Франко І. Я. "Людина вірування на Підгір'ю"; "Етнографічний збірник." – Львів, 1898. – Т. 5. – С. 205.
8. Верженювський С. "Робочі воли в Брацлавщині та їх номенклатура."; "Київська старина." – 1898. – Т. 82. – № 7/8. – Від. 1. – С. 37.
9. Сендулки І. "Село Карліа колись і тепер." – Львів, 1890. – С. 34-35, 39.
10. "Об утрусках"; Наука. – 1893. – № 5/6. – С. 307.
11. Житкович Ю. "Замітки етнографічні з Угорської Русі (Етнографічний збірник)." – Львів, 1898. – Т. 2. – С. 32.
12. "Фольклорні збірки Марка Вовчка та Олександра Марковича." – К., 1893. – С. 333.
13. Франко І. Я. "Рячани у Смерку"; Франко І. Я. Зіб. творів: у 50 т. – К., 1978. – Т. 18. – С. 342.
14. "Українська пошта XVI століття." – К., 1887. – С. 125.

Зіновій ДУМА
народний депутат України.

РИБАЛЬСЬКІ ПОВІР'Я

Споконвічна історія рибальського промислу знайшла широке відображення у духовному житті людей. Як й інші види господарської діяльності, рибальство протягом свого розвитку сформувало навколо себе, з одного боку, систему раціональних уявлень і знань, багатий арсенал умінь і навиків, а з другого - численні повір'я, забобони, магічні ритуали. Якщо безпосередніми причинами появи цих вірувань були недосконалість знарядь і способів лову, недостатність знань про природу, неспроможність пояснити причини невдач та намагання "гарантувати" успішний промисел за допомогою ілюзорно-практичних дій, то пізніше рибальські повір'я і забобони, вписуючись у систему традиційних світоглядних уявлень і вірувань, зберігалися у свідомості людей як складова частина їх духовної культури, водночас зазнаючи постійного підсилення з боку того ж фактору, який і спричинив їх первісну появу - постійної залежності людини від сил природи.

Живильним середовищем для існування рибальських повір'їв були і прадавні культури води та риби, які тісно перепліталися з первісними уявленнями про будову світу і походження людини. Так шумерське божество водної стихії - людино-риба вважалася творцем людини і захисником її від хвороб. Риба була священним символом і раннього християнства. У народі в Кавказу до наших днів збереглися залишки культури риби як чудодійної запліднюючої, лікувальної сили і навіть життєвого начала (у Дагестані, наприклад, зафіксовано старовинне зображення "дерева життя" у вигляді риби). Зображення риби знаходимо і на писанках, традиція розмальовування яких сягає прадавніх часів.

У минулому віра в очисну силу води, поклоніння реальним і міфічним жителям водойм широко побутували на території України. На думку дослідників, ще у неолітичних дніпро-донецьких племен існував культ ріки. Зафіксоване Прокоп'єм Кессарійським поклоніння предків

слов'ян "рікам і німфам" у різних формах збереглося донедавна: наприклад, у поширеній вірі в існування русалок, водяників та утоплеників, у ритуальному вмиванні в струмку, яким гуцули зустрічали схід сонця на полонині.

З культом води і риби пов'язані також прадавні космогонічні уявлення, відголоски яких збереглися в традиційних народних світоглядних уявленнях. Так за повір'ям, зафіксованим на Бойківщині, світ стоїть на велетенській рибі, яка тримає у зубах світі хвіст. В інших місцевостях існували повір'я, що земля тримається на рибі, або на двох рибах, і що риби ці своїми рухами викликають землетруси.

Важливим фактором, який обумовлював побутування серед населення українських Карпат розмаїття давніх повір'їв, у тому числі й рибальських, був дуалістичний, дайбозько-християнський характер тутешніх релігійних вірувань. На Прикарпатті (зосібна в гірських районах) живучість дохристиянських традицій була настільки значною, що навіть духовенство змушене було рахуватися з ними і значною мірою пристосовувати до них церковні ритуали. Як відзначають дослідники, естетичний елемент, яким була просякнута вся матеріальна культура горян, мав величезний вплив на духовне життя, і це романтично-поетичне сприйняття навколишнього світу теж сприяло збереженню прадавніх уявлень про взаємини людини і природи.

Поширені в минулому на території Прикарпаття народні повір'я, пов'язані з рибою і рибальським промислом, охоплювали:

- ілюзорно-практичні дії по знаходженню і "освяченню" амулетів, що "гарантували" постійні успіхи рибалок;

- виготовлення снастей (вибір матеріалу, часу і місця виготовлення; стосунки рибалки-замовника з безпосередніми виробниками снастей; заклинання, що виголошувались під час або по завершенні виготовлення знарядь лову);

- вихід рибалки на промисел (ви-

бір належної пори для виходу, поведінка рибалки, членів сім'ї у час виходу на рибалку, бажаність чи небажаність зустрічей з певними людьми, тваринами та інші "прикмети");

- процес лову (перше використання снастей; поводження з першою здобиччю; поведінка родини рибалки вдома у час, коли той знаходиться на промислі);

- вірування про можливість заручитися допомогою "нечистого" для успіху в лові; про зустрічі рибалок з чарівниками - "вовкунами" і утопленниками; легенди про "чудесну ніч", коли вся риба стоїть непорушно по-під берегами;

- обряди "шкідницької" магії над рибальськими снастями;

- вірування в можливість використання риби ("потругів") для "виявлення" та "знешкодження" відьом; трактування побаченої уві сні риби як доброї чи поганої прикмети.

Серед рибальських повір'їв на Прикарпатті побутувало чимало таких, де давні язичницькі уявлення і магичні ритуали набули оновленого, християнізованого забарвлення. Прикладом цього може бути практиковане гуцульськими рибалками використання амулетів. Так, для успішного промислу риби остями, рибалка повинен був двічі на рік - у свята Благовіщення і Сорока святих - уставши вдосвіта, не вмивавшись і не молившись, вирушати на річку, щоб там набити остями сорок рибин. Чотири з них (кожну десятку) треба було висушити у печі, а на Великдень освятити, перетерти, насипати у мішечок і щоразу, йдучи на рибалку, брати з собою.

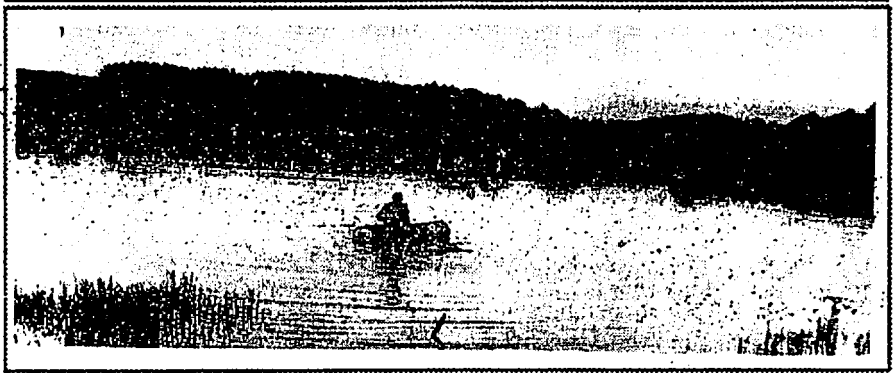
У В.Шухевича знаходимо опис використання гуцулами амулетів - "тирваків" (різноколірних камінців, знайдених на "тирлах" - місцях нересту потругів). Щасливою обставиною вважалося знайти дев'ять таких камінців. "Тирвові" камінці загортали у шмат старої сітки від сака і тримали при собі у церкві протягом дев'ятьох богослужінь. Повернувшись додому з останнього, дев'ятого богослужіння, рибалка повинен був, ні з ким не розмовляючи, виголосити над саком заклинання: "Єк трави у полі, листів у лісі, піску в морі, тільки риби аби було у тобі; як сі не переривас ріка з водою ніколи, так аби мені добре повело сі з тобов". Після цього амулети закріплювали у кінцевій частині сака, де вони і перебували протягом усього часу користування снастю.

Дотриманням численних ритуалів і заборон супроводжувалось виготовлення рибальських снастей, особливо найпоширеніших - рибоубійних і сіткових знарядь. Так ості на Гуцульщині кувались часто з дев'яти знайдених підків; при куванні їх коваль повинен був ні разу не промахнутися вдаряючи молотком - це викликало б згодом промахи самого рибалки. Рибалка-замовник не мав права торгуватися з ковалем про оплату його роботи, щоб не наразити себе на "перервицю" - часті невдачі у промислі. Коваль мав віддати виготовлені ості замовникові ззаду поміж ноги, промовляючи: "Продаю тобі вогонь, крицяні гарячі ості, абис їх не міг нігде у нічмі і згасити, лише в рибі", а той - узяти їх правою рукою. З остями рибалка йшов до лісу по "остивно" (держак для остей). Деревце для "остивна" треба було зрубати одним ударом сокири.

Найкращим місцем для виготовлення саківна (сіткового мішка для сака) вважалося роздоріжжя, а часом - поря, коли люди йшли на ярмарок. Майстриня (часто - циганка) мала під час роботи промовити: "Кілько на цім роздорожі зйде ся нині людей і маржини, тільки риби аби в цей сак за кожний раз ішло! Як людей несе у ярмарок біда, і жура, і гаразд, і охота, так аби вода несла рибу в цей сак". Найефективнішим, за свідченням В.Шухевича, серед рибалок-гуцулів вважався такий спосіб досягнення постійного весіння у рибальстві: заплативши майстрині вказану нею вартість виробу, натягти "саківно" їй через голову і вступити в інтимний зв'язок з нею, "хоч би яка стара і паскудна була", а потім промовити: "Так, як се я охічно зробив, так охічно аби у цей сак риба йшла".

Часто при виготовленні рибальських знарядь використовувались предмети, які "брали участь" у поховальному обряді. Чудодійним засобом, що сприяв успішному лову, вважався і мотузок з повішеника: якщо ним прив'язати "саківно" до держака, то таким саком рибалка рибу "всюда уловить, кілька хоче". За давнім гуцульським повір'ям, риба завжди лотитиметься на вудку, волосін якої сплетена з дванадцяти волосин, вирваних на світанку з голови повішеника, якщо це волосся тьмяно заховати під церковний престол і дочекатись, поки священник відправить дванадцять богослужінь.

При виході рибалки на лов домашнім заборонялось прятати, щоб не

"запрядати" йому дорогу. Доброю ознакою вважалось, коли дружина рибалки переступить через його снасті, тому рибалка начебто випадково клав їх у таке місце, де вона могла б через них переступити, що жінка і робила - теж начебто випадково.

Рибалки вірили в успішний лов, якщо дорогу їм переходила вагітна жінка або жінка з повними відрами. Натомість поганою прикметою вважали зустріч по дорозі на лов з ворожитом, священиком або свресем - у такому випадку рибалка, щоб відвернути невдачу, кидав поза себе камінь або жменю землі.

Абсолютно небажано було, щоб дорогу рибалці, який йде на лов, перебіг заєць - це віщувало нещастя. Аналогічне повір'я побутувало серед рибалок Білоруси: тут теж заєць, який перебіг дорогу рибалці, вважався провісником невдачі; більше того, навіть вимовляти слово "заєць" під час лову заборонялось. Литовські рибалки теж остерігались, ідучи на промисел, зустріти зайця, жінку чи священика.

Спіймавши першу рибу, їй відкушували хвіст, прожовували його і спльовували на рибу, після чого виголошували заклинання: "Як трави у полі, листу в лісі, піску в морі, тільки риби у мене". Першу здобич треба було обов'язково зберігати протягом усього лову, навіть якщо вона не становила ніякої цінності для рибалки. Це повір'я побутувало в минулому по всій території краю; виняток був лише звичай, зафіксований В.Шухевичем у гуцулів: вважалося, що особливо щаститиме тому рибалці, який вкраде "волочку" з хреста, що його несуть у похоронній процесії перед небіжчиком, і, перев'язавши нею хвоста першій спійманій рибині, випустять її назад у водойму. За таким рибалкою, вірили гуцули, риба "завжди буде ходити".

Серед рибалок існували також

обряди "шкідницької" магії. Так, щоб відібрати успіх у рибалки, задрісникам треба було взяти переїхану на дорозі жабу, висушити її, перетерти на порошок і посипати ним снасті свого колеги.

Складовою частиною рибальських повір'їв були вірування, пов'язані з найпоширенішим персонажем народної демонології - чортом. Вважалося, що з чортом у людській подобі можна зустрітись під час нічного лову. В обмін на "душу" рибалки чорт може забезпечити йому довічний успіх у лові - для цього рибалці досить присягнути "нечистому" і, спіймавши одну рибу, потримати її у роті, а потім кинути у воду.

Існували легенди, що раз у багато років випадає незвичайна пора - "чарівна ніч", коли вся риба в річці випливає з глибин, з-під каміння і завмирає неподрушно біля берега; у цей час її можна надловити скільки завгодно. На нашу думку, це повір'я виникло із спостережень за масовими переходами риби чи несподіваною появою нових її видів (як, наприклад, у 30-х роках XIX ст. у Пруті раптово з'явилась велика кількість невідомої тут раніше головатиці).

У народних казках і легендах змальовуються нічні зустрічі рибалок з "вовкунами" - чарівниками, що можуть "перемітуватися" у вовків.

Імовірно для рибалки вважалося зустріти вночі під час лову утопленника. При такій зустрічі "вся спіймана риба вистрибує з кошелика у воду", а задоволений утопленник "ірже як кінь".

Щойно спіймана риба вважалась найкращим засобом для знешкодження відьомських чар і виявлення відьом, які відбирали молоко у корів. А.Онищук у с.Зелениці записав повір'я, в якому розповідається, що рибалка "імів собі потруга живого та й приніс у діяницю д' хаті. Та й

як прийшов, то іздоїв на то корову. Заніс він дійницю в хату... та й вибрав потруга з дійниці на лопату і справився метати у піч... Але тут - відьма! Прилетіла... та й каже, що її корові пішло молоко поза шкіру... Бо вже вона вернула йому манну, що збирала від його корови..." Аналогічні повір'я записав О.Кольберг у селах Мишині та Іспасі.

У народньому тлумаченні сновидінь на Прикарпатті жива риба - добрий знак ("буде здоров'я!"), натомість побачити уві сні мертву рибу - погана прикмета, що віщує захворювання.

Відголоски давніх рибальських повір'їв збереглись на Прикарпатті до наших днів. Результати спостережень і опитувань показують, що приблизно половина рибалок-аматорів нашого краю вірять у різні забобони, "щасливі" і "нещасливі" прикмети (не враховуючи, звичайно, раціональних знань з метеорології, біології риб, особливостей різних водойм тощо). Це стосується в основному людей середнього і старшого віку незалежно від їх національної приналежності, професії, а часто - і освітнього рівня. Навіть люди, які вважають себе переконаними атеїстами, під

час рибалення дотримуються тих чи інших ритуалів і "неписаних" правил, трактуючи їх іноді серйозно, а іноді (особливо в товаристві) - напівжартома.

Є рибалки, які вважають, що не можна позичати комусь свої снасті, рівно ж як і користуватись чужими (особливо коли ця людина ловить поруч); перед виходом на рибалку небажано говорити про рибу, вмиватися, голитися, чесатися; не можна з дороги повертатись додому за забутою річчю; при підході до водойми курцям небажано палити, поки не закинуть снасті у воду. Дехто перед першим закиданням снасті обов'язково мие руки у воді, спльовує на гачок з наживкою, промовляє: "Дай, Боже", "З Богом" і т.п.

Поганими прикметами, крім загальноновідомих (жінка з порожніми відрами, кішка, що перебігла дорогою), у рибалок вважається також: спіткнутись по дорозі на ліву ногу, побачити уві сні рибу в каламутній воді.

Першу спійману рибину значна частина опитаних рибалок-аматорів зберігає до кінця лову, якою б мізерною ця рибина не була. Подекуди зберігся звичай для позначення першої здобичі надламувати їй хвіст.

Івано-Франківськ - Київ

УКРІНБАНК

КИЇВСЬКА ФІЛІЯ

На Вас чекають доброзичливі, висококваліфіковані спеціалісти, які забезпечать Вам розрахункове, касове та валютне обслуговування, надання кредитів, продаж акцій

"УКРІНБАНКУ"

252010 м. Київ-10, вул. Суворова, 19.

tel.: (044) 294-97-03, 294-91-05, 290-53-84.

Василь СКУРАТИВСЬКИЙ

СЕРЕДОТИЖДЕНЬ

У повсякденному житті тиждень як відлік часу відіграє особливу роль. Ним вимірюють не лише минувшину, але й будуччину. Та чи всі знають, коли і за яких обставин з'явився тиждень?

Ось що пише з цього приводу С.Онацький: "Тиждень – частина місяця з семи днів від одної неділі до другої. Поняття семиденного тижня з суботою, як вільний від праці день, знаходимо ми вже в Біблії, і відоме воно і в Вавілоні. Був навіть час, коли припускали, що семиденний тиждень постав первісно у Вавілоні, або в Асирії, де було встановлено культ семи планет, що їх іменами названо дні тижня, але потім відкинуто цю згадку, що базувалася головню на схильності вавилонян до пошанування кожного сьомого дня – 7-го, 14-го, 21-го і 28-го кожного місяця, що вважалися нещасливими, і тому в них треба було стримуватися від деяких твердо встановлених актів. Всі інші народи, за винятком жидів, поділяли їхні місяці на три частини по 10 днів у кожній: це були декади, які знаходимо і в єгиптян, і в китайців. В античному грецькому світі поняття семиденного тижня виринає вперше в Арістотеля, але з прийняттям християнства переняли греки від жидів-християн і поняття семиденного тижня. Проте перенесли святкування сьомого дня з суботи на неділю. Релігійним і святковим днем, а одночасно й початком тижня, стала неділя вважатися в наслідок декрету Константина Вел. з 321 р."

Процитований автор, як й інші дослідники цієї теми, вважають, що у давнину – ще до прийняття християнства – наші пращури не користувалися семиденним відліком часу, оскільки в обігові не було місяців. Рік, мовляв, ділився на певні періоди важливих господарських сезонів, цебто весняний, літній та зимовий (як ми знаємо, у дайбожичів новолітування починалося весною). Відтак, вважають прибічники цієї теорії, поділ на тижні й назви його днів прийшли до нас з християнізацією та церковнослов'янською мовою.

Нині важко однозначно відповісти на це неординарне питання, оскільки практично не маємо достатньої історичної та наукової літератури з дохристиянської доби. Але деякі матеріяли, відомі нам з інших джерел про вірування чужинців у природні сили, а також давні наші національні літописи, дають привід не повністю погодитися з вище наведеною думкою. Скажімо, Ярослав Орион – автор книги "Бог і релігія", що з'явилася 1984 року в Канаді, – наводять такі дані. Дайбожичі широко користувалися будь-однями, які носили імена відповідних богів: Хорошдень, Велесдень, Купальдень, Перундень та Ладодень.

Детальних про них описів ми, на жаль, не маємо. Але про один – четвер – є свідчення. Найвідоміші дослідники давнього поетичного світогляду слов'ян Афанасєв та Гальковський писали, що четвертий день тижня призначався одному з верховних богів – покровителю блискавок Перунові. Чи не тому Володимир Святославович попервах вибудував на Київських горах пантеон дайбожких богів з шістьох статуй, які, вочевидь, і визначали кожен день тижня.

Подібним пошанівком оповита й неділя. В давньому творі – "Слові святого Григорія" – мовиться з докором: "Недѣлья днь и кланяются написавше женоу вѣ человекомъ образѣ тварь". Нам не відомо, що це було за зображення,

але незаперечно одне: мова йде про якогось дайбозького верховного бога, супроти чого християнство завжди виступало з особливою жорстокістю.

Є свідчення, що дохристиянська назва понеділка – "день Місяця" (вона довгий час зберігалася в західноєвропейських народів). При васильницькому запровадженні нової віри київський князь Володимир забов'язував усіх городян прийти в неділю на відправу до церкви; хто ж не з'являвся, тих жорстоко карали в понеділок.

Або ще такий факт. Зелені свята, як ми знаємо, символізували гімн природі. Четвертий день празників вважався нявським Великоднем – вшанівок "некайних душ", себто тих, хто помер не своєю смертю: утоплеників, вшальників та не хрещених дітей. Вважали, хто в четвер робитиме, то в того виросте "нявська кістка", – бо це "свято нявок і вони виходять на світ". Незавже здогадатися, що ці вірування далі не християнського походження.

Про те, що дайбожичі користувалися тижневим відлітком, стверджують й літописні джерела. У багатьох давніх посвідках, щоб уточнити дату, фіксують таке: "четвертий день по Купалі", "друга тижниця після народин Сонця" (себто зимового сонцестояння, яке припадає на кінець грудня) та ін. До речі, подібні форми обліку перейшли і на християнські свята та пости: "передостанній тиждень Трійці", "другий тиждень Великого посту" тощо.

Ці та інші свідчення стверджують, що задовго до впровадження християнства наші пращури мали свою систему, котра так чи так була своєрідним прабразом сучасного тижня. Навіть у віруваннях про окремі дні можна простежити, що люди жили за чіткою системою тижньоднів, про що йтиме мова нижче.

У сиву давнину хліборобські та скотарські народи річний відлік пов'язували з Місяцем. Адже це нічне світло вирізнялося не лише розмірами, але й послідовною зміною своєї форми, яка співпадає з місячним періодом. Нашим попередникам, що вірували в природні сили, в тому числі і Місяць, незавже було зробити підрахунок: один його оберт навколо Землі дорівнює 29-30 добам. Саме так китайці й вавилоняни фіксували відлік часу і встановлювали строки хліборобських робіт.

В усіх давніх народів доба й місяць були основним вимірком часу, вони прислужилися до складання перших календарів, котрі з'явилися ще шість тисяч років тому. За їх допомогою фіксувалися рік, місяці й семиденний тиждень. Щоправда, дні тижня за місячним календарем не завжди збігалися з фазами Місяця.

Давні астрономи користувалися своєрідним календарем – семикутною зіркою. Кожен день і години перебувають під впливом одного з семи світліл. Скажімо, Місяць "бере під опіку" вівторок і першу годину цього дня, друга година понеділка присвячена Сатурну, третя – Юпітеру і т.д. Відтак римляни, за прикладом єгиптян, кожен день тижня присвячували одному з богів семи небесних світліл – Сонцю, Місяцеві та п'ятьом планетам, що відзеркалились в іменах римських богів.

Один з днів у всіх світових релігіях вважався святковим: у християн – неділя, іудеїв – субота, а в ісламців – п'ятниця. Вавилоняни вважали, що останній день кожного тижня приносить невдачі й біди, а тому не гоже розпочинати важливих справ (у нас цю роль виконує понеділок). Єгиптяни в свою чергу вірили, що кожен день тижня перебуває під опікою того чи того бога. Отже, європейці записали тиждень, пов'язаний з "місячним місяцем" із Вавилону, і він зберігся й до наших днів, хоч у повсякденні були свої вимірки.

З прийняттям християнства на Русі тижневий відлік прибрав назву седмиці. У церковному календарі так зване седмичне коло (його іноді називають шестиденем) не має своїх форм богослужіння, але пов'язується з добовим колом. Кожен день тижня прив'язаний чийсь пам'яті:

Понеділок – силам небесним.

Вівторок – святому Іоаннові Предтечі.

Середа і п'ятниця – Святому Хресту, хрестним стражданням Хрестителя.

Четвер – святим апостолам і святителю Николаю Мирлікійському.

Субота – всім святим, поминання спочилих.

Ці днини власне й складають шестидень. Він завершується споминком Воскресіння Христового, себто неділею.

Крім церковних постулатів, у народі тиждень, як і його дні, трактували по-своєму. Якщо християнство семиденний відлік офіційно йменує седмицею, то в нас (як, до речі, й у білорусів) збереглася народна назва – тиждень – “тий же день”, що й сім днів тому, тобто тиждень тому.

Дні тижня також мають своє народне розшифрування: понеділок – перший день по неділі, вівторок другий (“вторинний”), середа – середина тижня, четвер і п’ятниця – відповідно четвертий і п’ятий дні. Натомість субота, як вважають дослідники, походить з давньоєврейського “шаббат” – не трудовий (вихідний) день, а звідси й “шабаш”.

Про дні тижня створено чимало пісень, просякнутих народним гумором. Досить популярною є нині відома співанка “Ти казала: прийдеш, прийдеш...”. Я ж наведу інший, менш відомий варіант. Він так і називається – “Тиждень”.

Чи я, милий, не казала,
 Чи не говорила,
 Прийди, прийди увечорі,
 Я рибку варила.
 Не прийшов увечорі,
 Не прийшов уранці,
 То позбирай, бісів сину,
 Кісточки на лавці.
 Прийди, прийди в понеділок,
 Та підем по барвінок;
 Прийди, прийди у вівторок,
 Та поцілуй разів сорок;
 Прийди, прийди у середу,
 Та підемо по череду;
 Прийди, прийди у четвер,
 Лучче буде, ніж тєпер;
 Прийди, прийди у п’ятницю,
 Та підемо по ягницю;
 Прийди, прийди у суботу,
 Та підемо на роботу;
 Прийди, прийди у неділю,
 Та нарядимось до діла.

За народною уявою кожен день ніс своє, тільки йому властиве навантаження. Детальніше про це піде мова в оповідках про іменні дні; нині ж я зупинюся на загальній характеристиці. Оскільки понеділок вважається важким днем, то відповідно не започатковували важливих справ; будівництво осель, зажинків, оранки, не вирушали в далеку дорогу. Остерігалися також початків і в суботу; з цього приводу казали: “Як почнеш, то не закінчиш вчасно” – натомість в останній день годилося закінчити тижневу справу.

Деякі заборони стосувалися й інших днів. У неділю взагалі не працювали – “бо Бог таких покарає”. Найбільш забобонні люди не варили навіть страви. Виняток був лише для чумаків. Вони до схід сонця збиралися на леваді й вирушали, скропившись свяченою водою, в довготривалу дорогу. Про те, як вони готувалися до цього, мовиться в пісні:

Гей, ішли наші чумаки в дорогу,
 Гей, у понеділок ярма паровали,
 Гей, у вівторок вози підчиняли,
 Гей, а в середу воли годували,
 Гей, а в четвер воли напували,
 Гей, а в п’ятницю з родом прощались,
 Гей, а в суботу молилися Богу,
 Гей, а в неділю рушили в дорогу,
 Гей, а з неділі прийшли к переброду.

Таким чином, найпомітнішим відліком нашого життя є дні. Їх семизначна величина найоптимальніше регулює людський біоцикл. Не випадково, що в

побутовому житті добова одиниця стала основним вимірком, а відтак з нею пов'язані численні вірування й обрядодії. У давніші часи кожен день тижня мав своє, якщо можна так висловитись, "індивідуальне обличчя" – це так звані "легкі" й "важкі", "чоловічі" та "жіночі" дні. Ними, власне, регулювали виробничу діяльність, відпочинок та побутові взаємини.

Сучасне покоління, на жаль, майже не знає давніх вірувань у окремі дні. Єдине, що залишилося в пам'яті, то це понеділок, котрий прийнято вважати тяжким. А між тим, подібні стереотипи характерні й іншим дням. І це не якась забаганка чи містифікація – за кожним таким віруванням стоїть довголітній досвід, видобутий з практичних узагальнень не одного покоління людей.

Щоб краще уявити духовний мікросвіт наших пращурів, давайте познайомимося з історичними посвідками кожного з семи днів, і нам відкриється чимало цікавого, незвіданого з життя й побуту попередніх поколінь. Щось з цих традицій, може, знадобиться й нам, сучасникам.

У ПОНЕДІЛОК РОБОТИ НЕ ПОЧИНАЙ

Якось я зустрів знайомого. Тримаючи пухку теку під пахвою, він зверва-но йорзався:

- Вибачай, старий, поспішаю...
- Куди ж так біжиш, якщо не секрет?
- До видавництва рукопис несуч!

– Сьогодні ж п'ятниця, – намагався заспокоїти колегу. – Хто там буде під кінець дня? Однесеш у понеділок.

- Е-е, – похапцем заперечив чоловік, – понеділок важкий і нещасливий день...

Я одразу згадав студентські роки. Якось так співпало, що один з іспитів ми мали здавати в суботу й понеділок. Коли ж староста групи поцікавився, хто в який день має екзаменуватися, то виявилось, що на понеділок не було бажаючих, навіть з числа традиційних "тугодумів", котрі завжди "пасли хвіст" у черзі.

Довідавшись про це, професор невдоволено усміхнувся:

– Забобончиками оцінок не отримаєш. Знання потрібні і на суботу, і на понеділок, – хоч на щиросердні умовляння таки зважив, "перепустивши" всіх за один день.

У народі віддавна вірять, що початкова тижнева днина є несприятливою для будь-якої важливої справи. Дехто й дотепер вважає, що розпочата в понеділок робота не принесе задоволення й успіху.

Багатьох дослідників звичаєвості давно цікавило: коли народився і де прижився цей популярний і відомий майже всім народам стереотип? У кожного народу, не зважаючи на окремі різновиди, є свої аргументи. Українське походження цього звичаю чи не вперше намагався пояснити Є.Онацький – автор досить цікавої, що вийшла за кордоном, малої енциклопедії. Він, зокрема, писав: "Може бути, що деяку роллю у такому визначенні відіграють чисто фізіологічні причини: наші люди в неділю любили випити, і після доброї пиятики працювати не легко".

Таке припущення, як на мене, не тільки наївне, але й помилкове, оскільки далєбі не всі причащались оковитою. Особливо це стосувалося жінок, серед яких вірування про важкий день були найбільше поширені. Скорше всього цьому посприяв, певною мірою, унікальний звичай, котрий не відомий іншим народам. Він так і називався – "понеділкування".

Історичні та етнографічні джерела свідчать, що обряд цей свого часу був поширений майже на всьому терені України, хоч найповніше зберігся на Київщині. Ще в середині минулого сторіччя ним широко користувалися в регіоні Пирятин-Лохвиця-Лубни. За звичаєвим правом, "понеділкували" лише заміжні жінки, а отже воно належало до родинно-побутової сфери.

Щоб мати право на "понеділкування", потрібно було отримати дозвіл чи згоду від майбутнього чоловіка. Скріплювалась ця акція під час заруччя. Дівчина, яка давала згоду на шлюб, ставила умову: вона пов'яже рушниками сватів лише тоді, якщо їй вільно буде раз на тиждень, себто в понеділок, звільнитись од усіх родинних і господарських обов'язків, брати участь у колективній сходці чи одвідувати корчму. Згодившись на це (в іншому випадкові відданиця "давала гарбуза"), майбутній чоловік не мав права позбавити дружину одвідувати жіночий гурт; якщо він не дотримувався даної обцянки, то нерідко шлюб розпадався.

Заздалегідь домовившись, жінки збиралися в одній з осель, приносили борошно, пшоно, яйця, масло та інші продукти й готували з них колективний обід. Протягом дня молодичі вели неквапну рбзову: згадували дівування, адже заміж виходили раніше у 15-17 років, ділилися секретами інтимного життя (не всі зважувались робити це з матір'ю), співали, а нерідко й тужили, якщо подружнє життя не склалося.

Такі зібрання здебільшого тривали до вечора, і всі обов'язки домогосподині відповідно лягали на чоловіка або свекруху. Звісно, що понеділок був для них тяжким днем. І хоч домашці нерідко "крутили носом", молода дружина нагадувала їм: "Мої бабусі й мама "понеділкували" й мені наказали!"

Цей давній звичай передавався з покоління в покоління, прибираючи чимраз більше традиційних ознак. Пізніше термін "понеділкувати" означав, що заміжня молодича мала право відвідувати жіночі гурти протягом року. Його виникнення й активне побутування говорить про високий суспільний статус жінки в Україні. Крім того, обряд відігравав і певну психологічну роль: у такий спосіб молода дружина знімала, якщо можна так висловитися, нервову напругу, оскільки шлюбне життя раптово позбавляло юнку природних контактів – відвідувати вечорниці, молодіжні гулі, зокрема веснянки й гаївки, купальські обряди тощо. Відтак "понеділкування" було своєрідною формою психологічного переходу від дівування до жіноцтва.

Термін "понеділкувати" стосувався й окремої форми пощення. Якщо юнка хотіла щонайшвидше вийти заміж за гарного хлопця, то давала обітницю поститись – "бо котра дівка постить у понеділок, до року віддасться" (нерідко так чинили й парубки). У деяких регіонах "понеділкували" й літні жінки, бажаючи цим самим удалий рдинного життя. Їх у народі називали "зарікани".

З цього приводу варто згадати й той факт, що всі чотири пости – Петрівський, Спасівський, Пилипівський та Великий – починаються з понеділка. Але найоригінальніше проходить Великий піст. Перший його день має кілька народних назв – "жилавий (жильний) понеділок", "вступний понеділок", "полоскозуб" тощо. Цього дня селяни не готували жодних страв, а вживали лише хрін з буряковим квасом та пісний хліб. Обряд закінчувався тим, що заміжні пари йшли ввечері до шинку й улаштували колективне "полоскання зубів" з уживанням напоїв (згадаймо з цього приводу відомий вислів: "Святий понеділку, не сварися, що я п'ю горілку"); крім того, у "вступний понеділок" годилося ретельно вимити посуд, в якому готувалися м'ясні страви, побити хату, помити лави та стіни.

З "жилавим понеділком" пов'язане вірування в надприродні сили. Якщо хтось хотів побачити живого домовика або відьму, мусив напередодні виколупати з останнього вареника сир, зав'язати його в гачірку й цілу ніч тримати в роті, а вранці однести до церкви і, не поворухнувшись, простояти всю відправу. Потім удомо заховати сир у гаманець з грішми й зберігати до Великодня. На всеношній, як тільки проспівують "Христос воскрес!", обов'язково має підійти відьмачка. Отже з першим днем Великого посту пов'язано чимало обрядодій, але про найцікавіше мовить прислів'я: "Жилавий понеділок зуби полоше".

У родовідному селі Івана Франка – Нагуевичах понеділок страсного тижня, себто напередодні Великодня, називали "красним торгом". У цей день селяни закупляли до свята найнеобхідніші речі – борошно для пасок, різноманітні кулінарні приправи, святочний одяг та ін.

За народною уявою понеділок вважається початком (зачаттям) світу, а тому

побутувало чимало магічних заборон, які, щоправда, в різних регіонах мали свої відмінності, нерідко й протилежні вірування. Скажімо, на Поліссі остерегалися робити зажинковий сніп – "щоб миші не трубили колосся", хоч є свідчення, що деінде починали косовицю, як, до речі, й заорювання, саме на початку тижня. На Полтавщині вважали, що найкраще засівати ниву в понеділок, а ось на Поділлі було навпаки – "бо що ж ти з Богом рівняєшся: він створив у цей день світ, а нам починати важливу справу не гоже". В степовій зоні (Херсонщина) не висаджували городньої розсади, не висівали зерна – "бо збіжжя не вродить, а тільки солома" (ця засторога не стосувалася лише на баштани). Господині не наважувалися в цей день брати з кубел яйця, а то кури перестануть нестися, снувати нитки, бо пряжа вратиметься, не садити на кубла квочок, щоб заторків не було.

Селяни вірили, якщо в понеділок позичати якісь речі, зосібна сіль та молоко, – "то буде недобре худобі: вперше запряжений у ярмо бичок чи у шлею кінь неодмінно сконозиться". Але найбільше заборон (вони відомі на всій Україні) пов'язано з одягом.

Старші люди вважали за великий гріх одягати в понеділок нову сорочку. Якщо вже така напередбачливість і трапилася, то вдавалися до всіляких забобонних дійств. "Як у понеділок сорочку одягти, – писав з цього приводу Дикарев, – тоді ніжик протягнуть крізь неї від коміра через підтячку. Гріх, бач, в понеділок сорочку надівать так, звичайним способом: напасть яка-небудь буде". Звідси, отже, й поговорка: "Неначе в понеділок сорочки не надівала, а напасть напала".

Серед інших засторог зустрічаються й такі. Якщо в перший день тижня возити глину для хати, то заведуться в оселі таргани й цвіркуни, а коли вирушати в далеку мандрівку, неодмінно трапляться нещастя в дорозі, тому чумаки завжди споряджалися у неділю. Не годилося також розпочинати будівництво нової оселі й обмазувати житло – "бо грім спалить", обрізувати нігті, щоб зуби не боліли, вибирати з печі й виносити на подвір'я попіл – "а то шуляк крастиме кури", солити м'ясо, щоб не псувалося й не втрачало смакових якостей, заварювати квас – "бо в сім'ї буде утопленник", "а як хтось з хатніх заслабне, то вже не вичунає". Придивлялися і до перших відвідувачів: якщо зайдє в хату чоловік – на добру владчу, жінка – на поглум протягом тижня чи сварку. Коли ж траплялася в понеділок якась неладка в роботі, то вона неодмінно переслідуватиме й наступні дні.

Забобонні люди вважали: якщо в понеділок готувати щолок, то той, хто це робитиме, після смерті, "як душа піде по митарствах, змушений буде при свічі випити три ложки цього варива". Можна було б навести й інші приклади вірувань у те, що понеділок традиційно вважався тяжким днем. Тому твердження Онацького, як уже мовилося, є безпідставним. Скорше всього, це уявлення пов'язане з обрядом "понеділкування". До речі, варто згадати й такий історичний факт. Володимир Святославович, охрестивши Київську Русь, зобов'язував киян одвідувати недільні відправи. Тих, хто не з'являвся до церкви, жорстоко карали в понеділок. Одна з таких форм екзекуції подекуди проіснувала аж до XVIII сторіччя – "грішників" на цілий день прив'язували біля храму. Дехто вважав, буцім-то це стало причиною, що понеділок є важким днем. Але, як на мене, воно не зовсім обгрунтоване.

Хоч нині вважається, що перший день тижня найважчий, а відтак і несприятливий, в давніші часи він належав до пошанівних – "оскільки в понеділок світ заснувався". Наші пращурі вірили, що він був святим і його персоналізували з Божим ключником, ролю якого виконував святий Петро. Цю тезу можна відшукати в працях М.Сумцова, О.Потєбні, П.Чубинського та інших дослідників традиційних народних вірувань. Чубинський свого часу записав на Білгородщині таке свідчення: "Перша стріча на тім світі – святий Понеділок: розпитує про гріхи. Він то й сам знає, але запрошує..."

Довгий час вважалося, що святий Понеділок допомагає визволенню з неволі та випровадженню душ на небо. В.Гнатюк записав оригінальну молитву, яку виголошували члени секти шалопутів, коли ховали небіжчиків. В ній, зокрема, мовиться:

Святий Понеділочку,
 Божий, господній ключнику,
 Що по морям кладки кладеш,
 А невольника з неволі визволяєш!
 Прийми душу раба божого (ім'я)
 Да понеси на небеса.
 Там святая П'ятниця,
 Наша пречистая матінка,
 І Правая Середя,
 І вся наша праведна рідня,
 Свята громада.

На Воронежчині кожному днесі, починаючи з понеділка, виголошували таку молитву:

Святий Понеділочок,
 Божий помощничок,
 Прости мою душечку грішну!
 Святий Вівторочок...

Поетичний вислів, що святий понеділок "по морям кладки кладе", підтверджує, що у дайбожичів він був "днем Місяця" (у західноєвропейських народів

це вірування зберігалось досить довго). На думку М.Грушевського, вірування в святий понеділок, який допомагає легко помирати, суголосне зі звичаєм "понеділкувати", себто поститися. Відомий історичний факт, що архієпископ Лазар Баранович 1677 року, коли в Україні з'явилися турки, запропонував говіти не двічі – в середу та п'ятницю, – а ще й у понеділок. А О.Потебня висловив здогад, що день цей є провідником душ тому, бо йде за неділею – днем Сонця, як вечірня зоря за ранковим промінням.

Деінде вірили, що лише в понеділок можуть народитися відуни та знахарі. Потрібно лише, аби ньєнка в цей день одлучила дитину від грудей. Тому знахарі суворо постили – "бо в понеділок світ створений".

З цим днем пов'язано чимало прикмет та вірувань. Наведу лише кілька. Якщо Новий рік або Різдво співпаде з першим днем тижня, то буде рік дуже тяжкий тому, хто говітиме всі понеділки протягом року, добре вестиметься худоба, а якщо розпочне сварку, то колотнеча в родині триватиме упродовж семи днів. Подібні уявлення знаходимо і в чужинців. Німці вважають, що в понеділок не можна витрачати грошей, оскільки вони будуть "спливати з рук". Якщо на когось втрапить нещастя, то воно переслідуватиме аж до п'ятниці, яка накликає велике лихо; діти, що народилися в понеділок, проведуть своє життя в тяжкій, але успішній праці.

Як бачимо, народна мітологія стосовно вірувань, пов'язаних з першим

днем тижня, зберегла два погляди. В одному випадкові – і я вважаю, що це давніша, дохристиянська традиція, – понеділок символізувався зі святим днем, натомість сучасне потрактування як дня важкого – пізніше нашарування, пов'язане з християнськими структурами й певними побутовими обрядами, як скажімо "понеділкуванням". Це ж відбито в багатьох художніх творах. Пам'ятаєте, як започатковує свою повість "Близнюки" Тарас Шевченко: "Усьому освіченому світові відомо й перевідомо, що понеділок – день критичний чи просто тяжкий день і що в понеділок кожна більш-менш освічена людина не ризикне розпочати будь-яку важливу справу. Вона ліпше цілий день проваляється в ліжкові..." Чи не тому в народі казали: "Понеділок – шевський празник", оскільки й ремісники остерігалися братись за працю. Відоме прислів'я з цього приводу застерігає: "У понеділок роботи не починай і в дорогу не вирушай."

У ВІВТОРОК – ПОЧАТКІВ СОРОК

Це прислів'я – мені так здається – як жодне інше найкраще характеризує другий день тижня. Адже з попереднім, себто понеділком, пов'язані значні засторони, а тому будь-яку важливу роботу відкладали на вівторок. Звідси, отже, й інша поговорка: "На вівторок бід зібралось сорок", адже саме в цей день люди намагалися робити важливі починки.

За уявленнями, вівторок є чоловічим днем і він заснував світ (за іншими варіантами – це сталося в понеділок). Тому у вівторок найкраще починати весняну оранку – "то все поле заснується хлібом". Традиційно в ці дні робили зажинки, звозили з полів снопи, починали обмолот збіжжя. Початкову косовицю трав також відкладали на перший вівторок Петрівки – "тоді на сіно буде вдатлива погода".

Як ви здогадуєтеся, цей день хоч вважається й легким на започаток важливої роботи, але для селян вельми клопітним – потрібно одночасно робити кілька зачинків. Хто не поспішав, нагадували відомий афоризм: "Нині не вівторок, щоб казати разів сорок". Скажімо, теперішні забудовники практично не дотримуються давніх традицій. Між тим, наші пращури, коли починали зводити оселю, робили закладниці лише по вівторках. Винятком було, якщо співпадало свято якогось великомученика. З цього приводу казали: "Як на свято почнеш зводити хату, то будеш усе життя мучитись."

До обрядових днів, пов'язаних з ритуальними діями, належить й останній перед Різдом вівторок. У народі його називали "обливальним". Рано вранці дівчата брали свячену воду й бризкали одна одну – "щоб гарною бути". Натомість літом, коли наступала затяжна посуха, йшли в один з вівторків на гробки, одшукували могилу втопленника, лляли на неї воду, а потім, ставши в коло, випивали символічну порцію горілки, приказуючи:

– Піди, дощ, із неба!

З вівторком пов'язана й народна лікувальна магія. Вважалося, що заготовляти цілющі трави можна лише в "легкі дні" – вівторок, середу та суботу. Другий день тижня є найкращим і для зцілення од переляку. Дітей, котрі жахалися, поїли йорданською водою лише у вівторок, четвер та суботу – "то буде з того користь".

Сільські господарі в цей день висівали гарбузове насіння. На Поділлі казали: "Як посадиш гарбузи у вівторок, то буде на кожному гудинні гарбузів сорок". Це ж стосувалося й огірків: посіяні в понеділок – зародять з першого в'язу, коли ж у вівторок – з другого, у четвер можна й не братись за роботу, бо парча поїсть, а коли в суботу висадити – зовсім не вродить.

Побутувала думка, що по вівторках найбільше активізують свої дії відьми. На Волині ще відносно недавно влаштовували оригінальний обряд "Водити відьму". Напередодні Купала підліткові дівчата потайки від сторонніх збиралися в житі, виготовляли ляльку жіночої подобі і несли селом, приспівуючи:

На Івана Купального
 Ходила дівка до Вального.
 Ходила вона у вівторок
 Да видоїла корів сорок.
 Ходила вона у п'ятницю
 Да видоїла всю стадницю.

Після цього відносили "відьму" за село, де на неї чекали хлопці. Вони тут же накидалися на неї і розривали на шмаття.

Відтак вівторок традиційно вважався щасливим днем, а тому господарям годилося "тримати твердий порядок, бо Бог піднімає небо". Щоправда, коли випадала благовісна днина (себто не щасливий день, про який буде окрема розповідь), тоді остерегалися будь-яких починків. Крім того, гуцули вірили, що цього дня "снувати не вільно, бо у вівторок світ заснувався", а на Стрийщині вважали – "щоб кукурудзу пси не їли, не треба її садити в понеділок, вівторок та четвер".

Натомість серед латинських народів жило повір'я, що у вівторок не можна одружуватися, вирушати в дорогу, розпочинати будь-яку мистецьку працю, прати білизну – "бо хто зодягне таку сорочку, того спіткає лихо й кури несуть кроваві яйця", але можна садити квочку на кубло; не гоже також шити, прости й ткати – "обов'язково хтось у родині помре, або загине худоба" (це стосувалося й понеділка).

Чужинці вірили, що жінки, в котрих не було дітей, мусять після Трійці поститися дев'ять вівторків, а вагітним остерегатися важкої праці. Натомість немовлята, що народилися у вівторок, – "будуть геніальними, але не корисними, бо належать чортові". Цього ж дня не купали дітей, а в кого хворі очі – не вмивалися.

Отже, як мовить народний афоризм, скільки людей, стільки й вір. Що ж до нашого народу, то вівторок завше вважався щасливим днем для будь-якої важливої справи, а тому й казали: "У вівторок - початків сорок".

ДОБРІ ВИ ГОСТІ, ТА В СЕРЕДУ ТРАПИЛИСЬ

Якось середобудня до нас завітали далекі родичі. Приїхали вони аж із Зеленого Клину на літні вакації, щоб перевідати рідню. Зайшли й до нашої оселі. Мама зашпарілася, почали поспіхом готувати сяку-таку страву, а коли гуртом сіли до столу, мовили виправдовуючись:

– Вибачайте за худий стіл – чим багаті, тим і раді. У таких випадках кажуть: "Добрі ви гості, та в середу трапилися..."

Справді-бо, погостини якраз співпали з середою. Для сучасників цей день практично нічого не означає, але у давнину двічі на тиждень – щосередини та щоп'ятниці - дотримувались постіння. Автор "Історії Русів" з цього приводу писав, що шведи за гетьманства Мазепи, живучи серед українців, не дотримувалися релігійного обряду, вживаючи скоромнину, і це викликало величезне невдоволення селян, вважаючи їх "анцихрестами", що, на думку деяких дослідників, стало однією з причин поразки під Полтавою...

Оскільки це пісний день, то він вважався нещасливим. П. Чубинський зафіксував вислів: "Я в середу родилася – горе мені!". У повісті про святого Пахомія стверджується, що середа, як і п'ятниця, беруть участь у похоронах праведника і супроводжують його за те, що небіжник постив і святкував ці дні. Душу такої людини середа та п'ятниця зустрічають на третьому небі й супроводжують аж до небесних воріт.

Середа, отже, уявлялася нашими пращурами живою особою і нерідко змикалась зі святою п'ятницею. В одних випадках цей день уособлювався в образі дівчини, в інших – це передовсім жінка, що перевідує вночі людські оселі, бере участь у жіночому господарстві, карає тих, хто порушує обітницю, й

Музей одного фото

*Дівчата. Село Михайлівка
(тепер Звенигородський район). Початок 20-х років.*

навпаки, – допомагає, хто шанує її – "бо середа належить Матері Божій". Тому з цим днем пов'язано безліч заборон.

Від того, що середа є святою й пісною, в народі вдавались до певних обмежень, скажімо, не змивали волосся – "бо хто вмється, то Мати Божа покарає, що всі коси повилзять", не чесалися, щоб воші не обсіли ("Не чешися, – мовить прислів'я, – бо сьогодні середа, то буде вошавий чиріда"), змивати тіло – "наснитися щось жалливе", одягати нову сорочку (якщо це зробить жінка, то помре чоловік, і навпаки), напередодні не лишали на гребені недопрядену мичку – "а то середа її допрядатиме й спіх одбиратиме", снувати пряжу – "бо перемоти й переплути будуть", краяти й шити білизну, щоб не була вошивою. Вважалося також за гріх прости в цей день, сидити городину, позичати чи продавати худобину з обійстя, давати на позичку сіль – "бо зашкодить маржині", золити білизну й базарувати яйця – "оскільки половик масує вбити курку, хіба що яйця клав би на землю, а не з руки", качати полотна, бо дряпатиметься, тощо.

Найбільше засторог пов'язано із забороною мити голову й розчісувати волосся: якщо дівчина змиватиме і заплітатиме косу – "волосся перестане рости й коса буде плоха", а коли вагітна – "то під час родів буде сильно страждати і не народить доти, поки свята Середа не перебере в неї на голові по волоску всіх кіс, бо в Середи сімдесят сім сестер та сорок дочок і їй потрібно дати кожній по волосині". Дехто вірив, якщо жінка дев'ять серед поспіль чесалася, то її чоловік обов'язково вмере.

У річному календарі є окремі середи, які особливо пошановувалися. З ними пов'язані цікаві обряди й дійства. Пригадаймо окремі з них.

Жилава середа. Цей день припадає на перший тиждень Великого посту. Люди посилено говіли, обмежували себе в будь-яких обрядодіях – піснях, танцях, вечорницьких забавах тощо. Годилося вживати лише хрін з буряковим квасом. Між собою намагалися бути чемними, тобто "жилати один одному чогось доброго, то цілий рік будуть гарно жити, аж до другої Жилавої середи".

Середохресна середа. Її святкують на четвертому тижні Великого посту. Селяни вірили, якщо уважно прислухатися, то опівночі з середи на четвер "піст переломлюється й можна почути великий шум і тріск". Оскільки Середохресна співпадає з серединою посту, то її називали ще й "середопістя"; у вжитковій була також назва "хрестці". Справа в тім, що цього дня жінки випікали пісне з пшеничного чи житнього борошна невелике печиво у вигляді хрестиків. Два більших хлібці тримали до виїзду в поле. Один з цих виробів прилаштували до образів, де зберігався васильків хрест – букет засушених квітів, а інший виносили в комору й втикали в посівне зерно. Він зберігався до виїзду в поле.

Перед тим, як сіяти, господар скидав шапку, хрестився, потім відкушував засохлий хрестець (іноді його змочували в свяченій воді) і запліднював ниву, сподіваючись "чистих посівів та доброго врожаю". Рештки обрядового хліба привозив додому й роздавав членам родини та рогатій худобі (конам не давали, оскільки "вони не чисті"). Деінде печиво тримали, доки не з'являться сходи. У Шепетівській окрузі на Середохресну баби справляли маївки – йшли на луки та в ліс, щоб нарвати зілля. Ним обкурювали хати, а також, якщо з'являвся грім, робили купелі для немовлят. Квіти клали і в труну покійникові.

Христоклонна, або Поклонна. Це п'ятий тиждень посту. Богомільні йшли до церкви й цілий день "били поклони", щоб очиститись од гріхотворного". Вважалося, хто найбільше зробить поклонів, але не менше сорока, тому Бог відпустить гріхи. З цього приводу кепкували: "Цілий день на Христоклонну била поклони, а прийшла додому та й сварку вчинила".

Чорна середа. Вона припадає на страстний тиждень, себо напередодні чистого четверга. Цього дня люди дотримувалися спокою – розмовляли в півголоса, не лаялися, не сміялись і не веселилися – "бо завтра мають розпі'яти Ісуса Христа". На Чорну середу заборонялося переходити в нову хату.

Переplавна, або Права середа. Її відзначають першого великоднього тижня. За біблійним вченням, у цей день Мати Божа начебто, рятуючи своє немовля від Ірода, переplавила на скіпці річку Йордан. Ось чому вранці до сходу сонця люди йшли до річки чи животоків, купалися, хлюпались водою; вважалося, хто скупається на Праву середу – цілий рік не хворітиме, а як проміє очі – не закисатимуть і не болітимуть. Найбільш богомільні остерігалися працювати з волами та кіньми.

На Полтавщині свого часу побутував такий переказ:

"Запряг господар воли й поїхав орати грядку під огірки.

– Не можна цього робити, бо сьогодні Переplавна середа, – застерегла дружина.

– Ет, — відповів байдуже чоловік, – буду орати, бо кажуть, що праві огірки виростуть!

Поорав він до обіду, а опісля, проклавши гінку, найкращий віл нагло впрямився і здох".

Відтак селяни на Праву середу не працювали в полі, а йшли на ниви святити царину. В одній веснянці, записаній на Черкащині, мовиться:

А в Правую середу, середу
Пасла дівка череду, череду
Та загубила корову, корову,
Та запалила діброву, діброву,
Та дібровонька палає, палає,
Дівка корови шукає, шукає.
Та цибром воду носила, носила,
Та дібровоньку гасила, гасила.
Та кілька в цибрі водиці, водиці,
Стілько хлюпцям правдиці, правдиці,
Скілько в небі зірочок, зірочок,
Стілько хлюпцям дівочок, дівочок.

Суха середа. Перший день після трійчанських свят. Хоч з ними пов'язують рясні опади, але на Суху середу і дощі, як правило, припиняються. Звідси отже, її назва.

Мезина середа. Це день, який співпадає з молодиком. Остерігалися розпочинати важливу справу, зосібна заготовляти й квасити овочі, бо псуватимуться.

Ряба, або Всеїдна середа. Ця назва зафіксована лише в Роменському повіті на Сумщині. На жаль, наукові джерела не вказують, коли Рябу середу відзначали; скорше всього, мова йде про Всеїдну, оскільки дозволялося працювати й уживати різні страви. Її відзначали напередодні м'ясиці. Одне з прислів'їв стверджує: "До Всеїдної середи хоч на дорозі кістку знайди та вкинь у борщ". Єдиний раз у році – в середу – люди готували ситні страви, запрошували гостей і самі напрошувалися. Оскільки надходили м'ясиці, то казали: "Тотуйтеся, люди, бо Всеїдна в гості іде!"

Як бачимо, середа в народних уявленнях вважалася важким днем, оскільки люди суворо дотримувалися постігня. Хто ж нехтував звичаєм, накликав на себе небезпеку. Про це оповідає народний переказ. Одна жінка, потайно від родини, аживала скоромнину. В середу, коли нікого не було в хаті, вона причастилася до гусятини. Коли це нагло заходить чоловік. Дружина нашвидкуруч сховала м'ясо під горщик.

Став господар посеред хати, подивися на припічок і питає здивовано:

– А що там у горшку ворушиться?

– То тобі так увижається... – відповіла жінка.

Підійшов чоловік до припічка, підняв горшка, а там сидить черепаха й очі витріщила.

З переляку обоє вибігли геть. Коли ж невдовзі зайшли до хати, нічого не було. Якийсь час після цього молодниця не жвivalа скоромнини, але згодом знову причастилася до гусятини. Тоді Бог ще суворіше покарав її – послав золотуху, а інших застеріг: хто поститиме ці дні, тому на тім світі середа допоможе йти у царство небесне, як паличка на гору.

Оскільки в середу не можна було працювати, особливо жінкам, то це був найзручніший час для перевідуння. Здебільшого приходили в гості дочки до матерів. У одній з народних пісень мовиться:

Згадай мене, моя мати,
Хоч раз у середу,
А я тебе ізгадаю
За всіх попередю.

З середою пов'язані й деякі повір'я. В цей день Бог начебто відділив воду од землі, злив її в озера й створив рослини. Вважалось також, що в середу найкраще просушувати цінні речі та гроші – "щоб міль не поїла". Спостережливі селяни впродовж прислухалися, коли вперше закумкають жаби – якщо в середу чи п'ятницю, то буде поліття на мед, а як в інші дні – на молоко.

Третій день тижня вважався сприятливим і на ворожіння. Про це підтверджує одне із замовлянь, зафіксоване на Поліссі:

Прислала Божа Мати (ім'я) золотника шептати.
Ішов (ім'я) у середу, а Бог попередю.
Божа Мати зустрічала, помоч давала, (ім'я)
Од золотника одговорила:
– Золотий золотнику, Божий чоловічку,
Од чого ти став? Чи од ляку-переляку,
Чи з пристрасту, чи од людей із шляху?
Тут тобі не стоять, кості в животе не ломат,
Болі не дават, сну не збиват.
Маком розсипся, горошком розкотись,
Од (ім'я) боль-золотник одчепись!

Про середу створено чимало різнобічних прислів'їв та приказок. Пригадаймо найвідоміші з них.

Воно як трапиться: коли середа, а коли і п'ятниця.

В середу постила, а корову вкрали.

Середу твердо держить, а за чужим дрижить.

Гуляла середа, як ще була молода.

Знає пес середу.

Не сунься, середо, поперед четверга, бо ще й п'ятниця буде.

Середа в нас аж до п'ятниці.

Середа – по коліна борода.

Середа і п'ятниця четвергу не укажниця.

Ще то не біда, що без риби середа.

Як прийшла середа, то вчепилася біда.

Середа, як вода.

Середа? Нехай не ходить вперед четверга!

Звісна річ, всіх прислів'їв, пов'язаних з середою, не запам'ятати. Проте одне з них, винесене в заголовок, мусите міцно закарбувати в пам'яті, коли збираєтеся перевідувати тих, хто дотримується традицій. Вам обов'язково нагада-

ють: "Добрі ви гості, та в середу трапились". Якщо призабудете його, то відновить у пам'яті інше: "Скрививсь, як середа на п'ятницю" – пригадавши в такий спосіб, що ці два дні в тиждні найнесприятливіші для погостин.

ЯК НЕ ТЕПЕР, ТО У ЧЕТВЕР

Багатьох дослідників свого часу інтригував крилатий афоризм: "Після дощика в четвер". Чимало вчених пов'язують цей день з іменнями Перуна – бога грому й блискавки. З цього приводу Галятівський писав: "Можливо, що свято весни відбувалося в четвер після весняного дощу, який і донині вважається свяченням". Подібні міркування висловив і дослідник поетичного світогляду слов'ян Афанасьєв, котрий доходить думки, що четвертий день тижня належав одному з верховних богів дайбозьких вірувань – Перунові. Адже останній за допомогою грому оповіщав про пробудження природи.

Загалом з подібними міркуваннями можна узгодитись. Адже кожен день тижня у дохристиян мав свого покровителя – Велесдень, Купальдень, Ладодень, Хорощдень, Яродень, а відтак і Перундень. Оскільки опікун грому й блискавки належав до так званих бажаних і пошанованих божеств, то відповідно четвер вважався легким і щасливим чоловічим днем. Свідченням цього є звичай, коли сватання здебільшого приурочували на четвер. Згадаймо "Енеїду" Котляревського: "Як пахло сватання в Латина, і ждали тільки четверга..."

На ознаку того, що цей день є щасливим, підтверджує одне з прислів'їв: "У четвер прийшла, то й гриби знайшла". Люди вірили, що багаті народжуються саме в цю днину як благовісню, коли можуть здійснитися всі надії та сподіванки. Сні також, вважають, збуваються лише тоді, якщо запам'яталися з четверга на п'ятницю. Відтак за поміччю до бабусь-шептух, щоб вони помолилися до Місяця, здебільшого зверталися в четвер – "тоді найкраще помагає". Це ж саме стосувалося й переляку – "бо переполох того боїться і од того осіда".

За народними віруваннями саме в цей день Бог створив усі планети, а позаяк найкраще засаджувати огородні рослини, зокрема огірки та капусту – "то будуть на них сонячні дні", садити квочку на яйця, примовляти та замовляти до Сонця і на сході Місяця, вирушати в далеку дорогу (крім, звичайно, тих днів, на які випадають свята). Якщо в когось з'явилася короста – "то треба піти до річки й скупатися, і вся злізе".

Особливо чимало повір'їв з так званою "четверговою сорочкою". Чи не в кожній родині виготовляли такий одяг у четвер, нав'язували на ньому чимало вузлів. За повір'ям, така сорочка довго носитиметься, а її господар, якщо нікому не позичати, досягне глибокої старості.

Мешканці Білої Церкви, що на Київщині, вважали: в четвер можна все робити, окрім побілки. Але в інших регіонах України дотримували певних острогор. Дехто вважав, що грішно снувати пряжу – "бо буде забігати бешениха в двір", заготовляти квас для борщу – "оскільки чорт в той день купається в ньому", вчиняти хлібну закваску, і якщо її одразу не спожити, то черви заведуться. Не годилося також варити сирівець – "там нечиста сила сидить", золити й прати білизну, трусити сажу, садити картоплю – "бо черви з'їдять", прости після вечері, коли заходить свята п'ятниця, вирушати в дорогу.

Окрім звичайних, були й іменні четверги. На Прилуччині це – Всеїдний (останній тиждень м'ясниць), Хрестний (четвертий тиждень Великого посту), Сухий або Нявський (на тому, що й Зелени святя, а подекуди на третьому тижні після Великодня; це найкраща пора змашувати оселю, але не гоже сіяти збіжжя, садити огородину та колоти дрова). На Черкащині відомий і Мокрий (на жаль, наукові джерела не вказують, коли він припадає).

Але найбільше обрядів все-таки пов'язано з Чистим (Великим або Страстним, на Поліссі – Чорним, Буковині – Жилавим, Поділлі – Білим четвергом; деінде називали й Нявським, хоч на переважній більшості України його відзначають одразу по Зелених святях). У цей день годилося все подвір'я звільнити од сміття, почистити кабанців, бичків, баранців та жеребців, побілити хату. Щоб чистим було тіло і на нього не напали парчі, до сходу сонця – "доки ворон не покупає своїх дітей", а тому "вони так довго живуть" – намагалися скупатись у річці, а коли такої не було, то бодай у бодні чи кориті. Це начебто допомагало позбутися протягом року багатьох хвороб. Для цього спеціально готували навар зі свяченої верби, яким не тільки змивали тіло, а й промивали очі, щоб не боліли.

На Страстний четвер з осель вносили старі пожитки, зодягались у чистий одяг, а ввечері йшли на страсті, щоб вислухати дванадцять уривків з Євангелії про Господні страждання. По закінченню відправи запалювали свічки й несла "живий вогонь" до осель, щоб на сволоці чи дверях накоптити хрестики – "тоді нечистий не зайде до хати". Такі свічки називалися страстними або громовими. Якщо їх ще раз принести до церкви, коли вносять плащаницю, чи на Великодню службу, то вони набували особливої сили – щоб грім не влучив у хату, їх запалювали під час грози, повені, пошесті, воском викачували переляк, лікували різні хвороби, давали в руки тим, хто помирав.

Пізно ввечері, повернувшись зі страсті, сідали за вечерю, де обов'язково мала бути риба, щоб згадати про тайну вечерю Спасителя. Після цього чимало людей не вживали їжу аж до Великого дня – христовоскресної неділі.

Певну магічну силу мали четверги впродовж усього Великого посту. Якщо хтось бажав дізнатися, хто в селі відмакує, то щочетверга мусив у лісі, аби ніхто не бачив, готувати з осики борону чи хвіртку. Якщо їх потаємно принести ввечері перед чистим четвергом до хліва, то обов'язково прийде відьма. Іноді робили й так: виготовлений по четвергах стільчик брали з собою на всюношну, ставали на нього під час відправи й чекали, коли проспівують "Христос воскрес!" У цей час начебто можна побачити всіх сільських відьом з дівняцями на голові.

На Волнині відомі й такі дійства. Щоб виявити нечестивницю, котра краде молоко, варто принести до схід сонця в Чистий четвер води, наповнити нею горня, вкинути туди цідилку з натиканими голками й повільно варити – тут-тут прибіжить відьмачка й питатиметься, що в горщику вариться або ж просїтме якусь річ. Бажано їй нічого не давати, а коли йтме назад – кинути кілька вуглиня ваодмаш. Після цього нечестивниця перестане доїти корову.

У давніші часи в Україні існував досить популярний звичай заготівлі дров для випікання пасок. Жінки протягом усіх четвергів Великого посту відкладали по одному полінци. В п'ятницю чи суботу напередодні Великодня ними розпалювали піч й випікали обрядовий хліб. Вважалося, що вогонь од "четвергових дров" допоможе приготувати смачні й рум'яні паски, надасть їм святочности й ритуальних властивостей.

Щоб у родині протягом року панувала злагода та спокій, в кожній сім'ї було за обов'язок зібратися на Чистий четвер разом за спільним обідом. Цей день вважався вдатливим для підсаджування на яйця курей та гусей і посіву пшенице – "хто встигне обсіятись, – казали селяни, – у того зерно вродить чисте й повнозерне".

По-своєму цікаво проходив і перший четвер Зелених свят. У народі він відомий як нявський чи русальський Великдень. У цей день, за віруванням дайбожичів, лісовиці святкують свій празник – збираються в гурти й гойдаються на деревах. Для такої okazji дівчата з березових гілок лаштували орелі, вившували біля них віночки – "щоб малки бавились і не зачіпали людей та не

толочили жита". Біля таких дерев на галявині юнки водили хороводи "В дуба", "Вільху", "Явора", щоб задобрити "неприкаяні душі".

Тричі на рік – перед Великоднем, після Трійці, напередодні Спаса – по четвергах організували так звані "Зелені діди". Ці дійства призначалися для вшанування небіжчиків – на їх честь готували обрядову страву і запрошували до сімейної вечері.

Народне мудрослів'я також не обійшло своєю увагою четвертий день тижня.

Згодюсь я тобі не тепер, то в четвер.

Не попередить четвер середі.

Четвер середу нагнав на льоду, – як став тащить аж лід тріщить.

Хто в четвер скаче, той в п'ятницю плаче.

Одне ж прислів'я особливо чітке. Воно пов'язане з надією, котра має неодмінно здійснитися: "Як не тепер, то в четвер".

Музей одного фото

Родина Березняків. Село Чехівака
Золотоніського повіту (тепер Чорнобаївський район). 1914 рік.

П'ЯТНИЦЯ НА ГУСЯЧИХ НОГАХ ХОДИТЬ

З усіх днів тижня п'ятниця оповита чи не найбільшою кількістю мітологічних вірувань. Значна їх частина дійшла і до наших днів. Пам'ятаю, як невічка – людина надмірно побожна – найсуворіше дотримувалась п'ятничних приписів. У нашій оселі постійно висіла ікона Параскеви-П'ятниці з обрисами світської жінки. В години розпуки мама, придолонивши руки, зверталася до своєї покровительки з такими словами:

– Свята П'ятничко, спаси і помилуй тя нас!

У невичиній уяві п'ятниця символізувала великомученицю за людські гріхи. Вона уявлялася молодницею, котра постійно ходить по хатах (чи не звідси поговорка – "П'ятниця – похатниця") й придивляється, хто працює в цей день і не постить, того карає, а тих, що почитають її, – облагороджує добрими вчинками. Особливо гнівається П'ятниця на жінок, які тчуть і прядуть – "якщо побачить господиню за прядкою, то вона зробить так, що тій прясі на обох руках покорчить пальці".

Такою уявляли П'ятницю поліщуки. Натомість галичани вважали, що П'ятонька – це худа і страшна жінка, вельми люта й остра, котру не можна ані

вмолити, ані переконати. Вона постійно ходить по селах та містах, придивляється до хат, чи люди празникують її святу днину. Є безліч свідчень-переказів про те, як мститься вона тим, хто порушує обітницю. В.Гнатюк подає кілька таких історій.

Одну молодицю П'ятниця застала, що та вправляла тісто.

– А що це ти робиш у святу П'ятоньку? – запитала суворо.

– А що ж, не бачиш? Тісто мішу...

П'ятниця не сказала їй ні слова, тільки спустила очі в землю й вийшла з хати. Невдовзі жіночі руки задеревеніли в тісті.

Другу молодицю П'ятниця зустріла при рубанні дров, і здерла з неї шкуру, розвісила по тину на сміх цілому селу.

Інший варіант зафіксував П.Чубинський. В одному селі жінка ткала в п'ятницю полотно. Вона була сама в хаті. Нагло відкрилися двері, й до світлиці увійшла П'ятниця, здерла шкуру й повісила на верстаті.

Таких чи подібних фантастичних оповідок безліч й усі вони спрямовували застороги на те, щоб якоюсь мірою змусити жінок не працювати в цей день. Відтак п'ятниця традиційно вважалася тяжкою дниною. Щоправда, деінде вірили і в її благочестивість, а тому можна було сіяти – "оскільки Бог звелів, щоб на землі з'явилися рослини, у воді – риби, а в повітрі – птиці". Все ж на переважному терені України остерігалися розгнівати П'ятницю: не пекли хліба, не залили сорочок, не прали та не чесалися – "бо вона свята, і якщо її не почитати, то будеш терпіти муки". Той, хто зважиться містити тісто, то в П'ятницю на руках зробляться печені пухирі, позолить сорочку – почнуть чесатися пальці, прястиме – болітиме голова і костриця засліпить очі. Звідси, отже, й засторога: "П'ятинка – не пряла моя матінка і я не буду прясти".

У відповідях, які надіслали інформатори до Етнографічної Комісії Всеукраїнської АН в 20-х роках з усіх регіонів про вірування в п'ятницю, знаходимо найрізноманітніші застороги стосовно цього дня. Особливо це стосувалося жінок. Їм не можна було працювати, їсти скоромнину, адже це найсуворіший пісний день, і той, хто порушуватиме канони – втрапить до пекла. Проти п'ятниці, після заходу сонця, не годилося мити ложки – "бо тоді так вороги тарабанитимуть про тебе, як ті ложки". Люди вірили, що під п'ятницю збуваються всі недобрі сні. На Харківщині молодиці остерігалися прясти в цей день – "бо тій жінці пробиватимуть горло на тім світі, а на цім коноплі не будуть родити й горобці їх птннуть". З цього приводу казали: "Господи, не побий плосконі, а побий матірку, що пряла в п'ятінку".

Найбільше остерігалися вагітні жінки, оскільки по святах, п'ятницях і неділях – "не вільно нічого робити, ані шити, ані прясти, ані прати, бо це спроваджує велике нещастя на дитину". Не велено розпочинати також будь-яку важливу справу. Хто ж порушував обітницю, того настигатимуть невдачі, про що мовиться і в пісні:

За розчиняйко – тяжке конанійко,

А за зварянійко – в смолі кштіти;

А за співанійко – в огні горіти...

Велику гріховність накликали на себе й ті, хто зважувався співати – "бо в цей день Христос помер." Одне з прислів'їв мовить: "У неділю рано їла, а в п'ятницю пісні піла, оце й неньку розгнівала". Натомість, щоб виконати колиську над дитиною, мати зверталася з такими словами-проханнями: "Святий Спас, спаси нас, свята Покрово, покрий нас, свята П'ятінко, помилуй нас". Для цієї okazji були навіть спеціальні пісенні тексти:

П'ятинько-гівонько,

Прости мою душу,

Бо я свій дитинонці

Заспівати мушу.

П'ятинько-гівонько,

Прости мою душу,

Хай я маю гріх великий –

Заспівати мушу.

Після цього вже можна було виконувати й інші коліскові. Коли ж бавила немовля дівчина, то приказувала:

Петинько-гівонько,
Прости мене нині,
Бо я буду співати
Маленькій дитині.

Вважалося, якщо дівчина співала пісень по п'ятницях, то не знайде собі доброго чоловіка. Остерігалися також вживати часник — "бо будуть мерці снитися", заварювати квас — "у сім'ї трапиться втоплення", орати землю плугом, а тільки сохою, бо хто не святкуватиме п'ятницю — Бог посилатиме гадюки.

У народі вірили, що п'ятниця символізує не тільки жінку, але й Долю, а тому — "треба проти середи й п'ятниці обов'язково допрясти мичку, а то Доля буде плакати, що їй не дають уночі спочити". Були й інші уявлення, коли п'ятниця ототожнювалась з матір'ю, і навпаки — ненька з п'ятницею. В одній з поховальних притч мовиться:

Ми були в Бога,
Молилися Богу,
Святій П'ятниці,
Марусиній матінці.

Про це ж співається і в пісні, записаній нещодавно на житомирському Поліссі:

Ще й сонечко не заходило,
Щось до мене та й приходило.
Чи то Середа, чи П'ятінка,
Чи то моя рідна матінка.
Вона в мене не обідала,
Тільки прийшла та й одвідала.
Вона в мене не полуднувала,
Тільки прийшла та й пожаліла.
Устану й рано в П'ятінку,
Та й проведу свою матінку
За дві гори за високії,
За дві річеньки глибокії,
Сама стану під калиною
Із малою із дитиною.

Багато цікавило, звідки з'явився поетичний образ П'ятниці? Деякі дослідники (Олена Пчілка, Дикарев, Максимов, Некрасов та ін.) вважали, що він відомий ще з дохристиянської мітології. Існує переказ, за яким дайбожичі вірували в богинь по йменні Середа й П'ятниця, котрі ходили світом, щоб освячувати людей за гарні справи й карати тих, хто вчинив провину. Це насамперед стосувалося дівчат і жінок. Ще недавно серед літніх людей у селах можна було почути:

— Чого це ти прядеш у п'ятницю? Гріх великий береш на себе — як прийде свята П'ятничка, то покарає — руки покорчить...

Свого часу професор Є.Голубинський засвідчував: "В Україні серед просто-го народу ще в кінці XVI в. недільним Святом була п'ятниця, а не неділя". І.Огієнко також схильний, що "за дохристиянського часу в нас святкували П'ятницю, і нічого в цей день не робили ані на полі, ані вдома. За християнства почитання п'ятниці значно збільшилось як дня Христової муки і смерті, і злилося з св. Параскевою".

Натомість О.Веселовський, що присвятив спеціальні досліді культурі П'ятниці, вважає: образ цей має християнізовану основу. З ним погоджувався М.Грушевський. Зазначивши, що цьому дневі належить одне з перших місць у мітологічних віруваннях нашого народу, він висловився, що культ П'ятниці й Неділі, хоч і прийшов до нас ще раніше з першим поширенням християнської мітології, але був відсвіжений і скріплений релігійно-обрядовою хвилею, що її підняв містичний рух XIII-XIV сторіч та його відгомони в наших землях. Відтак мітологія походження цієї персоні виключно християнська, і лише згодом народна фантазія привнесла складники передохристиянського натура-

лізму. Але оскільки, на думку Є.Онацького; вже з утвердженням християнства почали приживлятися дайбозькі форми, то вони вочевидь мали місце в первісному побутуванні. "В Україні, – завважував В.Милорадович, – нагляд за дотриманням п'ятниць покладався на саму ж П'ятницю – складний образ, який іноді плутають з св. Параскевією, обезголовленою при Жлькленіяні, котра нерідко була особливим фантастичним створінням".

Про це підтверджує і той факт, що стоглавний Московський Собор 1551 року та Духовний Регламент 1721-го за особистою участю Петра I суворо забороняли святкувати п'ятницю. Це ж стосувалося й Львівського церковного Братства: 1589 року Константинопольський патріарх Єремія II надіслав грамоту, де вимагалось забороняти святкувати п'ятниці однаково з неділями.

Щоб там було, але свято Параскеви-П'ятниці у його цілісній структурі примандрувало до нас разом з хрещенням Русі. Образ цієї великомучениці, очевидно, мав змінити пошанівок п'ятницям. У церковній ієрархії є кілька великомучениць, але найпопулярнішою була іконописна Параскевія, яку замучили за імператора Діокленіяна. Ось як розповідає про цю історію біблійний переказ. В одного з подружжя довго не було дітей, і тому вони безвідмовно шанували п'ятничний день, котрий в римлян символізувала Венера. За таку щирість Господь подарував їм дитину. Її назвали Параскевією, що в перекладі з грецького означає власне п'ятниця. Противники християнства начебто піддали Параскевію великим мукам за те, що прийняла нову віру. Перед смертю жінку перевидала свята П'ятниця – світловолоса молодиця, – оперезана хрестом та з ознаками тих самих слідів, які свого часу отримав Христос на розп'ятті. Вона самопожертвовно вигоїла рани покутниці (власне, з такими атрибутами й відтворювали богомази образ великомучениці на іконах, що були вельми популярними, як і Миколи Угодника, на всьому терені України).

Легендно-страдницьке життє Параскевії мало свого часу великий розголос в Україні. Як засвідчують історичні джерела, опрацьовані Ф.Прокоповичем у "Духовному Регламенті", на Стародубщині водили, супроводжуючи з церковною процесією, простоволосу жінку, якій віддавали шану й дарунки. Вона особлювала святу П'ятницю.

Свого часу О.Терещенко підтверджував, що на Лівобережній Україні був звичай пишно вшановувати образ П'ятниці; ікону, оповиту квітами, які опісля використовували в лікувальних цілях, супроводжували спеціальним ходом. А на Лубенщині ще в другій половині XIX сторіччя у багатьох віддалених хуторах ввечері, напередодні п'ятниці, літні люди вчиняли обряд "годувати П'ятницю" – застеляли стіл, клали хліб-сілі, ставили горня з борщем чи кашею та ложку, а піл страстну п'ятницю (10 листопада, коли святкують день Параскевії) готували медову сити, звану конуном.

У кожному регіоні щоправда по-своєму сприймався образ п'ятниці. Якщо на Лівобережній Україні він уявлявся святочним, то, як мовилося вище, горяни змальовували її кістлявою, непривітною й злостливою. М.Зубрицький подав збірний образ цієї особи на Галичині: вона має гусячі ноги, а перса такі, що перекидає їх за плечі...

Натомість у волинян своє бачення, зафіксоване в одній з колядок:

Господинонько, одчиняй двері...
 Маєш гостоньки вельми світлії;
 До тебе йде свята П'ятінка,
 Дарує тебе так, як матінка,
 В комори йде позамяканії,
 Одчиняє скрині мальованії,
 У одну кладе тонке прядиво,
 В другу кладе біле полотно,
 У третю кладе дороге сукно.
 Свята П'ятниця дари давала,
 Бо господиня мудрая була,
 Що у п'ятницю кужіль не пряла,
 Свіч не сукала, хустя не прала,
 Хустя не прала, в золу не клала.

Традиційно богомільні люди говіли всі п'ятниці протягом року. Але серед них відрізняли ще дванадцять найосновніших. Вважалося, якщо в будь-який з цих днів буде зачато дитину, то народиться вона сліпою. Кожна з дванадцяти п'ятниць позначена конкретними віруваннями; якщо дотримуватися всіх приписів – не працювати, поститись і не їсти до сходу сонця, то можна позбавитись багатьох бід. Серед народу ходило чимало списків "Слова про 12 п'ятниць". Не всі вони ідентичні, нерідко відчутний і різнобій. Але в багатьох стверджується: якщо душі праведних святкуватимуть п'ятниці – щотижня сповідатися й причащатися – то такою спеціально опікуватиметься Ісус Христос. Наведу один з найвідоміших списків про дванадцять найосновніших п'ятниць:

Перша – на початковому тижні Великого посту. Хто її поститиме, той наглою смертю не помре.

Друга – перед Благовіщенням святої Богородиці. Та людина убережеться від убивства.

Третя – на Страсному тижні. Від гріхів позбавляє.

Четверта – перед Вознесінням Господнім. Охороняє від лука і меча.

П'ята – перед Вшестям. Той не втопитьсья.

Шоста – перед Різдвом Івана Предтечі. Позбавляє нестатків.

Сьома – перед Іллею. Від грому й блискавки.

Восьма – перед Успенням. Оберігає від лихорадки.

Дев'ята – перед Кузьмою й Дем'яном – від смертної виразки.

Десята – перед Архістратигом Михайлом. Хто поститиме, того ім'я буде написано у пресвятої Богородиці на престолі.

Одинадцята – перед Різдвом Христовим: угодник побачить перед смертю пресвяту Богородицю.

Дванадцята – перед Богоявленням Господнім: ім'я того буде написано у самого Господа Ісуса Христа на престолі.

Серед дванадцяти п'ятниць була ще одна, десята, котру особливо шанували. Щоправда, в різних регіонах вона не співпадала з однаковими днями: деінде це п'ятниця, що припадає на другий тиждень по Зелених святках, в інших місцях – за десять тижнів од Великодня чи напередодні Михайла. Свого часу патріарх Єремія в 1580-их роках осуджував такий звичай, посилавчись на те, що народ святкує її пишніше, ніж святу неділю. А це підтверджує дохристиянське походження обряду.

Скажімо на Полтавщині десята п'ятниця вважалась великим жіночим святом; у цей день святити воду в криницях, до яких зїжджалися звідусіль сліпі, криві та немічні, щоб зцілити свої недуги; на Черкащині дівчата та жінки пекли коржі, робили складку, де частувалися й ствали пісень, а потім садили куш кропиви й перескакували через нього. Митися й одягати жінкам чисті сорочки заборонялося – "бо це судний день". Глодейкували, що п'ятничні гріхи Бог пам'ятає і не прощає протягом десяти літ.

Особливо остерігалися на десяту п'ятницю микати мички, примазувати хату, прости й обробляти коноплі. В одному з переказів мовиться про те, що жінка в таку п'ятницю пішла викидати з води коноплі, аж до неї підійшов якийсь чоловік та й каже:

– Молодице, що тобі краще: бути калікою чи двоє дітей годувати?

Вона відповіла:

– Ліпше двоє дітей годуватиму...

Невдовзі вилазять два вужі з очерету й тут почіплялися до грудей і почали сати. Мораль проста: працювати в п'ятницю – наряджати на велике лихо.

Оскільки в цей день заборонялося виконувати будь-які важливі справи, то селяни йшли в поля оглядати свої посіви, де готували колективні обіди в випивкою. Звідси й поговорка: "Десяту п'ятницю празнував, в суботу голова боліла, в неділю – воскресний день, у понеділок – дощ, а сіно вже скошене цілий тиждень лежить на степу".

І все ж люди з нетерпінням чекали такого дня, щоб перепочити. Про це стверджує й пісня:

Сьогодні п'ятниця, а завтра субота,
Уже ж мені надоїла чужая робота.

Крім десятої, відомі й інші: Біла п'ятниця, – за тиждень до Великодня, Мизина – що збігається з молодиком, та Параскеви – за п'ять тижнів од Пилипівки. Вони також позначені певними заборонами. Скажімо, народжена в ці дні дитина може стати відьмою, тому, хто суворо поститиме п'ятницю перед Трійцею або після Великодня, не болітимуть зуби тощо.

Чимало вірувань, пов'язаних з п'ятницями, спостерігаємо і в сусідніх європейських народів. Ось найцікавіші з них: не можна давати з хати молока – "бо відіб'ється на корові", хліб, спечений у цей день, вельми помічний од пожежі, щоб вигнати черв'яків у худоби, потрібно пригнути пишну гілку й закопати так, щоб кінцівки стирчали із землі, як у п'ятницю підстригати волосся, то воно буде довге й густе, хто зодягне випрану в цей день сорочку, тому відьми викривлять рота. Вважали також, коли дитина починає ходити, то її потрібно бити три п'ятниці поспіль, приказуючи: "Сьогодні п'ятниця, завтра субота – бігай у неділю!"

Нарешті, про цей своєрідний день тижня, мовлять і прислів'я:

Довша п'ятниця, як неділя.

Не гляди, що п'ятниця, тогди бери, як трапиться.

П'ятниця – кому що трапиться.

Хто в п'ятницю скаче, той у неділю плаче.

Хто в п'ятницю засміється, той у неділю буде плакати.

Натомість про людей, котрі швидко змінюють свої думки, кажуть: "У нього сім п'ятниць на тиждень" чи "У тебе десять п'ятниць на тиждні".

СУБОТА – НЕ РОБОТА: ПОМАЖІ СПАТИ ЛЯЖІ!

Якщо назви інших днів нам більш-менш зрозумілі (скажімо, неділя походить від "не до діла", себто не працювати, понеділок – від дня, що йде "по неділі", середа – середина тижня, четвер і п'ятниця – відповідно четвертий та п'ятий день), то про суботу майже нічого не відомо. З цього приводу існує думка, що назва запозичена від єврейського "саббат", або "сабаш", тобто стримуватись од роботи. Адже цей день для іудеїв вважається відпочинковим. Його запровадили 1499 року до Різдва Христового. Як засвідчується в книзі Мойсея, євреї святкували суботу як створення світу і звільнення од єгиптян.

В одному з переказів оповідається й про те, що саме ця обставина свого часу стала роковою для них. Тримаючи облогою місто, Помпеній запідозрів: євреї в суботу не виявляють особливої активності. Це, зрештою, і наштовхнуло його вояків, котрі оточили Єрусалим, до поспішних дій – вони почали зводити вежі, і за три місяці вивершили їх до висоти мурів. Саме це, врешті, й допомогло оволодіти укріпленням.

Якщо в євреїв субота святковий день, то для інших народів, зокрема й українського, це звичайна робоча днина. Але із нею також пов'язані певні обмеження. Серед таких не гоже розпочинати будь-якої (окрім зажинків та закладення хати) важливої роботи – "бо довго те діло робитиметься", а напружовану на тижні справу обов'язково завершити – "бо Бог не допоможе її закінчити". Віруючі, щоб відсповідувати гріхи, до обіду постили, не відрізали й не шили полотна для сорочок, а коли бралися за це, то обов'язково мусили докінчити справу.

І.Гнатюк свого часу записав на Галичині легенду про проклятих дітей. Якось жінка взялася шити сорочку в суботу. Двоє діточок бавились і заважали працювати. Розгнівана мати прорекла:

– Матінко Христова, Субото свята, вихапай цих дітей!

Тільки-но вимовила таке, як хлопчики одразу попадали на землю. Побачивши, вона перелякалася й мовила слізю:

– Матінко Христова, Суботонько свята, верни мені ті діти!

Музей одного фото

Дівчата. Село Попівка Звенигородського повіту. 1925 рік.

Хлопчики повідживали, але молодший онімів, а старшенький, не довго проживши, помер. Як мовлять, вмій вчасно сказати і вчасно промовчати.

Субота вважається днем, коли Бог зіслав на землю гадів та чотириногих звірів. Тому не годилося обрізати нігтів – "бо в неділю втрапиш на нечисту силу" (щоправда, деінде вважали навпаки). Окремі люди вірили: той, хто заслабне цього дня – не одужає, а хто народився – буде нещасливим та планетним (є й протилежне твердження). Остерігалися також їсти часник, щоб мерці не снілися, золу робити – "бо погано для небіжчиків", готувати дубливо (відвар з дубової кори для вичинки шкіри) – "оскільки це задуже днина – душі ждуть, аби їх заіменити, а їм приходить туди зола й дубливо", дерти лучину – "бо мусить хтось у тій хаті вмерти".

На суботи припадають і поминальні дні. Найвідоміші з них Хомина,

Переддмитрова, Передкузьміна і Передмихайлова, а також поминальні перед М'ясницями й Трійцею. Останні відзначали на Полтавщині для тих, хто помер од віку; в ці дні не працювали, а особливо не мазали осель – "бо люди хлібом поминають душі мертвих, а ти глиною". Господині пекли три хлібини, або три пряники чи три яблука – "оскільки Бог любить трійцю".

Після Покрови на Передпохвальну, Хомину, Дмитрову та Михайлову суботи бабусі несли мисочки з обрядовим іством до церков й поминали небіжчиків. На Херсонщині вважали, що в суботу можна працювати тільки до полудня, не гоже в цей день мастити дьогтем чоботи – "бо в пшениці заведеться сажка", співати світських пісень.

Найбільше дійств пов'язано з Дмитровою суботою ("Дідівські суботи", "Зелені діди", "Осінні діди" тощо). Як відомо, осінній Дмитров припадає на 8 листопада. За віруваннями цей святий завершує хліборобський рік. Він начебто замикає землю і передає права зими, але ключі тримає при собі, допоки за ними не приде весняний Юрій (6.V).

Субота напередодні Дмитра на Вінничині називалася ще "Пам'ятною". В цей день жінки несли до церкви калачі й роздавали старцям, щоб вони помолилися за померлих родаків. Волиняни на Дідівську суботу готували кілька страв дідам-жебракам, частину яких відкладали в окрему посудину. Решту ж ставили на покуть, клали ложки, а поруч лаштували воду й рушник – "щоб душечки померлих повмилися й пообідали".

Іство також відносили до церкви. Після відправи братчики організували колективний обід, на який запрошували всіх суших. Вважалося, що в такому конуні беруть участь і небіжчики.

Деінде на Дмитрову суботу робили й домашній обід, запрошуючи на нього сусідів, літніх та вбогих людей і навіть випадкових перехожих. Він розпочинався перед заходом сонця й тривав до пізніх сутінків. Перед трапезою всі молилися й вітались поклоном голови до господарів. За столом розмовляли півголосом і лише на побожні теми, спомінаючи чесноти тих, хто вже одійшов з цього світу. Після вечері годилося трохи посидіти за столом, поіменно помолитися за праведні душі.

В осінні Дмитровські суботи, на відміну од інших, могилки не перевідували. Існувало лише повір'я: якщо хтось бажав довідатися, чи помре цього року, то мусив сходити на кладовище, присісти під деревом і чекати півночі. Начебто в цей час ходитимуть у білих льолях родичі-покійники. Власне вони й запрошують прилучитися до свого товариства. Та чи кожен зголоситься на таке видовище?

Я навів лише окремі обряди "Дідівських субот". У повсякденному побуті вони були значно різноманітнішими. Дійства ці, як ви здогадуєтесь, мали величезне духовне значення, адже в такий спосіб наші пращури вшановували предків, зберігаючи родовідну пам'ять про попередні покоління. Ця давня традиція зародилася ще в дохристиянських віруваннях. Нині, на жаль, вона практично не звана.

Наприкінці тяжня годилося змити голову та обмити тіло – "бо в суботу й медвідь умивається", причепурити стіл, лавка, змазати долівку та припічок, зодягти чисту білизну, а малих дітей до року в білу сорочку – "щоб лучче росли". Ввечері, коли в церкві дзвонили дзвони, вчили ходити немовлят. Цікава й така деталь: люди вірили, якщо пошлюбуються ті, котрі народилися по суботах, то в них не буде дітей.

Було за звичай щосуботи перед заходом сонця голитися парубкам та чоловікам, а дівчатам розчесати волосся. Про це мовиться і у весільній пісні:

Як я в батька красовалася,
Щосуботи все чесалася.

Чи:

Не жаль мені меду й вина,
А жаль мені дівування –
Суботнього заплітання...

Оповідаючи про суботу, варто навести оригінальгу молитву дівчини до Місяця, яка бажала приворожити коханого й викликати людську приязнь до себе. Записана вона 1926 року в глибинному поліському селі Перзі Олевського району на Житомирщині. Саме в цьому регіоні найдовше збереглися дохристиянські, себто дайбозькі вірування.

Як ми знаємо, наші пращури в давнину прихилилися перед озерами, річками, животоками, Сонцем і, зосібна, Місяцем. Цей поетичний твір звичайно давнього походження. В суботу ввечері, коли з'являвся молодик, дівчата, ставши на коліна, причитували до Місяця:

Місяце-осеянчику! Був ти на тім світі на привіті,
Бачив ти ослицю з ослям, а корову з телям, а матір з дитям.
Як дрижить ослиця за ослям, а корова за телям, а мати за дитям,
Так щоб дрижав той парубок (ім'я) і в усьому:
І в гулянні, і в жартуванні, і в роботі, і в охоті.
В місяця-осеянчика було чотири зірничі та всі

чотири сестриці:

Одна Пріп'єкуха, друга Прілюбуха, третя Пріворотуха,
а четверта Пріжаруха.
Ти, Пріп'єкухо, припечи, Прілюбухо, прилюби, Пріворотухо,
привороти, Пріжарухо, прижар

До мене своїм огнем.

Як ти ясен та весь світ,

Так щоб я була люба на весь світ.

Проказавши що молитву, дівчина має набрати в кухоль води, поставити її проти молодика й говорити:

Дорий вечір тобі, Водо-Катерино, тобі, Яворе-Іване!
 Омиваш ти луги, береги, уворочаш ти камінь,
 Уворочаш коріння, переверни ти його натуру і приверни до мене.
 Як люди багаті з паскою, щоб він біг до мене з ласкою.
 Як іщеплена хата щепами, так щоб він чіплявся між народом і в роботі,
 Як місяць на царські врата, так щоб він на мене
 Всіма своїм серцем і своєю кров'ю,
 І всіма сорока суствами вішався.

Цікаві вірування про цей день знаходимо і в чужинців. Хто пряде, тому відьми кидатимуть веретено в комин, не можна краяти сукна, бо та людина помре, в кого хворі очі, той намагався зодягти чисту білизну й піти до по-витухи, котра перев'язала б шию червоною ниткою на незастибнутій сорочці, і хвороба пройде. У чехів субота присвячувалася Діві Марії і хто зодягне білу білизну та перехреститься – не буде хворіти.

Оскільки в суботу закінчувався робочий тиждень, то відповідно про це мовлять і прислів'я: "Субота – й вся робота", "Субота – не робота, а в неділю нема діла", "Субота – кінчається робота". Але найцікавішим є таке: "Субота – не робота: помий, помаж та й спати ляж".

ЯК НЕДІЛЯ, ТО Й СОРОЧКА БІЛА

Неділю в народній уяві традиційно порівнювали з красивою жінкою, але за християнським вченням цей день присвячений Богові. Від того його й називають святою неділею. Відомий етнограф А.Онищук на Івано-Франківщині свого часу записав цікаву легенду.

Ісус Христос, мандруючи з апостолами по світу, робив обрахунок всім дням тижня – як кожен з них має називатись і що їм належить. Коли ж підійшли до неділі, апостоли запитали:

– А сес день?

– А се, – каже Ісус Христос, – се я сам!

Тому неділя вважається найстаршою дниною в тижні.

Звідси, отже, різноманітні заборони. В цей день остерігалися під загрозою великого гріха працювати й надмірно розважатися – чесати голову ("як поче-шеш, то ніколи не зогниють голова й волосся"), зранку пияти горілку ("бо п'яницею станеш і буде тягти до чарки весь тиждень"), не їсти і не спати до служби Божої ("бо проїси Долгу"), стругати й рубати (вірять, буцімто відру-бане в неділю поліно навіть через сім років, якщо його зберегти, може само-тужки спалахнути), просушувати одяг ("тоді їстиме міль"), не шити, щоб на тому світі не проколоти голкою носа, люльку палити, битися й ходити в корчму до кінця церковної служби, вносяти сміття з хати, хоч чепурливість українських жінок відома здавна – "В неділю годиться вдосвіта позамітати хату, щоб святу неділеньку до оселі впустити".

Дехто остерігався навіть топити піч, а споживав страву, зварену в суботу; інші готували великий підвечірок лише тоді, як закінчувалася у церкві свята Літургія. Іжу годилося всю спожити. Якщо ж ліїшалися неолоідки, то їх ви-кидали геть – "бо вони грішні", не даючи навіть домашній худобі. Це ж сто-сувалося й води. Її можна було брати лише з близької криниці – "бо то легка робота, але не гоже споживати в понеділок".

У багатьох фольклорних джерелах, зосібна народних піснях, згадуються численні страждання тих, хто осквернив, себто прогрішив у святу неділю. Ось одна з них:

Ой скаржилося світле сонейко,
 Світле сонейко, мойому Богу:

– Не буду, Боже, рано сходжати,
 Рано сходжати, світ освічати,
 Бо злі газдове понаставляли,
 В неділю рано дрова рубали,
 А мі до личка тріски прискакали!
 – Світи, сонейку, як світило,
 Буду я знати, як їх карати
 На тамтїм світі, на страшнім суді...

Звідси, отже, осторога не працювати в неділю. Винятком було те, що в цей день вирушали в далеку мандрівку чумацькі валки. Рано, до сходу сонця, аби ніхто не перейшов дороги та щоб поталанило в нелегкому шляху, чумаки гуртувалися на леваді і, як тільки піднімалася сторона, – виїздили в далеку путь. В одній з чумацьких пісень про це мовиться:

А в неділю вирушали в дорогу,
 А з неділі прийшли к переброду.

Хоч неділя в народній уяві символізується як симпатична й добра молодиця (згадаймо відомий вислів: "Така хороша, як сонечко святее – червона та ясна"), вона, якщо її прогнівити, може власними руками суворо покарати тих жінок, до речі, як і п'ятниця, котрі працюють у святій день, чи налякати, вкритим ранами лицем, що зробились од людських гріхів. Це тоді, коли неділю прирівнювали до Матері Божої. Одна з легенд присвячена саме цьому випадкові.

Мати Божа хотіла припочити, себто бути засвяченою. Прийшла вона до понеділка і просить у нього прийому. Понеділок каже:

– Я є робітний, неспокійний, у мене не перепочинете...

Тоді вона звернулася з подібним проханням до вівторка; але й він відмовив у перепочинку. Це ж саме вчинили й інші дні тижня.

Нарешті навістила Божа Мати сему днину й каже:

– Прийми мене припочити!

Неділя прийняла, і тому вона стала під її опікою.

Традиційно вважається за великий гріх снідати рано вранці. Це тому, що в неділю ходили до причасти. "Співання в п'ятницю, – як застерігає народний афоризм, – а снідання в неділю ніколи не минеться". В одній з народних пісень мати повчає:

Ой гріх, синоньку,
 Моя дитино,
 В неділю снідати,
 А ще дужчий гріх
 З сироти сміятися.

Цікаво з цього приводу завважати: народна мораль вважала навіть більшим гріхом зневажання людини, ніж дотримання церковних канонів, що говорить

про високий рівень побутових взаємостосунків серед нашого народу. Натомість діти, народжені в неділю, мають бути пристрасними, а відтак і нещасливими:

Мене мати породила
В святую неділю,
Та дала мені лиху долю,
Де я ся подію...

В історичній пісні про Коваленка, якого осліпили татари, покривджений трактує Божу кару за те, що рано в неділю пив горілку, снідав і серпи зубрив. У XIII-XIV сторіччях поміж людей ходив досить популярний, так званий "Небесний лист", що його, начебто, надіслали вищі сили з неба. Хоч церква й не визнавала твір "святим писанням", але саме ця обставина зробила його ще більш популярним. Недільні заборони, перераховані в "Небесному листі", стосувалися торгівлі, суду, божіння, полювання, доїння корів, випікання хліба, праці в полі, збирання городини, прання білизни, постригів, виголошення клятв тощо.

Звісна річ, що таких суворих обмежень у побутовому житті селяни не могли дотриматися. З цього приводу прислів'я мовить: "Не тоді мені неділя, як сорочка біла, а тоді, коли мала час її узяти".

Про святковий день тижня є й інші афоризми.

Неділя – не для діла.

Йому щодня неділя.

Прийде така неділя, що і в нас буде весілля.

Через день – та й неділя, через хату – та й весілля.

Сховай слабість на неділю, бо тепер робота є.

У неділю голя, голя, в понеділок головонька моя.

Як би скрутно не жив селянин, які б нестатки його не обсадали, але одвічним було непорушне правило: в неділю не братися за будь-яку роботу. Відтак єдиний день тижня люди чекали як великого празника, святочно зодягалися, щоб весело провести вихідний у колі друзів та родини. Не дарма ж мовиться: "Як неділя, то й сорочка біла".

МИНАЮТЬ ДНІ, МИНАЮТЬ НОЧІ

В одному з хрестоматійних віршів Тарас Шевченко писав:

Минають дні, минають ночі,
Минає літо. Шелестить
Пожовкле листя, гаснуть очі,
Заснули думи, серце спить...

Минають дні, минають ночі... Одвічний колообіг часу. Але в повсякденному житті до них ставилися не однозначно. Вважалось, що день символізує життя, а тому найкращі справи можна здійснювати лише за світла. Ніч, як праобраз темряви, пов'язана з різними злими, підступними й небезпечними силами. Все лихе, що супроводжує людське життя, народжується й правує вночі. З ніччю безпосередньо суголосна й смерть, адже приходять вона – "з косяку, кошава й страшна", здебільшого під час темені, коли правують нечестивці. В одній легенді стверджується, що днем править Бог, а ніччю – нечистий, себто чорт. З настанням сутінок він веде себе зухвало, вчиняє різноманітні бешкети, лякає людей, приносячи їм всілякі неподобства. Тому й кажуть, що вночі правують сови та сичі, до яких, як і до кажанів, люди ставилися з острогою та неприязню – "оскільки вони на службі в нечистого".

Вночі вчиняють свої гульбища й інші нечистоти. Особливо полюбляють це робити відьми. Вони доять корів, збираються на традиційні оргії. Є чимало переказів, що ці нечестивці раз у рік влаштувають збіговиська посеред ночі на Лисій горі, що в Києві.

Про знамениті лісі кївські гори створено безліч переказів, які розпоширилися майже в усьому слов'янському світі. Дослідники називають кілька таких місць у стольному граді: це лівий берег Дніпра (нинішня Воскресенка), сучасна Лук'янівка, осердя, де витікала з кївських гір літописна Либідь, і Чорна гора – навпроти Ботанічного саду. Переважно це були пустирища ("на відшибі"), а тому їх іще називали Шабашними горами.

Сюди, за переказами, раз на рік зліталися відьми з усього світу і серед ночі вчиняли шабаш. Між ними спалахували страшні оргії – бійки, шарпаннини, коли одна одну тягали за волосся й лементували, ляскали в долоні, тарабанили кострулями й дїйницями. Керував всім цим старий-престарий відьмак. Тут же, на Лисій горі, постійно знаходилася найстарша відьмачка, котра стежила за такими діями. Найулюбленіша пора нечестивниць – од заходу сонця й до третїх півнів.

Нїч є найулюбленішою порою для русалок та потерчат. Тому, особливо на Нївському тижні в четвер – одразу ж після Зелених свят, – вони святкують свій Великдень. І горе тому, хто вночі йтїме житами чи полями. Особливо полюють за дївчатами. Спїймавши юнку, її неодмінно залоскочуть до смерті або втоплять. Щоб цього не сталося, дївчата носили при собі полин як своєрїдний оберег, а також м'яту й попїл, прибережений з купальського вогню. Зустрївши юнку, русалка неодмінно запитає:

– Полин чи петрушка?

Якщо відповісти "полин", то нечистивця мовить роздратовано:

– Сама ти згинь! – й іде геть.

А коли проректи "петрушка", крикне радісно:

– Моя ти душка! – і залоскоче.

Крім того, вночі з'являються й душі покїйників, які нерїдко навідують рїдні домівки. Для них в окремї дні готували вечерю. Якщо ж цього не зробити, то душі щоночі приходитимуть до оселі й не даватимуть спокою. Але їхня сила недовготривала – од пївночі й до третїх півнів. Пїсля цього нечистї сили та душі ховаються й зникають. Ось чому в народї третьопівнячий спїв вважався доброю межею, коли погамовувалися чорні сили. Згадаймо Шевченкове:

Ще третї пївні не спївали,

Нїхто нїде не гомонїв...

Свого часу П.Чубинський записав цікавий переказ про те, звідки з'явилися дні й ночі. Якось одна дївчина вирїшила піти на вечорниці до незвайомї Зїні (очевидно, Мари). Йде, дивиться, аж везе білий кїнь білого воза, на якому сидить білий чоловік, а ззаду бїжить біла псина.

Іде далі. Йй назустріч котиться чорний віз з чорним конем та чоловіком, а за ним чорний песик.

Ще йде. І враз бачить, як йде червоний віз із червоним конем та погоничем, а за ними прощує червоний песик.

Приходить до воріт, а вони кишками зав'язані, прибігла до дверей – там клямка обкручена закрутками з ніг, увійшла в сіни – висять два людських туловища. В хаті дівчину зустріла Зіня, всадила за стіл, подала студеницю з батькових та материних губ й пальців.

Дівчина їсть, а Зіня випитує, що вона бачила, йдучи дорогою. Коли гостя розповіла, господня пояснила їй:

– Білий чоловік, то мій День, чорний чоловік – моя Ніч, а червоний – твоя Смерть, – і, схопивши дівчину за ноги, розірвала навіл й повісила на браму, де висіло батькове й материне тіло...

У цій страхітливій і надмірно натуралістичній легенді нас насамперед цікавить свідчення, як люди уявляли походження дня й ночі.

Ще один переказ записав на Слобожанщині дореволюційний етнограф П.Іванов, а згодом використав і О.Воропай. Він присвячений святому Спиридонові, іменний день якого відзначають 25 грудня. Як відомо, з цього часу починають коротшати ночі – "Од Спиридона дня, – мовить прислів'я, – дня прибуває на заячий скік".

День і ніч, ніч і день. Отак, чергуючись, непомітно стікають тижні, місяці роки – наше з вами життя. Але в цій швидкотеччі ми мусимо знати й пам'ятати, що прожитий кожен день, як і ніч, мають бути присвячені добрим і праведним ділам.

ЧОРНИМ ДНЕМ НЕ ЗАРІКАЙСЯ

Серед людей старшого віку часто-густо можна почути традиційний вислів: "Чорним днем не зарікайся". Уявлення про чорні та грізні дні – характерне явище в народному побуті. Селяни вірили, що в природі існують такі періоди, коли нечиста сила може заподіяти лихо, якщо не бути обачливим. У кожному році буває, начебто, сімнадцять чорних днів. Деякі з них мають надмірну силу од сходу й до заходу сонця, а окремі – лише кілька годин, або хвилин – "хто в цей час стане що робити, мусить чим-небудь поплатитися".

Кожен місяць, хоч і в не однаковій кількості, також має чорні дні. З ними найчастіше пов'язані всілякі нещастя – неприродна смерть, вішалники, утопленки, пожежі, повені, смерчі, градобої тощо. В цей час треба бути особливо обережним – "бо про що не подумав людина – обов'язково здійсниється: скаже хто, що здохне кінь, і він здохне, подумає, що хотів би повіситися – повіситься, утопитися – утопиться".

Про такі дні практично мало хто знає, хіба що люди планетливі та віщуни. Але кілька з них відомі. Один з таких – день Касяна, що припадає раз на чотири роки – 29 лютого, себто високосний. У цей день люди остерігалися до сходу сонця (а подекуди й до обіду) виходити навір чи вставати з постелі – "бо Касян на кого погляне, того і звалить: як на людину, то йй эле, як на тварину – мор візьме, на дерево – дерево всохне".

Тому люди традиційно остерігалися високосних років, пов'язуючи з ними найбільші катаклізми: повені, посухи, пошесті, різноманітні хвороби. Такі перестороги, на думку сучасних дослідників, мають підґрунтя, адже ці періоди співпадають з активністю сонячної дії, яка негативно діє на природу й людський організм.

Важким, а відтак і чорним днем дехто вважає й понеділок. Про нього вже мовилося. Скажу тільки, що люди остерігалися започатковувати всі важливі справи. Не вельми вдатливим на успіх є п'ятниця і, певною мірою, четвер. Найсприятливішими, отже, вважаються вівторок та середа. Натомість субота

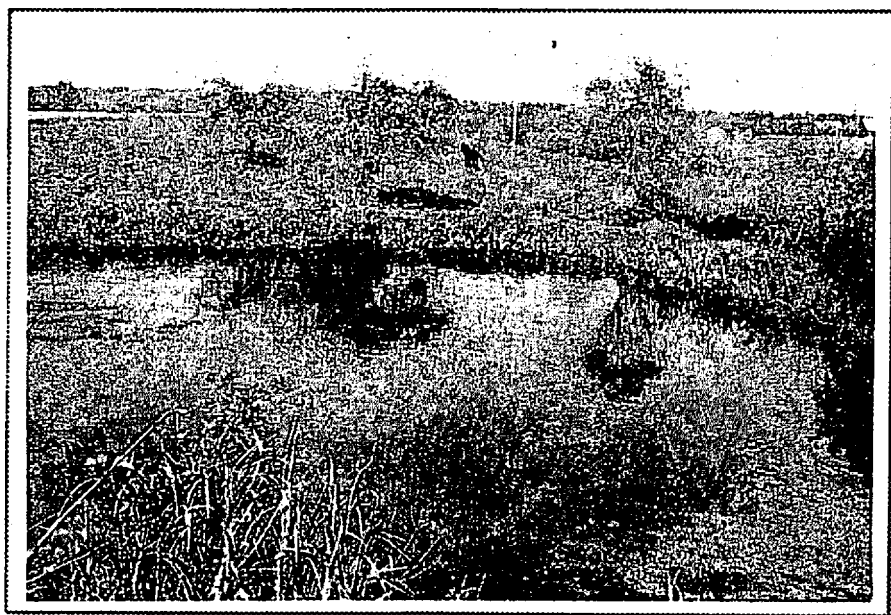
"хоч і весела днина", проте започатковувати важливу справу не варто – найкраще закінчити її. Годилося зробити це до обіду – "доки не заступила свята неділя".

Про те, що люди в давнину вмiли визначати "злі" дні, підтверджує рукопис слов'янської, так званої Асеманієвої Євангелії, датованої XI сторіччям (нині вона зберігається у Ватікані). Насамкінець цієї книги уміщено церковний календар, до якого внесено у XII сторіччі приписи про два "злих" дні кожного тижня. Їх дати визначали шляхом гадань, ворожін, магiчними чи астрологiчними правилами. Пізніше їх "уточнювали" за допомогою давньоруських віщунських книг.

Окрім щасливих і нещасливих, в народі розрізняли чоловічі (понеділок, вівторок та четвер) й жіночі (середа, п'ятниця; сюди ж відносять і неділю) дні. Вони також мають свої ганджі й переваги, а відтак сільські жителі підпорядковували під них певні види господарської діяльності.

Важкість чи навпаки – легкість деяких днів значною мірою залежала від фаз місяця. Старші люди ретельно вели спостереження, коли заступає повний (старий) місяць, а чи надходить молодик. На їхню думку, від цього залежать зміни в природі й людські вчинки. Молодий місяць сприятливий для заготівлі будь-яких овочів – вони довго зберігатимуться, не втрачатимуть смакових якостей, не пліснявітимуть. Особливо це стосувалося квашення капуста, огірків та буряків. Картоплю також намагалися засипати в лох чи закопати в копець на молодик – "тоді її не їстимуть миші й вона не гноїтиметься". Це стосувалося й заготівлі тваринних продуктів – кололи свиней переважно в ці дні.

Чимало повір'їв, пов'язаних з фазами місяця, стосувалося й хвороб. Таким чином, народна традиція стосовно окремих днів виробила протягом століть чимало раціонального, оскільки "важкість" чи "легкість" значною мірою залежали від біологічних факторів. Відтак, коли кажуть: "Зачепився за пень і простояв цілий день", то це мовиться не тільки про невдах, але й тих, кому судилося вимандрувати в дорогу нещасливої днини. Відомий факт, що батько Максима Рильського, спорядивши експедицію чумацькими шляхами, не дотримався усталеного звичаю – виїхав валкою на кілька днів раніше, – і це стало причиною того, що він у дорозі захворів, а невдовзі й помер. Отож, щоб застерегтися від лиха, нагадували: "Чорним днем не зарікайся", що означало – не варто нехтувати народним досвідом.

ТІШУН ТОБІ НА ЯЗИК

Окрім чорних, або грізних днів, у народі вірували в лихі чи, іншими словами, фатальні години. Вони, очевидно, не мають якогось сталого числа і не пов'язані з тими чи тими днями. Щоб уберегтись од них, потрібно було тримуватися насамперед мовного етикету – не лихословити. В такий спосіб народна мораль регулювала товариські взаємини, побутову культуру й народний світогляд.

Не погіршимо істиною, коли скажемо: в посякденному житті українців традиційно був високий рівень мовного спілкування, яким захоплювалися чушинці. Практично в побуті були відсутні прокльони та бруднослів'я (я не беру до уваги окремих випадків – вони не характерні нашій нації). Якщо хтось комусь хотів "насолити", то казав: "Та нехай тобі абощо!". Навіть цей, з погляду сучасника банальний вислів у давнину порівнювали з образою. Тому користувалися ним лише в окремих випадках.

Я сподіваюся, що не ображу наших північних сусідів, коли скажу: прокльони й бруднослів'я потрапили до нашого повсякденного лексику переважно при допомозі так званого міжнародного спілкування. Пам'ятаю ще ті часи, коли в моєму родовідному селі за почуте "круте слівце" з вуст підлітка, кожен односець мав право, а відтак і користувався ним, добряче накрутити вуха; натомість, коли про це оповіщали батьків, то лайник додатково ще отримував "на горішки" й від крвних. Саме такий рівень суспільної моралі допомагав очищатися від нецензурщини та прокльонів. У таких випадках застерігали: "У добрий час сказати, а в лихий помовчати".

Отже, про лихий час. Як засвідчують архівні джерела та експедиційні матеріали, на всьому терені України до фатальних годин ставилися з магічним страхом, віруючи в їх реальність. Якщо в лиху годину, казали літні люди, що скаже зле лиха людина, то від біди не вбережешся. Адже, як стверджує відоме прислів'я, – "Злий язик гірше од хвороби". Таких людей, як правило, остерігалися, намагались не контактувати з ними, а подекуди піддавали громадському осуду, позбавляючи права жити в громаді.

Односельців, прокльони яких збувалися на практиці, називали "чорними людьми". Є достатньо свідчень, коли над лихословами вчиняли й самосуди. Один з таких випадків використав О.Купрін у своїй повісті "Олеся".

Етнографи, котрі вивчали подібні явища, зафіксували чимало оповідок про лиху (фатальну) годину. В.Гнатюк подав кілька таких варіантів.

В одній з осель робив кожухи заходжий кушнір. Дитина, що була присутньою, надмірно пустувала. Мати і так, і сяк заспокоювала її, а потім, не втримавшись, сказала:

— А бодай есь трісло!

По хвилі дитина втихла, а мати вже й забула про свою клятьбу. Аж ось кожухар обзивається до неї: "Не так ви, господине, кляли своїй дитині, ану, зачленіть тепер, щоби трісла..."

— Та трісніть ви! – гнівно прорекла жінка, і кушнір тріс у тій хвилині.

В іншій селі квартирувався солдат. Коли мати кляла дітей, він ухопив книжку, почав дивитися, та й каже:

— Дай швидше дітей, коли бажаєш, аби поколублилися! Я ось бачу такі хвилини, що слухають людей. Лай їх!

А господиня в одвіт:

— Коли бачиш, то нехай вони тобі повилезять! – і в тій хвилі вискочили очі з голови й упали на книжку...

Одна молодиця, йдучи з чоловіком на ярмарок, розлаялась і сказала:

— Останній раз аби я йшла! – й тут же впала долі, а як принесли її додому, то пролежала п'ять літ хвора й померла.

Якось мати, виряджаючи в поле хлопця, закліяла:

— А бодай ти звідти вже не приїхав, аби я тебе останній раз виправляла!

Дорогою коні сполошилися і так хлопчину покалічили, що його ледве привезли додому живого.

Був і такий випадок. Хлопець насміхався зі старого і кривого чоловіка. Той мовив до нього:

– Смійся, смійся, аж доки я не скажу!

Так і сталося. Парубок гяготів безперестанку до тих пір, доки з батьком не прийшли перепрошувати.

Ці та подібні їм оповідки, що активно побутували серед людей, виконували насамперед застережливу і виховавчу місію – і словом, і поведінкою з іншими треба бути унадміру обережним, оскільки є такі хвилини, коли прокльони можуть справдитися і в пісенних текстах. Один з таких записав О.Метлиписький, де дочка дорікала матері, що вона закляла її:

– Десь ти мене в барвінку купала,

Купаючи проклинала, щоб долі не мала.

– Проклинала, доню, тоді твою долю:

На гору йшла, тебе несла, ще й води набрала.

– Було б тобі, мати, води ці не брати,

І моєї щастя-долі тай не проклинати!

– Ще й тоді, доню, долю проклинала,

Як у степу при дорозі пшениченьку жала.

Пшениченьку жала, снопи заробляла,

А ти мені, моя доню, спати не давала.

– Було б тобі, мати, пшениці не жати

І моєї щастя-долі тай не проклинати!

– Іще тоді, доню, долю проклинала,

Мала нічка й петрівочка, я всю ніч не спала,

Всю нічку не спала, тебе колихала...

– Було б тобі, мати, тай не колихати,

І моєї щастя-долі тай не проклинати!

Як бачимо, в народі здавен вірили в лихі години та хвилини, і це змушувало людей остерігатися проклинань. Чимало літніх селян дотримуються цього звичаю й нині, щиро вірячи в sacramentalність окремих відтинків часу. На зловісні вислови: "Лиха б година тебе взяла", слушно відказують: "Тіпун тобі на язик!"

Чумацькими шляхами

П'ять років тому невеликий зурт однодумців, об'єднаних національною ідеєю українського відродження, вирішив організувати постійно діючу народознавчу, себто фольклорно-етнографічну, експедицію, яка б щороку виїздила у найвіддаленіші куточки України і в регіони компактного проживання наших земляків поза межами праматірньої землі. Відтак щороку на громадських засадах здійснюється кілька таких експедицій.

Її учасники обстежували Полтавську, Сумську, Дніпропетровську, Запорізьку, Івано-Франківську, Закарпатську та Житомирську області. Серед учасників відомі вчені й громадські діячі: Степан Павлюк зі Львова, Павло Федака з Ужгорода, ровенчанин Степан Шевчук, Андрій Шкарбан з Черкащини та ін. Керує експедицією Василь Скурятівський.

Учасниками експедиції "Чумацькими шляхами" (це її постійна назва) зібрано величезну кількість унікального народознавчого матеріалу. В цьому числі подаємо деякі з них. У наступних випусках ми детальніше розповімо про саму експедицію, умістимо цікаві знахідки та наукові розвідки. Отже, стежте за постійною рубрикою – "Чумацькими шляхами".

*****

ПОЛІСЬКІ ЗАМОВЛЯННЯ

Житомирщина, як і кожен край України, має унікальні давні традиції зцілення Словом, Зелом, Водою, Вогнем і т.п. Кажуть раніше тут були випадки, коли знахарі лікували навіть сказ. Сьогодні ж уже ніхто не володіє цим умінням. Лишилися тільки спогади про своїх родичів чи знайомих, які лікували що тяжку недугу.

Замовляння, виколисане тисячолітнім досвідом, це Добре Слово, Слово не-насилницьке, безболісне, безкровне. Основою його є вербальна магія. Зцілення Словом – молитвою, примовкою, баянням, шептанням, замовлянням – узагальнений досвід прадавніх способів боротьби з недугою.

Мелодійність ритмоспівів, поетичність образів замовляння утверджують дух творчого слова, оновлюють душу, а зі зціленням душі оживає і тіло.

На Житомирщині ми записали 25 замовлянь. Найбільше від бешких – шість. По чотири зразки народних молитв – від укусу гадюки та переляку. Од вітру – три. Від пристріту, вразу – по два варіанти. По одному – від ячменю, зубного болю, більма, чорної хвороби, енурезу, як рвати зілля, в дорогу. Деякі зразки і подаємо тут.

Коли рвуть зілля, то приказують:

"Сам Господь ходив,
Це зіллянько садив,
Божа Мати поливала,
На два розради розприділяла:
"Рви зілля, хто знає,
На два розради розприділяйте,
Худобці й людям
На поміч давайте!"

(Олевський район)

У цьому варіанті цікава деталь: зілля ділять на дві частини – одна "худобці", друга – людям. І такий поділ не випадковий – у першу чергу селянин дбав про домашню живність, бо від неї залежав добробут його сім'ї.

У замовлянні відразу недугу називають ласкаво, звертаючись до неї, як до живої істоти:

"Золотничко-братічко,
Откоти золотим яблучком,
Стань собі коло пупа,
То не буде тобі доуки.
Встань собі, встановись,
Золотим поясом пережись,
Золотими ключами замкнись."
(Повторюється дев'ять разів)

В селі Заможне (колишнє Шнецька Буда) Житомирського району записано замовляння від укусу гадюки, в якому основна прадавня молитва закріпленою християнськими "Отче наш" та "Богородице". Шептали однаково і людини, і корові. Прочитавши тричі "Отче наш" і раз "Богородице", переходили власне до замовляння, котре теж повторювали тричі:

"Вужу-вужу, Данило!
Гадюко-царице, Катерино!
Сидиш на купині,
Як цариця на золотому креслі.
Прошу тебе низеньким поклоном:
Збери ти своїх ягінтянок –
Лісових, бурових, мохових, норових,
Чорних, піджарових, рябих, підкуплених,
Підбервених, ломових, стропових,
Гнояних, водяних, польових, жовтохвостих,
Жмуграстих і рудих, –
Нехай зберуть свої жола і прижола,
Ятрості і приятності (ім'я),
Щоб не боліло і не свербіло,
І не ятрилось.
Бо іде Ісус Христос крем'яною річкою
З огненою стрілою, виб'є вас,
Витлумить і зажене в тьму вічну
Другим часом,
Лучшим часом."

Закінчували читанням "Отче наш" та трикратним повтором "Богородиці".

Слід відзначити майже повну аналогію побудови цього замовляння з шептанням "Від босоркані" (вільми) з села Синевір Закарпатської області. Також багато спільного в обрядодійстві зцілення від бешихи на Житомирщині і Закарпатті, де бешиха називається красницею.

З лляного кужелю зробити дев'ять крутеників. Червоною вовняною тканиною накрити хворого чи хворе місце. На червоній тканині розкласти дев'ять крутеників, запалити їх і сказати: "В ім'я отця і сина, і святого духа". Якщо бешиха "сильна", то вогонь спалахне до стелі – то він "вносить" хворобу.

Опісля читають "Отче наш", за тим дев'ять разів:

"Першим разом
За Божим приказом
Вимовляю бешиху,
Спаляю бешиху.
Чи ти наврочена,
Чи ти присрочена,
Я ж тебе вимовляю
Із рук, із ніг, із кісток,
Із жил, із кісток,
Всіх суставів."

Тут вам не бувати,
Червоної крові не ссати,
Жовтої кості не ломати.
Я ж вимовляю,
Під камінь-гамінь
Висилаю!"

(село Тетерівка Житомирського району)

У шептанні від пристріту подаються різновиди недуги:

"Пристріт водяний,
Пристріт кров'яний,
Пристріт кістяний,
Пристріт мозговий –
Тут тобі не бувати,
Всередині не вживати,
Косточок не ломати,
Крові не роздражати,
Мозку не колупати."

(село Іванівка Житомирського району)

Од вітру і переляку текст шептання один. Читають дев'ять разів, викачуючи яйцем. В замовлянні вказуються причини недуги. Починають так: беруть яйце, хрестять його, читаючи "Отче наш", і переходять до лікування:

"На першій (другій і т.д.) порі
вступаю,
Господа Бога в допомогу ззиваю.
Хрещеному, молитвеному (ім'я)
Вітер переляк качає
Перелесник, Підвій, Нерви, Удар,
Находжене, Наброджене,
Підвіяне, Піділляте,
Із страху, з жалю,
З очей, з плечей,
З під ніг, з під рук,
З білого тіла,
З червоної крові,
Жовтої кості.
Білого тіла не в'ялити,
Червоної крові не смоктати,
Жовтої кості не сушити.
Замком замкнене,
Стелями забиваю,
На нетрі зсилаю,
Де вітер не віє,
Сонце не гріє,
Люди не ходять,
Собаки не брешуть –
Там собі веселись..."

(село Заможжє (Шиєцька Буда) Житомирського району)

Цікава ситуація пропонується у шептанні від болю зубів. Три (магічне число) діючі особи ніколи не зможуть зустрітись, тому й недуга має зникнути. Починають також із "Отче наш":

"Я вас, зуби, замовляю:
Звір у полі,
Щука-риба у морі,
А Місяць на небі.

Як ті всі брати
Зійдуться до купи,
Будуть снідати-обідать
І вечерять,
Тоді хай народженому,
Хрещеному (ім'я)
Будуть зуби боліти."

(село Троянів Житомирського району)

У замовлянні від більма на хворобу впливає космічний ритм – зі схід Сонцем хвороба мусить щезнути:

"Я тебе, більмо, зганяю,
Я тебе зсилаю (лівий, правий бік).
Тут тобі не бувати,
Чоловічка не заступати,
А чоловічкові просвітлість давати.
А в Бога є три хорти:
Один чорний,
Другий сивий,
Третій білий;
Чорний зганяє,
Сивий зчищає,
А білий просвітлість дає.
Пока сонечко зійде,
Нехай тому з (правого, лівого ока)
Більмо зійде."

(село Троянів Житомирського району)

Записав Андрій ШКАРБАН.

ПРОДОВЖЕННЯ БУДЕ.

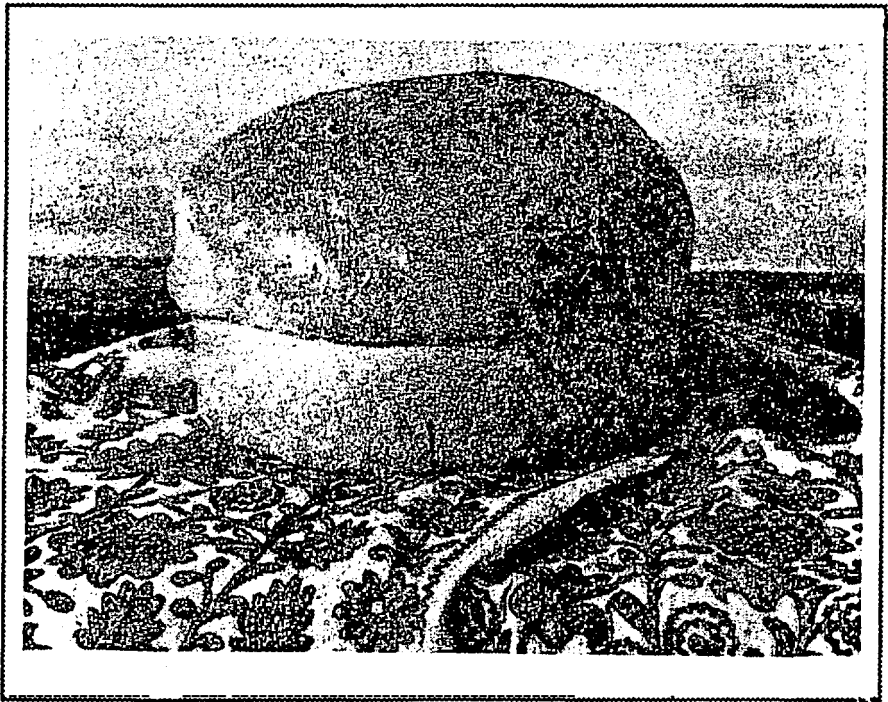
Бібліотечка газети "За Київським часом" познайомить Ваших дітей з найкращими казками народів світу в перекладах відомих українських літераторів.

Казки охочих до байок козаків і казки, написані козацькою старшиною, комікси про козацькі пригоди і книжки з історії України – все це у бібліотечці "За Київським часом"!

Контактні телефони:

(044) 433-97-16, 477-75-22,
 269-66-14 (факс).

І ХЛІБ ДУХМЯНИЙ НА СТОЛІ, АБО ТРАДИЦІЙНІ РЕЦЕПТИ УКРАЇНСЬКОЇ ПЕКАРНІ

В праісторичні часи боги вирішили, що на землі Кіммерійській мають знадобитися плуг, ярмо, сокира й миска. Вони скинули їх з небес у подарунок тим, хто обживав цей край. Отак начебто і з'явився в наших пращурів плуг, щоб обробляти неозорі землі від сивих гір до синіх морів.

Землеробський характер господарювання посприяв розвиткові системи харчування, де основу складали дари полів, хоч, звичайно, аживали м'ясо, рибу та інші продукти.

У харчуванні хліб одначе займав особливе місце. Експедиційні записи засвідчують, що й до сьогодні він домінує в повсякденному раціоні. Навіть такі делікатеси як морозиво, кавун, диня часто-густо споживаються вприкуску з булкою.

Давні хліборобські традиції українців знайшли своє продовження і в культурі харчування. Оскільки здебільшого селяни вирощували злакові культури – ячмінь, жито, просо, гречку, овес, то і в їжі переважали страви, виготовлені з цих рослин.

Згадаймо відому приказку: "Хліб та каша – їжа наша". Відтак хліб на всьому терені України випікали із борошна різноманітних зернових культур. Чисто пшеничні вироби аживали рідко – переважно на великі празники або на свята. Найбільш розповсюдженим був житній хліб. Хоч часто його робили зі

змішаного борошна – жита-пшениці, жита-ячменю, пшениці-гречки, пшениці-кукурудзи тощо. Як засвідчують експедиційні матеріяли, навіть на Дніпропетровщині, де широко розповсюджені посіви пшениці, білі паляниці виготовляли не завжди. На Івано-Франківщині нами записані рецепти хліба з картоплі, а на Закарпатті – з кукурудзяного борошна з бринзою.

Процес виготовлення хліба на Україні майже однаковий. Нижче подаємо традиційнену рецептуру, записану нами в експедиції.

ЗАКВАСКА. Беруть хміль (стебло, листя та шишечки), запарюють окропом. Дають встоятися до вишневого кольору. Тим часом роблять запарку – пригоршню борошна насипають у макітерку і запарюють кип'ятком. Щоб не було грудочок, помішують дерев'яною кописточкою й вихолоджують. Потім до суміші додають проціджену закваску з хмелю, добре перемішують і ставлять у тепле місце, щоб тісто підійшло. Коли почнуть пускатися бульбашки, досипають борошна, сіль, теплу воду або молоко – "щоб суміш була як сметана" – і знову ставлять у тепле місце. Через 2-3 години тісто ("кісто") вимішують, додаючи основне борошно. Роблять це довго, допоки воно не почне відставати від стінок діжі та рук. Тоді розчин ставлять на 5-6 годин у тепле місце (переважно на піч). Коли воно вистоялося, формують палянички. Щоб хліб був рум'яний та пишній, його перед випіканням "вмивали" водичкою.

(Дніпропетровщина, літо 1991 року)

Перед тим, як саджати хліб на черинь, господині послуговувалися здебільшого капустяними і кленовими листками, або бляшними формами. На Дніпропетровщині інколи для цієї мети використовували листя з хрину, яке попередньо запарювали окропом. Листок, на який клали паляницю, змазували олією і притрусували висівками ("вусівками").

Перед тим як садити хліб у піч, казали: "Дай, Боже, щоб хліб вдався добрий та високий", або "Господи, благослови". Коли ж готовий виріб витягали з печі, його знову "вмивали" і прикривали рушником – "щоб одпочив". Часто-густо житні паляниці зверху натирали часником, а пшеничний – жовтком з яйця.

Процес виготовлення хліба вимагав великих витрат часу, тому господині його виткали здебільшого раз на тиждень – звичайно в суботу. Щоб щоразу не готувати закваску, на наступну випічку залишали шматочок тіста, котре зберігалось у діжі; його густо притрусували борошном. При потребі закваску розмочували теплою водою і вчиняли тісто як було сказано вище.

Оскільки технологія житнього і пшеничного хліба відома, то я не зупинятимусь на ній. Наведу рецепти менш відомих загалом випічок.

ЯЧНИЙ ХЛІБ. Його виготовляли з ячмінного борошна. Технологія майже та, що для житнього та пшеничного. Пекли його рідко, оскільки буханці не могли зберігатися – синіли, робилися кислими.

Ячний хліб використовували переважно для приготування квасу-сирівицю.

КАРТОПЛЯНИЙ ХЛІБ. Варену бульбу (наполовину з житнім борошном) добре товкли і клали заміс. Товкачкою добре розмішували – "щоб аж шум пішов". Ставили на ніч в тепле місце. Щоб краще вкисало тісто, діжу прикривали накривкою. Вранці додавали борошно й вимішували. Тісто робили не рідке – "щоб не виллялося з лопати".

Такий хліб краще було готувати вдвох – "одне робить хлібину, а одне – тримає лопату". Як садовили хлібину в піч, казали: "Печу, печу палу, мечу на лопату. Шубоах у піч", або ще: "Аби мі ріс як верба".

Коли у печі хліб взяв міць, брали кочергу і обертали палянички. Процес випікання – 1,5-2 год. Щоб перевірити, чи вже готовий, стукали по нижній шкоринці. Якщо так, то вона має "давати чистий звук".

Вийнявши з печі, клали на лаву, щоб охолов (попередньо умиваючи водою), щоб він не пом'явся, підпирали поліціями.

Такий хліб називають "РАЗОВИЙ". Він, як правило, буває м'який і досить смачний.

(Записано 1990 р. в с.Ясенів, що на Івано-Франківщині, від О.С.Павлющак.)

ХЛІБ З КАРТОПЛЯНИМ КРОХМАЛОМ. З житнього борошна вчиняється тісто, але домішують ще й картопляний крохмаль такої ж кількості, й добре вимішують. Печуть на капустяному листі.

ХЛІБ З БРИНЗОЮ. На квасному молоці (можна й на воді) замішують тісто, як на вареники, і додають 1-2 яйця, розтерту бринзу (1/4 частини суміші). Добре вимішують. Дають трохи вистоятись.

Випікають у формах, які попередньо мажуть олією.

ХЛІБ КУКУРУДЗЯНИЙ ("БОГ'АЧ"). Кукурудзяне (мелейне) борошно змішують з пшеничним, додаючи пару яєць. Розводять молоком (краще солодким), кладуть одну чайну ложку поташи (соди), солі, можна трохи й цукру. Роблять не дуже круте тісто, яке має вистоятись одну годину.

Випікають у тепшах (формах). Піч має бути дуже гарячою. Цей хліб добре аживати тим, у кого болить шлунок. Найкраще смакує з молоком.

КИСЛИЙ КУКУРУДЗЯНИЙ ХЛІБ. Ввечері робили опару з житнього борошна. Вранці до неї додавали пом'яту картоплю (1/4 частини замісу) і стільки ж борошна, добре вимішували. Давали підійти.

Випікали на кленових листках. Такий кнш зберігався протягом тижня.

ХЛІБ МЕЛЕЙНИЙ. Робили причину (опару). На 4 форми брали 100 г. дріжджів і кілограм борошна, вчиняли водою або молоком. Давали вистоятись у теплі не менше години. Тоді всипали мелейного борошна (скільки розчин вбере), щоб не було густим. Солили й добре вибивали. Потім ставили підходити, у змащені тепші клали тісто й випікали протягом 1-1,5 год.

Перевіряли готовність постуками по шкоринці, або дерев'яною паличкою, проштрикуючи верхню шкоринку. Готовий виріб той, коли на паличку не налило тісто.

Зазвичай, готуючи хліб, господині залишали трохи тіста, щоб приготувати "пампушки".

ПАМПУШКИ ("БАЛАБУХИ"). Їх виготовляли з того тіста, що йшло на приготування хліба. Були житні, пшеничні або зі змішаного борошна. Тісто формували у вигляді кругленьких балабушок чи розкачували коржиком. На змащену жиром сковорідку (деко) щільно клали хлібінки або цільний корж. Ставили у піч й випікали 10-15 хв. Витягнувши, змащували олією.

Випеченого коржа різали на рівні дольки або щипали шматочками. Пампушки складали в макітру, заливаючи часниковою підливою чи засмаженою цибулею. Вміст перетрушували (як вареники).

Кілька рецептів пампушок з Київщини:

РУЛІ. Беруть причерствілий житній хліб, ріжуть шматочками і заливають перекип'яченою холодною водою, щоб розмок. Тим часом готують часникову підливу або зажарку з цибулі (ці рецепти подаві нижче). Коли хліб розм'якне, зливають зайву воду і заправляють підливою або зажаркою.

Їх аживали з борщем, або як окрему страву. Якщо пампушки виготовляли лише тоді, як випікали хліб, то рুলі – будь-коли. Це була похідна страва.

Оскільки господиня не завжди могла розрахувати потрібну кількість хліба, і до кінця тижня його не вистачало, тоді готували різноманітні коржі, перепічки, кнші, малаї.

ПЕРЕПІЧКА. Випікалася з квашеного тіста (як на хліб), формувались плескати коржики або кругленькі булочки. Клали на змащену жиром сковороду чи деко. Випікали 10-15 хвилин. Іноді їх робили з прісного тіста (як і коржі).

КОРЖІ. Їх виготовляли з прісного тіста, здебільшого використовували пшеничне борошно. Але були в ужитку і житні, горохвіяні та гречані. До борошна додають яйця. Суміш місять у сироватці, кисляку або на воді. Кладуть сіль, соду, можна трохи цукру.

Тісто роблять густим як на вареники. Добре вимішують і розкачують.

Деко або сковороду притрушують борошном чи висівками і кладуть корж, попередньо його наштрикавши виделкою – "щоб не взявся пухирями". Випікали 10-20 хвилин (залежно від товщини).

Іноді до того, як ставити у піч, з розкачаного коржа різали трикутники, і тоді така страва називалась КНИШАМИ.

МЛАЛІ (мелаї). Тісто вчинялось як на хліб тільки з гречаного борошна. Робили хлібини і, не даючи вистоятися, ставили у піч. Випікали на капустяному листі.

Вживали свіжими, оскільки вони не могли довго зберігатися.

Аналогічні МЕЛАІ робили з ячменю, але в більшості випадків їх використовували для приготування сиріцю.

СКАДЕНІ ПШЕНИЧНІ КОРЖІ. Тісто замішували на кисляку чи сироватці, додавали соди та солі. Розкачували тоненький корж з пережареною цибулею. Після цього тісто скручували рулетиком, різали на шматочки, які в свою чергу надрізали вздовж і впоперек. Верх можна було присмачувати дрібно нарізаним часником.

Вживали окремо, або як додаток до перших страв.

ВИВЕРТАНІ ОРШКИ. Тісто робили як на коржі. Розкачують, ріжуть квадратиками. На них посередині та по кутах роблять надрізи. Вивертають у прорізи й печуть.

ШУЛЯКИ (коржі з маком). Спочатку готувалась ця страва як обрядова – на Маковія або Спаса, потім трансформувалася в святошну. Випікають корж, ламають на шматочки і кладуть у макітру. Заливають перетертим маком.

Третій мак готували так. У макітрі зерно запарюють кип'ятком, потім дають настоятися і воду зливають. Макогоном або качалкою розтирають його до "молочка", додають цукор або мед і розводять тепленькою водою.

ЧАСНИКОВА ПІДЛИВА.

Часник розтирали в ступі й додавали сіль. Коли він перетворювався в однорідну масу, розбавляли олією, квасом-сирівцем або водою. Все це добре перемішували.

ЗАЖАРКА З ЦИБУЛІ.

Конопляну олію (можна й соняшникову) добре змішати з кружальцями цибулі.

У наш час рідко хто береться за приготування хліба в домашніх умовах, хоч простіші сорти все-таки випікають. Може, прочитавши цей матеріал, хтось і наважиться подивувати рідних духмяною паланицею власного виробництва. У свою чергу, хоч звернутися до читачів з проханням надсилати на адресу редакції рецепти тих страв, що готували ваші матері. Ліквіди спогади та записи будуть опубліковані в наступних числах "Берегині".

Записала Надія КІЧАЛКА.

ПРОДОВЖЕННЯ БУДЕ.

Михайло МАЛЮК

РІЗДВЯНІ ЗАБАВИ СОРОК СЬОМОГО РОКУ

Оце вийду смерком, постою коло криниці, послухаю: такеньки тихо кругом, як у вусі. Хіба деінде пес одинокий глухо брехне, так, віднехочу, лише задля свого собачого обов'язку. Сумно і тоскно, наче мрець у селі... І під кожною хатою бліда примара хитається – од телевізорів. Та й видумав же чорт диявола: наче подуріли люди – німують перед отим ящиком день при дні! Дивись, скоро й зовсім балакать розучаться, як уже співать розучились. Колись як вечір – стогне село, на кожному кутку гармошка грає, бухало гупає, дівчата сміх розсипають і пісня пісню перекриває: змагаємось хто кого переспіває. А теперечки і на бесіді рідко де спів почуєш. Та як його й співать? Заведи пісню, то вже й не втечеш язиків людських – зараз же за твоєю спиною сичить одне одному у вухо: "Гляди, гляди, уже залило очі". Сьогодні, що весілля, що похорон – однак. Насмажать, наварять – столи вгинаються. Та мало хто на ті найдки й дивиться. Того-сього колупнуть і за чарку, і за чарку. Такі вже на ту горілку ненадленні: скільки не постав – мало. А що ж: Бога не бояться, людей не стидаються. Оно ховали недавно Федору, як і просила небіжчиця – з батюшкою, півчою. Після обіду встають наші мужики з-за столу веселі-сінькі, а ні один хреста на себе не поклав. Батюшка дивився на них, дивився та й питає: "Це у вас що: всі партейні?"

Ми тоді завжди вчотирьох ходили – Ліда, Оксана, Наталка і я. Наталка язиката – страх. Не було в селі людини, щоб її перебалакати могла. Ти їй слово – вона тобі десять. Чуть що – таке призьсько вліпить, довіку не одчепишся. Через отой її клятий язик нам усім хоч із селя тікай. Йдемо, бувало, на гульню, прочинимо двері, а нам тут же марш ушкварять: мовляв, вертай назад, дівчата! Поплачемо, поплачемо, втремось, а Наталку не кидаємо. А тут Різдво. Я й кажу: раз нас у гурт не беруть, то й нам нікого не треба, давайте, зберемось у мене. Мама моя сім літ як померла, батько все парубкував, додому рідко навертався, не заважатиме нам. Отож склались по кілька жмень муки, наліпили вареників з сушеними яблуками, квасу з кислиць наварили, поналивали в пляшки замісто вина, дві тарілки капусти квашеної на стіл поставили, картоплі казан. Замкнулись із середини, вікна шматтям позавішували, до столу сіли. Коли, чуємо, хвіртка р-р-р-р – іде хтось у двір

Ми лампу – дмух. Воно за клямку – брязь – торсає двері: "Десь дома немає нікого". Пізнали – Микола, сусід. Шепчемося: "Може, пустимо?" "Та ну його". Він ще трохи потуцяв попід вікнами, гупнув кулаком у двері й пішов. Ми давай сміятись – он як ловко його обдурили. За годину він знов наvertsається, і знов ми його не пускаємо, бо ворожить думаєм. Усе в нас ще зучора заготовано – опівночі кожна тричі бігла до криниці, несла у роті воду, на тій воді тісто місила, коржі пекла. Кладемо коржі на долівку, я по собаку йду. Тягну його в хату, а він опирається, скімлить, бо в хату його зроду не пускали. Я вже його й так і сяк умовляю – іди, дурненький, повечеряй, чийого коржика першим візьмеш, та й першою заміж піде. Насилу перетягнула Рябка через поріг, наперед хати випхала, до коржиків ближче. А він на ті коржі й не дивиться, зіщулився, припав до долівки, а тоді – плиг у двері. Ми реготать, оце то поворожили! І за Рябком у двір, долю свою гукати. Кажуть, на якому кутку обізветься на твій голос пес, туди й заміж підеш. Починає Ліда, як найстарша:

– Доле, гов!

А з-за тину:

– Тьху! Чого єрепениш, мов оглашена? – Дід Дорофій з гостей ішов, став під нашим тином до вітру, а Ліда його злякала. Дід свариться, а нам смішно. Переждали, поки він поніс свою лайку далі, й ну тин обнімає – як за три рази парну кількість штахет набереш – будь і тобі в парі. Вийшло, що всі в парі будемо.

Поки ворожили – реготали, а тоді сміх минувся, сум нас поїняв, кортить до гурту, хоч плач. Ми за куфайки й хода до клубу. На розі хатка баби Секлети сліпує віконечком на вулицю. Бабу мучить безсоння. Шоночі вона дожидає ранку, зігнувшись на печі, незмигтно дивиться на каганець, що блимає перед нею на комині. Гатимо у віконну раму кулаками й кричимо грубими голосами: "Гаси свет!" Баба, не знімаючи підборіддя з колін, задуває вогник. Ми з реготом скачемо далі.

А клуб ходором ходить, од танців шибки дрижать. Тоді, скажу тобі, так танцювали, що лампи гасли: тупнуть усі влад і – темно. По троє відер виливали на підлогу, а після двох польок знов курява стовпом. Ми знадвору – сторч у танець. І круга не пройшли – стрілянина під вікном. Похлинулась гармошка, народ під стіни бризнув. Шелеснуло од дверей: "Майор!" Одлетіла заціпка, через поріг вкотився миршавенький чоловік у кожусі наопащ. Ззаду двоє дужих хлопців: один тримав під рукою гармошку, другий махав автоматом. "Руки вверх!" – гавкнув майор і, хитнувши плечем, звільнився від кожуха, якого спритно підхопив гармоніст. Усі слухняно звели руки, ховаючись одне за одного. Майор любив, щоб його команди виконувались негайно. Це був наш таки, сільський чоловік, з війни він прийшов у чині майора, його одразу ж поставили головою сільради. Майор щодня пив свій наркомівський кілограм і гасав селом з автоматом напереваги, наводячи, як він казав, порядок. При ньому завжди були "яструбки".

Майор одбирав їх із сільських хлопців особисто, раз у раз виганяючи одних і наближаючи до себе інших. Потрапити в яструбки волів кожен, бо це звільняло від набору до ФЗО. Ніхто тоді у Київ не хотів, хлопців брали у ФЗО примусом, як в армію, через військкомат. А запише майор у яструбки – дома будеш.

Майор знову був п'яний. Начуп'їрдивсь, як молоденький півник, і видихнув сердито:

– Хто ж так танцює? Смотри, як нада.

Махнув рукою, гармоніст ушкварив гопака, майор пішов по колу навприсядки, виляскуючи руками по блискучих халявах хромових чобіт. Насеред клубу він рвучко підскочив і вгрів руками об сволок. Посипалась штукатурка.

– Делай як я! – весело крикнув майор. – Вигонім шашлів із сволока!

Оце то, думаю, погуляли – впали в біду, як мухи в борщ, – майор може й до ранку тако продержать. Моргаю дівчатам, мовляв, давайте якось до виходу пробираймося. Майор, хвалити Бога, швидко зморивсь: яструбок підставив йому стілець, підніс склянку горілки. Той випив, утерся рукавом і закуняв.

Ми змішались із натовпом і тишком-нишком до дверей. Визираємо, тройка під ганком стоїть, коні сіно жують, похропуючи, на саях Іван дрімає з гвинтівкою на колінах. Я до нього: "Пусти додому". Він мовчки махнув рукою – давай, мов, ідіть. Ми й раді – тільки смуга за нами встала. Влетіли в хату, сюди-туди крутнулись – не знаємо куди себе діть. "Ходім до Вереміхи, там наша вулиця збирається", – пропонує Оксана. Біжимо туди. Окриваємо двері, а нам і тут марш грають. Ми круть назад. Вернулися до Оксани, її мати й питає:

– Чого це ви не гуляєте, дівчата?

– Не беруть до гурту.

– Тьху на вас! Он ми, як були молодими, яких тільки видумок не видумляли. Попередв'ягаємось і ходимо по хатах, наче цигани. Сміх, веселощі, бо ніхто нас упізнати не може. Ото б і ви не рев'їли, а й собі спробували.

– А чого? Давай, – підхоплюємо радо тітчину пропозицію.

Ліда смушкову шапку на голову, старий жупан на плечі, ремнем підперезалась, брови сажею підвела – чистий тобі грузин. А Оксана в штани батькові влізла, куфайку вдягла, косу під шапку запхнула – мужик опецькуватий та й годі. Я не стала перевдягатись – артист із мене нікудишній, не можу сміху здержать.

Ліда довбешку, якою картоплю свин'ям товчуть, під пахву взяла, Оксана до кочерги вірьовку прив'язала, почепила на шию. Словом озброїлись.

– До кого ж нам піти? – гадаємо.

– А Гузових попужайте, – підказує тітка.

Гузові жили через три хати – дід, дочка й онука Катерина. Чоловік Катерини в армії служив, вона частенько кликала когось із нас, щоб ми їй листа написали – сама вона зовсім неграмотна була.

Зими зо три походила в школу й кинула – ніяк наука їй у голову не лізла – так і не навчилася ні писати, ні читати. А прикличе тебе і цілий вечір мучить: чого тільки не надиктує – і про новини сільські, і про власне господарство, і про те, хто з ким женився і хто з ким посварився, і ще заставить разів зо три перечитати написане. А якось прикинула, мовляв, чого це я людям голову морочитиму? Сама напишу, подумаєш, мудре діло. Взяла папір, подумки звертається до чоловіка й водить ручкою по папері. Конверт принесла до мене: "Напиши, Галю, адрес". Ну я й підписала, не розпитуючи, хто ж їй того листа написав. Аж ось приходить відповідь. Вона знов до мене – прочитай. Розриваю конверт, а там листок із її каракулями і чоловікова приписка: "Розтолкуй, Катю, що ти тут написала. Я читав-читав, не розібрав, хлопці читали-читали не розібрали, командирові дав – і він не розібрав". Подивилася вона на своє писання та й каже:

– А хто його зна, що я там писала! Коли це було!

Усе село сміялось із того листа.

Йдемо, значить, до Гузових. Вони ще не сплять, у вікні каганчик блимає. Стали при дверях, мене сміх душить, кусаю риг хустки, щоб не розреготатись на все горло. Ліда кулаком мене в бік: "Цить! Ти нам усю комедію спортиш!" І з розгону товкачкою в двері:

– Открой!

У хаті ані телень. Тільки каганець згас. Ліда знов:

– Открой! Стрелять буду!

– Ой, людоньки добрі, ой не стріляйте! Ми люди бідні, нещасні, немає у нас нічого! – затужило в сінях.

– Ладно тебе, открой, – веде своє Ліда.

Двері тихо прочинилися. Дівчата шмиг у хату. Я стала під вікном, слухаю.

У хаті Катерина несміливо питає:

– А хто ж ви такі будете?

– Слыхали, самолёт прошлой ночью летал? – Ліда до неї.

– А чого ж не чули, чули.

– Это он нам оружие и продукты сбрасывал.

– Ой, Боже! А чи ж багато вас?

– Много. Сейчас в каждой хате наши. А ты почему спрашиваешь? В милицию побежишь? Так мы тебя сейчас... – Ліда погрозило на Катерину товкач. Та в сльози.

– Ой, дядечку, ой, не треба! Я ж нічого... Я ж просто так, здуру, спиталась...

– Ну смотри мне! Ужинать давай!

– Та ми ж і не варили нічого!

– Давай, что есть!

– Хіба-йно картопелька пісенька... – Катерина притьмом до печі, витягує казанок, ставить на стіл. Дівчата сіли й давай ложками в казані тарабанить.

– Диви, які голодні... – шепче матері Катерина. А та їй:

– Не штука. Що в тому лісі поїси зимою?

Ліда кинула ложку, вдарила кулаком по столу:

– Да, бедновато живёте. Ну нічого. Скоро вот колхозы разгоним, будет веселей...

Дід, що досі тихесенько лежав на печі, сплигнув на лежанку:

– І як би того царствія дождатись!

Жінки сердито зацитькали на нього:

– Мовчи там! Хто тебе за язика тягне, поміаєш багато... – і до дівчат: – Ви не слухайте його. Він старий, дурний, верзе казашо...

– Почему же? – заступилась за діда Ліда. – Дедушка верно говорит.

Почувши таке, старий геть осмілів, зліз на долівку:

– А землю ж як? Оддадуть?

– А то как же!

Дід вирівнявся, став серед хати:

– Ану сала людям внесіть, квоччете тут! – сердито гримнув на своїх.

Мої дівчата вже ледь не плачуть зо сміху, та все ложками по дну казана шкребуть. Дід бачить, що жінки й не думають іти по сало, ляпає босими ногами до комори сам. Баби люто сичать йому вслід. Ліда відклала ложку, поплескала себе по животу:

– Ох і нажралась, – вихопилось в неї.

А Катерина шепче матері:

– Десь він і вона.

Дід тим часом приніс великий шмат сала.

– Вот спасибо, дедушка.

– Це вам спасибі за таку новину.

– Ну што вы. За то воюем. А за сало спасибо. С собой возьмем.

Заверните во што нибудь.

– Та в нас же й газетки нема, – плаче Катерина.

– Ладно. Так давай.

Почали збиратись. Ліда сюди-туди мац – не знайде в темряві довбешки:

– Где мой автомат? Отвечайте!

– Ой, людоньки добрі! Ніхто ж нічого не брав! Нашо ж нам таке горе! – кинулись в сльози жінки. – Давайте лампу засвітим.

– Я тебе засвечу! – лайнуласть Ліда. – Ястребкам хочеш знак подать?

Якось уже знайшли вони отой "автомат", до дверей йдуть. Тут Оксана, що досі мовчала, каже:

– Глядіть мені. Нікому ані телень про наш прихід. Не то – не зносить вам голів. З під землі дістанемо.

– Ідіть з Богом, люди добрі. Нікому нічого не скажем.

Вихопились ми на вулицю й попадали сторч в кургани. Одсміялись, глядь – у Секлети знов світиться. Крадькуємо до вікна: баба, як і перш, сидить на печі, незмигно дивиться на каганець. Ми знов кулаком у раму: "Гасі свет!" Стара, не підводячи голови,

задмухує хисткий вогник і кричить сердито з темряви: – І що це за наказаніє господне? В людей світиться, а мені: гасі та гасі!

А ми регочемо, аж за животи беремось. Ніхто й гадки не має, що скоро на кутні доведеться сміятись. Бо вже на ранок покотилася чутка – банда сеї ночі в селі була, Гузових дуже сильно обібрали: боденьку з салом винесли, картоплі три мішки.

Важко не повірити тому, про що все село гуде. Дійшли ті балачки до сільради. Майор тут же посилає по потерпілих. Приводить їх виконавець. Жінки плачуть, а дід мовчить, сердито супиться. Як на ту біду чорти Панчика приперли, міліціонера нашого дільничного. Злющий був з перепою, сидів темний як ніч, тільки зубами скреготав і воду з графіна глитав. Почув він таке діло та й давай їх по одному допитувать. Майор протокола пише. Одне, друге спитав – не сходиться відповідь. Розлютився Панчик, гне матюччя, кулаком по столу гатить: "Да я вас у Сибір одправляю! Згную в тюрязі, пособники бандитські!" Вже й на майора кричить: "І тобі не здобровать! Ти куди дивишся? Бандери, понімаєш, по селу гуляють, а ти водку п'єш!"

Майор бачить – треба спасать свою шкуру. Чого доброго цей навіжений здуру таке прищє, що й справді загримиш у Сибіряку. Врем'я самошєдше, довго розбиратись не будуть – черкнуть слово-друге і поминай, як звали. "Пожди, – каже, – не пори гарячки. На ось, закури кращє". Панчик знехотя взяв цигарку, і поки прикурював, майор одним духом випалив, що чужих тут бути не могло, бо він до ранку їздив селом од клубу до клубу й нікого не зустрів, а над цими людьми, видно, хтось із місцевих пожартував, мовляв, на Рїздво таке частяком буває. Хлопці хвїртки знімають, у купу серед села зносять, а одному дядьку колись човен на комин поставили. А над цими отак пожартували. "Добрі тобі жарти! – піниться Панчик. – Ти чув, що вони про колгоспи плєли? Да за таке знаєш, що буває?" А майор своє веде. З горем пополам уламав Панчика по хатах пройтись, людей розпитать. І треба ж – почали з баби Секлєти. "А чого це ти, пранцоватий, – накинулась вона на майора, – каганцювать мені не даєш? Тільки запалю, гатять у вікно: гасі! У людей горить, а мені, виходить, не можна? За що така наруга? Я ж, хвалибога, податки оддала, на позику підписалась!" Майор тільки очима кліпає, не вкумекає, що до чого, а Панчик уже притулився коло столу, протокола строчить – як серед ночі гупали у вікно невідомі, наказували гасити лампу, і що було їх четверо чи п'ятеро. Записав, сує папери у портфель і чортом на майора дивиться. "Ти ж божився, що чужих у селі не було. А воно, бач, як обертається... Видно, й на тебе треба протокол писать..." Майор уже навсправжки злякався: мо' й справді не догледів. Але виду не подає. Обійшли ще хат скілько – ніхто нічого не знає. Так, чули, що до Гузових якісь люди навідувались, а хто воно й чого – сказати важко, своїми очима не бачили. Панчик усі відповіді записував у засмальцьований зошит, наганяючи на людей страху. В ті роки селом невивод-

но вешталась усілякі уповноважені, виконавці, агітатори, представники, чорт там їх розбере всіх, і кожне тягало портфель чи планшет, пило, жерло і складало списки. Попадеш у той список – добра не жди. Чи позику на тебе начеплять, чи на роботу дурну попруть далеко од села, чи податок новий вигадують, а все не на добро вийде. Уже в полудень Оксанину матір почали допитувать. Вона, як почувла про що мова, на глум їх узяла: "Чи вам робить нема чого, що никаєте з хати в хату, колотнечу на все село зняли? Які в біса бандеровці? То он дівчата попереодягались для сміху, Різдво ж! Нехай він, чоловік чужий, – киває на Панчика, – не знаючи наших звичаїв, повірив у якусь шайку, а ти ж свій! Та й Гузових знаєш..." – соромила вона майора. Тітка його не боялась, вони в однім класі колись учились. Майор і тепер чоловік миршавенький – півтора метра в картузі, – а тоді, то й геть горобеням був: кволе, хворобливе, товкли його хто не попадає, а вона за нього заступалась.

На тому б ділу й скінчиться, так Панчик заартачився: "Е ні, – каже, – погодні! Вони ж проти колгоспів агітацію розводили! А це вже, брат, – політика! Ану подать мені цих артисток!" Узяли нас, женуть до сільради. Майор попереду, Панчик ззаду наганом розмахує. Збоку мати Оксанина сторчакує. Заматанка в неї спала, волочиться по снігу, як крило підбитого птаха. "Одпустіть дітей, душогиби!" – просить. Панчик слухав, слухав, а тоді як стрелить над нашими головами! Ми з переляку попадали в сніг, він стриб до тітки, звалив її з ніг і товче ностяками: "Ану заткнись, стерво!" Ми в голос: "Ой, дядечку, ой, не бийте її!" А він ще більше розходився, знов нагана шарпає. "Застрелю!" – кричить. Майор тут до нього підбіг, ловить за руки, відтягує: "Схаменись! Люди дивляться!" Воно й справді, на наш крик визирав уже дехто з-за тину, а допомогти... Яка там поміч! Хто тоді смів слово проти власті сказать? Узяли ми тітку попід руки, на ноги звели, сніг з неї сьак-так обтріпали, йдемо як на заріз, дрібними слізьми вмиваючись. Привели нас до клубу, упхнули в холодну комірчину за сценою, яструбка з ружжом на варті поставили, самі горілку пішли пить. Сидимо, ревемо, а найдужче тітка побивається: "Це ж я вас, дурепа стара, до тюрми довела!" "При чому ж тут ви, тьотю?" – "А хто ж вас до Гузових послав? Це ж із-за моєї дурної голови вас отуто замкнуто. Як з вами щось трапиться, руки на себе накладу!" Ми, як можемо, вмовляємо її. Довго чи коротко ми отак горювали, аж, чуємо, машина загурчала, стала коло ганку, дверцята хряпнули. "От і все, – шепче Ліда, – це по нас приїхали". "Де голова?" – питає незнайомий голос. "Обідають", – відповідає вартовий. "Бігом веди його сюди!" – наказує незнайомиць. "Не можу. Я на посту". "Я тобі, мать твою, дам – не можу! Ану марш, кажу тобі!" Тут ми вже не на жарт перепудились, тужимо вголос, це ж уже нас у тюрму повезуть і попрощатись ні з ким не дадуть. "Що там у тебе за гвалт у клубі?" – питає чужинець. "Арештовані, дядьку", "Оце мені й треба. А ключ у тебе є?" "Є".

"Одмикай!" Ми геть стерялись – виснемо одна на одній і вже не плачемо – виємо. А на вулиці тихо стало, той чоловік, видно, одійшов кудись. Та скоро вернувся. І не сам. "Ось тобі, – каже яструбкові, – ще один арештант. Знаєш його?" "Знаю. Це Дід Клок". "Ну от і добре. На ось пакет, розпишишь. Діда замкни, пакет голові оддаси, там усе про діда написано. А я поїхав, машина ждять не може". Нам од цих слів розвидніло на душі, і нетерплячка взяла – швидше б діда до нас упускали: у селі-бо вже й поховали були його. Ще перед Новим роком подався він у Тетерів тютюн продавать. І щез. Кажали, босота на нього напала. Тютюн і гроші забрала, а діда, видно, зарізано. А він осьдечки, перед нами, живий-живісінький, тільки з лица дуже спав. "Звідки ви, діду?" "Звідки, звідки? З допру, он звідки!" "Як?" "А так. Забрали на станції за вредітельство". Дід шукав очима де сісти. Ліда подала йому єдиний стілець. Ми невпочіпки круг нього. Ждемо, що ж він рзскаже. Чудний то був дід, ти його вже не застав, умер він років за три до твого народження. Він, як би його сказать, був трохи того... Ну не зовсім хворий на голову, а так, як те дитя безхитросне. Перед війною були поставили в Полянх пристань, ліси наші вирубували і сплавляли кудись до Дніпра. Народ там вічно товксь. Дід туди гулять ходив. Сяде в холодку, слухає, що люди бувалі розказують. А то зробить свистка з лози й свистить по-всякому. Якась машина заїхала в пісок, забуксувала. Дід побачив, регоче: "І коли б брехане, а то на свої очі бачене – коляса крутяться, а вона стоїть! Лихабатьку тобі штука!" А то радіо в клуб привезли, оте, що на батареях. Дід тут як тут. "Що це за ящик?" – питає. "Радіо". "Гм... і що, балакать буде?" "Аякже". "Ні-защо не повірю. Хіба я радіва не знаю? Оно ж на стіні висить, як сковорода. Там голос по дротах іде. А ваш ящик чорта лисого забалакає". Майстри сміються. Зробили все, що треба, вмикають радіо. Дід сюди-туди метнувся, під стіл заникує: "Лихабатьку мене обдуриш. Це заховався которий і газету на глас читає". Дід частенько веселив село, про всі його придибашки розказувать – дня мало. Та й не про це зараз мова. Ага... Значить добирався він до станції попутною підводою – сусід їхав поросята продавать, дід і напросився до нього. Вдосвіта приніс свій клуночок, обплутаний цепом, цеп на два замки замкнений. "А це нащо?" – дивується дядько. "Щоб босяки тютюн не вкрали!" "Та хіба ж той цеп чи замки допоможуть? Чикнуть бритвою, і все", – сміється сусід. Дід одмахується: "А лихабатьку він між цепом розріже". У Тетереві коло базару дід зняв з воза свій мішечок, сказав, що піде на станцію торгувать, мовляв, там більше курящих вештається. Так то й так. Змовились, що пополудні знов коло базару зустрінуться. Але дід до базару не прийшов. Не знайшов його стривожений сусід і на станції. Покрутився там з годину, людей порозпитував – нема діда. Подумав, що той знайшов собі іншого попутника й поїхав із ним додому. А як узнав, що дід не вертався, стривожився, в сільраду заявив. Його ж таки й попотягали за те по міліціях, чи

не він сам, бува, що дідові заподіяв, та, нічого не виявивши, перестали шукать діда – родини в нього ніякої, то хто там за ним добиватиметься. А діло он як було – став дід на пероні, одімкнув клунок і гукає покупців. На шиї в нього свистки на вірвовочці, що сам наробив і які наміняв за тютюн. Поїзд стоїть – чах-чах паровоз. Люди кругом метушаться: той дереться у вагон, той своїх гукає, той з чайником біжить. Дід стоїть у тому гармидері й викрикує: "Кому тютюню! Кому тютюню! Є льогкий, є й міцний! За дешево оддаю!" А тоді – раз і засюрчав у свисток. Паровоз свиснув у відповідь і рушив. Крик, гам знявся. Вискочив начальник станції, матюкається: "Хто поїзд відправив?" Бачить дід стоїть із свистком у зубах. "Взять його!" Підбігли два міліціонери, скрутили старому руки, потягли у станцію. "Ти свистів?" – питають. "Я". "А свистка де взяв?" "Німець дав". Дід правду сказав, свисток той йому й справді німецький солдат ще в сорок першому за тютюн оддав, з того часу й почав дід свистки збирать. Тут уже таке завертілось! Діда у "воронок" упхнули, в район повезли. Шиють йому діло, що він не то шпигун, не то диверсант, залишений окупантами на нашій території. І якби не той мішок з цепом і замками – дід би й зогнив у тюрмі: тижнів зо два його саяк і так крутили-вертіли, якогось секрета вишукували, аж поки зрозуміли, що там нічого нема. Тоді одвезли діда в Київ, в дурдом, там лікарі його обдивились і дали справку, що дід трохи несповна розуму, і веліли додому його доставить.

Послухали ми дідову розповідь й наче трохи забули своє горе. Та прийшли вже наші мучителі з обіду, поналивавшись горілкою, пики червоні, пеклом на нас дихають. Тягають по одній у сільраду, допитуються, хто навчив казати, що колгоспи розпускать треба. Ми в один голос: "Ніхто не навчив". "Ага, значить самі додумались. Знаєте скільки таким розумним дають?" До пізнього вечора вони з нами воловодились, а тоді знов пішли п'янствувать, а нас і на ніч додому не пустили. "Як же так, – плачемо ми, – хоч перекусить щось дайте!" А вони: "У тюрмі понаїдаєтесь!" Діда од нас забрали. Панчик, казали, дуже його побив, дід ногами не міг іти, люди його ледве додому доволокли. Замість діда до нас Варку упхнули – вона вже тиждень у холодній ночувала за несплату податків. На день її випускали на роботу в колгосп, а ночувать сюди приводили. Сім'я у них колись велика була: окрім неї ще п'ятеро хлопців, високі, красиві, такі наче з ока випали – один на одного схожі. Всіх їх на війні повбивало. Батьки при німцєві повмирали, коли Варку в Германію загнали. Вернулась вона додому – хата пустою стоїть. А жить то треба... Пішла в колгосп. Трудилась гірко день при дні, а вибратись із злиднів не могла. Тільки стягнеться на якусь копійку, тут тобі бах: податок – один, другий, третій... А платили знаєш як – десять копійок на трудодень. Та й тих, якщо коней брав дров привезти чи города виорать, не побачиш – вирахають за послуги, ще й у боржника запишуть. А ще 200-300 літрів молока винеси. Не зумів – масло купуй,

здавай. Не здаси, прийдуть серед ночі виконавці, подушки позабирають, а на другу ніч і тебе в холодну потягнуть. А це катували її за бездітність – не було в неї чим цей податок сплатити. Випустять ото вранці, прибіжить вона додому, в печі затопить, ухопить кочергу й на ікону замахується:

– Господи! Чого ти до мене задом став? Чого одвернувся од мене? Або повернись передом, або забери душу! Де я їм отих дітей візьму?!

Вона так і померла безпотомною.

В останні роки, як уже пенсію нам добавили, казала Варка:

– Повернувся Бог передом, та пізно...

Удосвіта прийшов майор. Викликав тітку Ганну, довго шепотівся з нею на ганку. Тітка вернулася і каже, що нас сьогодні випустять, але радости в тому мало, бо ввечері Панчик збирається взяти наші протоколи в район. Майор спробує його затримати, а ми вже, як зуміємо, то вмовимо його не давати тим паперам ходу, бо тоді вже нас ніхто не врятує. Так то воно так, та як же його просить і чим задобрить, коли у вистебці окреме картоплі й капуста квашеної нічого нема? "Уже вигадуйте щось, як у тюрму не хочете", – буркнув майор.

Через годину яструбок мовчки одімкнув нас і кивнув, щоб виходили. Ми полохливо переступили поріг, з незвички хлопив мороз, крутилась голова. Треба йти додому, а ноги не несуть. Тітка підбадьорює: "Нічого, дівчата, якось виплутаємось. А з батьками вашими я балакаю буду. Я заварила цю кашу, мені й розхльобувати".

Пішли спершу до нас. Батько саме порався, казана з печі виймав. Як держав рогач, так і пішов з ним на мене. Тітка заступила мене: "Віддай вилешник дівчині, а нам про інше думати треба." Постановили на тому, що тітка заколе підсвинка, а батько горілки нехай скільки зможе дістане, Лідині й Наталчині теж щось підкинуть. І ще, сказала, як розберуть кабанчика, вона зразу кишки виполоще, а він хай приходить і ковбаси робить (краще батька ніхто в селі ковбас не робив).

Товклись ми в тітки Ганни цілісінський божий день. Напекли, наварили всякої всячини, стіл накрили, ждемо гостей – вік би їх не бачити. Як зирну на ті найдки-напитки, так серце кров'ю й обіллється – то ж недоля наша п'янствувати зібралася. Оце вам, дівчата, жарти.

Смерком майор увів у хату Панчика. Той кинув ласим оком на стіл, та, вгледівши нас, заартачився:

– Ти куди мене привів? Підкупить хочете?

– Та що ви, – майор йому, – свіжина у людей... Та й сьогодні ж їхня черга командированих кормить. У нас і графік є, осьо він, – поліз у планшет, зашурхотів паперами. Панчик його зупинив:

– Да ладно. Столовки ж тут нема, а божим духом сит не будеш.

Майор поміг йому зняти шинелку, обтрусив її рукою, поклав на під, скомандував, щоб дали у чому руки помити. Тітка внесла мис-

ку, чистий рушник, я набрала в гладишку води. Панчик, скилившись над мискою, довго милив коротенькі товсті пальці, вгодова на шия морщилась сальними набрезками, і я ледь стрималась, щоб не вгатить по ній гладущиком – затаїла дихання й зажмурилась, відганяючи від себе спокусу.

– Лий, чого стоїш! – буркнув невдоволено Панчик.

Я перекинула глечик, вода вихлюпнулась на долівку.

– Легше! – свариться на мене Панчик, а тітка хутенько забирає з моїх рук глек і акуратно зливає міліціонерові. Той умився, втерся, кинув рушник на лавку, всунувся за стіл і розплився на покуті. Миршавенький майор по праву руку від нього. Сидять, понадувавшись, як ті зозуленята в чужому гнізді.

– По сто грам до свіжини? – бере з-під столу пляшку батько. Панчик хвать його за руку:

– Самогоноваренієм промишляєш?

– Та що ви? Як можна? Казьоночки для вас пристаралися.

– Смотри мені, – пригрозив, відпускаючи батькову руку, Панчик.

Батько пригубив чарку, огірочком загриз, а ті двоє по стаканюрі в себе влили, присунули по мисярі м'яса й молотять, аж за вухами лящити. Глинули й по другій. Третю батько вже самогонкою налив – п'ють, хоч би тобі що. Пики червонощі: ткни сірником – спалахне, і вже варнякять починають. Панчик до майора став сікаться, мовляв, той геть розпустив село: люди податків не платять, на позику не підписуються, дехто навіть поїзди під укіс пробує пускати, а ці от (на нас показує) проти колгоспів агітують. Він оно тільки два дні побув, а скільки протоколів склав, а копнуть глибше?..

– Думаєш, не знаю чого ти мене в цю банду привів? Купить хочете? Не вийде! Усіх посажу! – вгатив кулаком по столу.

Оце, думаю собі, перепросили. Тільки в розор даремно увійшли. Як же до нього, ідола такого, підступитись? Бач, ще й не казали нічого, а в яку лють упав. Ой, не миновать нам тюрми. Та якось, дав Бог, утихомирився Панчик, знов жерти почав. Уже в нього не тільки морда, а й очі кров'ю поналивались.

– То що, – каже, – будем робить? Я должон зараз їхати в район, протоколи здавать. Но в той же час вроді й жалко мені вас. Ладно. Дождемось ранку...

Нам трохи відлягло од серця, хоч якась надія з'явилася.

– Ви вже зробіть, що у ваших силах, а ми в боргу не залишимося, – почав несміливо батько. – Може, якось замнемо це діло... Дівчата ж без злого умислу, просто жартували...

– Воно можна було б і зам'ять, да сильна огласка вийшла. Людям же язики не зав'яжеш. Бовкне которесь – мені першому одвічат.

– Воно, звісно, покарать їх треба. Ну, випишіть їм штраф, може, ще ніч-другу в холодній потримайте... Аби тільки політики не шили....

– Ладно! Наливай! – гикнув Панчик.

Ми кинулись йому дякувати, та він одігнав нас, мовляв, він ще нічого не вирішив. Словом, пили вони мало не до ранку. Ніколи ні до того, ні після того не бачила я, щоб двоє людей могли стільки випити й з'їсти. Майор, правда, разів із скільки засинав за столом, а Панчик мовчав без перестанку: то хвалився який він добрий, що врятував нас од тюрми, то, навпаки, тюрмою лякав і кричав, що власноручно нас розстріляє. Як пережили ми ту ніч, одному Богу відомо. Ранком Панчик похмелився залишками горілки, напачкував сани ковбасами, салом, м'ясом, забрав навіть голову й ніжки на холодець. На прощання ще пригрозив нам кулаком і поїхав. Слава тобі, Господи! – відкупилися. Та й тижня не минуло, він тут як тут. Знов горілку йому шукаємо, вечерю лаштуємо, торбу накладаємо, по дві курки з двору зарубавши. А днів через кілька знов його кінь під нашим двором. Унадився, як вовк у кошару: то масла йому дай, то сиру, то риби налови... Скоро звели ми всіх курей, усе живе, що в дворі бігало, порізали, тільки корову бережем. А він усе їде, все йому мало. Ще й протоколи показує. "Посажу!" – кричить. Чим би те все скінчилось, не знаю, якби напровесні Бог не збавив нас од повного розору. Якось заливши, як завжди, очі, вертався Панчик з даниною од нас і уперся у пролом серед річки. Кінь обірвав посторонки, вирвався, а сам він не вискочив із саней – затягла його під лід бистра. Вже як скресла річка, знайшли бідолаху в старій греблі, застряв між палями.

СВІЙ ДО СВОГО ПО СВОЄ!

Перша Українська незалежна комерційна страхова фірма

"АСКО – ПРОМЕТЕЙ"

заснована в 1988 році, пропонує такі страхові послуги:

- страхування вантажів;
- майна установ, офісів, підприємств;
- автотранспорту установ і власного;
- життя і здоров'я людей;
- туристів від нещасних випадків;
- всіх комерційних ризиків.

"АСКО-ПРОМЕТЕЙ" здійснює комерційні операції, є одним із засновників "Конгресу ділових кіл України", член Торгово-Промислової Палати України.

ЧЕКАЄМО НА ВАШІ ПРОПОЗИЦІЇ!

Наша адреса: 252034 м.Київ-34, а/с 324/9.
Тел.(факс): (044) 225-44-13; 477-92-02;
216-01-44.

Василь СКУРАТІВСЬКИЙ

МІСЯЦЕЛІК

Людина і природа, людина і духовний світ. Одвічний колообіг нашого життя. Домінуючим регулятором цієї цілісної структури були свята й обряди. Ними регулювали виробниче й громадське життя. Нині, коли ми повертаємося до своїх прадавніх звичаїв, нам не обійтися без традиційної обрядовості. Відтак розпочинаємо друкувати український народний календар річного циклу. Сподіваємось, що він зацікавить наших читачів. Запрошуємо Вас надіслати оригінальні матеріали для народнього календаря.

НАРОДНИЙ ПРОГНОСТИК

Андрія Стратилата (1 вересня).

За повір'ям, цей день має бути теплим, хоч і казали при цьому: "День жаркий, але дихає осінню". Відтак бралися до копання буряків, бо вже починало спадати листя з ліщини.

Тадея (3 вересня).

"На Тадея селянин не журився – в хаті хлібець завівся".

Боголіпа (4 вересня).

Повинні з'явитися перші осінні приморозки, котрі сприяють початковій павутиньоту.

Якщо павутиння прилипає до рослин – на тепло.

Мало павутиння – до сухої осені.

Луки (5 вересня).

На Гуцульщині в цей день відзначали свято вовків; крім доїння овець та корів, інших робіт, пов'язаних з тваринництвом, намагалися не виконувати.

З цього часу починає облітати листя з осик.

Якщо падолист лягає горілиць – на холодну зиму, а долілиць – зима буде теплою.

Пізній падолист – на суху осінь.

Єстихія (6 вересня).

Дощовий день – погожа осінь і щедрий урожай наступного року.

Варфоломія (7 вересня).

Закінчується врожай білих грибів, і починається ранній посів озимини.

Прийшов Варфоломій – жито на зиму сій.

Суша на Варфоломія – гострої зими є надія.

Мусія (10 вересня).

Пора завершення збирання конопель і перевезення снопів до стаєнь.

Починається дубовий падолист. Якщо ж листя ще міцно тримається, то зима буде люта.

Усікловення, головосіки Іоанна Хрестителя (11 вересня).

У цей день не працювали, особливо не сікли ножем чи сокирою всякий круглий овоч, котрий нагадує голову, – капусту, буряк, картоплю. Іли лише піс-

ні страви, а дехто й взагалі говів. Картоплю варили лише в мундирах, пекли гарбузи, а хліб лише відламували.

Це період останніх гроз. Як чути грім, то має бути довга і тепла осінь.

Поліщуки з цього дня збиралися на полювання вовків.

Семена, Симеона Стовпника (14 вересня).

Початок справжньої осені, а отже й Нового року, з прийняттям християнства на Київській Русі.

Увечері по хатах запалювали посвіт, вогонь якого мав горіти до Великодня. Традиційно цей обряд, особливо на Поліссі, проходив вельми врочисто і святково. Звідси й поговорка: "На Семена любив мед-пиво пити – не лінуйся і робити". Крім того кожен майстер намагався "засидіти вечір" – розпочати при посвіті роботу.

Хлібороби вважали за святий обов'язок обсіятися озиминою. "Як посієш мене на Семена, – казало жито, – то все будеш мати із мене, а як посієш по Покрові (14.10), то будеш виводити по корові".

З цього дня починалося "старе бабине літо" (закінчувалося 21 вересня), і, отже, остаточно відлітали ластівки. Як стверджує повір'я, на Семена начебто чорти "міряють міркою горобців і беруть з них данину по чверті; ті, що в мірці – лишаються їм, а котрі зверху – відпускаються на волю". Тому, мовляв, так мало їх стає біля людських жител. І дійсно, під що пору гороб'ячих гуртів помітно меншає; очевидно це пов'язано з міграційними процесами.

На Семена ясно – осінь буде погожою і теплою.

Христудули, ікони "Неопалима купина" (17 вересня).

Цій іконі приписували чудодійництво, що вона може забезпечити від пожежі, якщо обнести її навколо вогню.

Захарія та Лисавети (18 вересня).

Середній строк жовтіння горобинового листя. За цим днем прогнозували якою буде зима.

Рано пожовтіло листя на горобині – рання осінь і рання та холодна зима.

Михайла Чудотворця (19 вересня).

Намагалися не працювати, бо хто порушить закон, того неодмінно настає лихо. Про це існує безліч переказів. У зв'язку з цим від Михайла починали справляти храмові свята й варити питний мед ("медовуху"), і влаштовувати "кануни", тобто громадське розпродування медівки. Тому й казали: "До Михайла й толока файна".

Друга Пречиста, різдво Богородиці (21 вересня).

Перша була 28 серпня, а третя припадає на 4 грудня. Деінде другу Пречисту називали "осениною".

З цього дня вже можна було засилати сватів (весілля справляли тільки з Покрови). Звідси й поговорка: "Прийшла Пречиста – принесла старостів нечиста".

Пасічники в цей день остаточно втеплювали на зиму бджолині вулики, а власники овець вдруге проводили стрижку.

Прийшла перша Пречиста – одягла природа намисто, прийшла друга Пречиста – взяла комара нечиста, а прийшла третя Пречиста – стала діброва безлиста.

Внесе нечиста – не винесе і Пречиста.

Прийшла Пречиста – на дереві чисто, а прийде Покрова – на дереві голо.

Минодори (23 вересня).

Дивляться, якщо багато вродило горобини – осінь заплаче дощами, а зима – морозами.

Вітер північно-західний – зима буде люта, а південно-східний – тепла.

Федора (24 вересня).

Осіньне рівнодення. Початок затяжних дощів.

Всякому літові приходить кінець.

Корнелія Сотника (26 вересня).

Природа лаштується до зимової сплячки.

Як Корнелій скаже, так зима покаже.

Воздвиження, Здвиження (27 вересня).

Вважається, що в цей день остання птиця відлітає у вирій, а гаддя ховається в листя і залізає в землю, щоб пережити зиму. Але перед тим має відбутися рада, на якій зобов'язаний відзвітуватися за свої вчинки кожен плазун. Ті, хто не порушив протягом року даної обітничі, мають право спочивати до наступного Руфа – 21 квітня, коли гаддя знову вилізає із землі; натомість такі, що вжалили людей або тварин, не мають права на спочинок, бо їх "не бере земля", а відтак нечестивці проганяють геть; це особливо небезпечно гаддя – воно кидається під колеса, нападає на людей. Тому, вірячи в таку легенду, дітям забороняли ходити до лісу, щоб не зустрітися з "шатунами", а також не провалитись у яму, де мають зимувати плазуни. Якщо хтось провалиться, то буде цілу зиму лизати з ними "гадючий камінь".

Таких чи подібних легенд в народі існувало безліч. Певною мірою вони виховували в дітей любов до природи, до всього живого, що оточує нас.

На Закарпатті Здвиження було останнім днем заготовівлі горіхів ("бо залишилися лише печервяві") та яблук, котрі тримали на зиму. З цього дня починають відлітати дикі гуси.

Свитку на Здвиження скидай, а кожух одивай.

Хто не обсявєся до Чесного Хреста (так у народі називали це свято), той не варт собачого хвоста.

Віри, Надії, Любові та їх матері Софії (30 вересня).

Жінки не починали будь-якої важливої роботи.

ОСІННІЙ ЧАС – СІМ ПОГОД У НАС

Тепла осінь – на довгу зиму.

Багато жолудів – на холодну зиму і врожайне літо.

Рясно защебрила горобина і завчасно почервоніла – на сувору й свіжну зиму.

Щедро вродили горіхи на ліщині – зима має бути суворою і сніжною.

Якщо осінь бідна на гриби, то зима буде багатою на сніг і морози.

Дружний відліт у вирій птахів – ознака суворої зими.

Грім у вересні нагадує про теплу й довгу осінь, а у жовтні – малосніжну зиму.

В який бік лягають спиною тварини, звідти дутиме вітер.

Осінь ясна – зима холодна.

Туман уранці піднімається, утворюючи хмари, – на дощ, падає на землю – на суху погоду.

Парує туман над лісом – пішли гриби.

Якщо суцільний туман не зникає після сходу сонця, то незабаром наступить мінлива погода.

З ночі не з'явилася роса, а по низів'ях немає туману – на негоду.

Якщо під час дощу павуки плетуть свої тенета – дощ невдовзі припиниться.

На рослинах начеплено багато павутиння – тепла погода утримається.

Якщо багато павутиння, і шпаки не поспішають відлітати, то осінь погодою порадує.

Опалій лист лягає горілиць на теплу зиму – добрий урожай наступного року.

Листя папороті закручується вниз перед ясною погодою, а розкручується на негоду.

Добре вродив шавель – на теплу зиму.

Гуси летять високо – осінь буде тривалою.

Гуси свійські тримають дзьоби в пір'ї – перед заморозками.

Бабине літо непогідне – осінь суха.

Сире літо, а тепла осінь, то довгою буде зима.

Перед дощем на листі верби з'являються покрапини; часом вони капають так рясно, що земля під деревом за годину до дощу мокріє.

Якщо вирости шишки на ялинах низу – на ранні морози, а зверху – на пізні.

Кури починають рано линяти – до ранньої і холодної зими, а коли довго не скидають пір'я, то осінь буде сухою.

Чим тепліший і сухіший вересень, тим пізніше прийде зима.

З'явилися опеньки – скінчилося літо.

Кричать журавлі, надвечір розкукурикалися півні чи шуліки кружляють у повітрі з тужливим покриком – на негоду.

Журавлі мовчки летять низько і швидко – невдовзі занегодить.

Голуби розгуркотілися – встановиться хороша погода.

Сичі кричать перед тривалою негодою.

Якщо журавлі пізніше звичайного відлітають у вирій, та ще й при західному вітрі, – зима запізниться.

Восени довго не зникають мухи – осінь буде протяжною і сніг ляже пізно.

Бджоли щільно затягують вічка у вуликах прополісом – на холодну зиму, а залишають льоток майже відкритим – на теплий перезимок.

Коли сіють у негоду, то у хлібі буде багато мітля.

Хмари рухаються проти вітру – погіршиться погода.

Нічний вітер віщує дощ наступного дня.

Чим сильніший вітер, тим менша ймовірність місцевих заморозків.

Дощ уранці, що бабині танці, дощ в обід – запрягай, додому їдь!

Якщо вітер посилюється під час дощу, і напрямом його змінюється проти годинникової стрілки – чекай швидкого потепління.

Якщо вдень після грози не похолодало, а з'явилися високі купчасті хмари, то вночі знову загрозить; якщо ж з'являться надворі туман і роса, то дощу не буде.

Якщо під час дощу на воді з'являються бульбашки, то негода надовго.

Побачив дві чи три веселки – збирайся в ліс по гриби.

Блимають зірки – посиляться вітер і погіршиться погода.

З верхків дерев листя опало – скоро зима.

Восени багато грибів – на неврожай.

На купах гною вранці з'явилися пасльони, які вирости за ніч, – удень буде дощ.

Літо з дощами – осінь з грибами.

Якщо в лісі мало грибів, а багато жолудів – чекай суворої зими.

Багато підпеньок восени – на сувору зиму.

Добре вродили опеньки – буде врожай жита наступного року.

Багато грибів – мало хліба того ж року.

Якщо осінь багата на гриби – зима буде тепла.

Коли гриби вродять, тоді на людей помір буває.

Якщо коло буряків багато сухої гички – осінь буде тепла й суха.

Ранком чути запах сажі – надвечір збереться велика злива.

Якщо за половину серпня одцвіла ожина – осінь буде тепла.

Вересневий дощ, що почався вранці, довго не йтиме.

Якщо в дощову ніч сова часто пугикає – бути завтра добрій погоді.

Восени довго не зникають мухи – осінь затягнеться, сніг ляже пізно.

На поверхню водойми випливають білі карасі – на дощ.

Риба пливе на мілководдя – похолодає.

Біла цвіль уздовж лісових стежок – на гриби.

Перший сніг випаде рано, то й весна буде рання.

Кроти носять у норі багато стерні й соломи – зима буде холодна.

Миші риють норя входом на південь – зима буде суворя.

Бабине літо непогідне – осінь суха.

Калина рано зачервоніла – на ранню й люту зиму.

Якщо під час вечірнього доіння вим'я в корови потверділо – наступного дня буде похолодання.

У дійниці осідають краплі молока – на швидкий дощ.

АКЦІОНЕРНИЙ КОМЕРЦІЙНИЙ БАНК

**Один із перших комерційних банків в Україні.
"Градобанк" входить у десятку найбільших
банків нашої держави, має мережу
філіалів та кореспондентські відношення
із закордонними банками.**

Мета діяльності банку – сприяння розвитку різних форм підприємництва та удосконалення економічних відносин, розширення банківських послуг, зміцнення грошового обігу на Україні та інтеграція в міжнародну економіку.

Банк та клієнти банку активно займаються підприємницькою діяльністю, експортними та імпортерними операціями.

Велику увагу "Градобанк" приділяє меценатській діяльності, вкладає кошти в розбудову національної культури та освіти.

"Градобанк" – один із тих, хто помагає відтворенню університету "Кієво-Могилянська академія".

Українці з усього світу!

Єдняйтеся через "Градобанк"!

**252150 МСП м.Київ-150,
вул. А.Барбюса, 9а.**

Tel.: (044) 268-05-08.

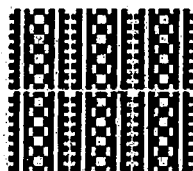
Fax: (044) 268-15-30.

Telex: 131155 GREK SU.

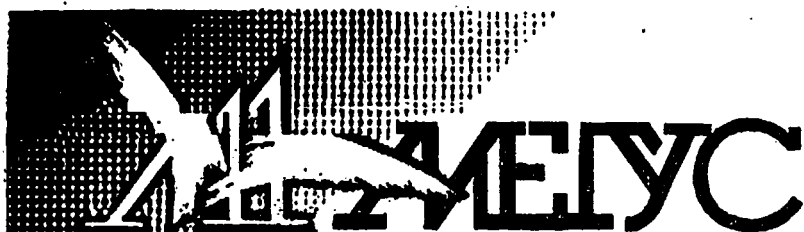
Телетайп: 631561 "ГРЕК".

АКЦІОНЕРНИЙ КОМЕРЦІЙНИЙ БАНК

**НЕЗАЛЕЖНА СТРАХОВА
КОМПАНІЯ**

**У нас ліцензія на право здійснення всіх
видів страхової діяльності.
Ми готові до співробітництва у Вашому
бізнесі.**

**Наші філіали у 33 містах Росії та СНД.
Українські філії у Києві, Харкові, Одесі. З
нами працюють американська та англійська
фірми "Ернст енд Янг", "Нортон Роуз".**

Наша адреса:

**620014 м.Єкатеринбург,
вул. Малишева, 28, к. 207.
Tel.: (343-2) 51-05-62. Факс: (343-2) 51-08-03.
Telex: (343-2) 721540 ВУТ SU.**

Київська адреса для довідок:

252134 м.Київ-134, а/с 93.

Незалежна страхова компанія

"MEGUS"

Читайте у наступних номерах:

Чи прийдуть "Українці" до українців – про загадкову історію і її конкретних "героїв", пов'язану з монографічним дослідженням нашого народу, котре й дотепер лежить в архівах.

Зенон Кузеля – хто він, цей за висловлюванням офіційної компартійної ідеології – "наймахровіший націоналіст"

Коли і як з'явилися штунди в Україні.

Світовид, Перун, Дажбог... – оригінальне есе про дохристиянських богів.

Його везли на зустріч зі Сталіним, але смерть вже чатувала в катівнях НКВС – нові дані про президента Закарпатської України Августина Волошина.

Чи віддамо росіянам нашого Миклухо-Маклая? – як викрадають національний інтелект.

Кухоль меду – як готували й виготовляли "медовуху" та горілчані напої в Україні.

Ліки од пристрїту – народні шепти, замовляння й відмовляння, коли і як збирати лікарські трави.

Хліб на столі – рецепти традиційної української кулінарії

Золотого плужка борозна – народна агротехніка, завбачення погоди, прислів'я та приказки.

Поставлю хату і кімнату – як вибирали "щасливе" місце для оселі, в якому місці копати криницю, щоб отримати "живу" воду.

Нью-Йорк йому аплодував – про славетного пасічника-українця, який голіруч зібрав бджолиного роя в центрі найбільшого міста Америки.

Занедужав чумак: у дорозі! – давні обряди, пов'язані з похоронами чумаків, а також незаміжних дівчат і парубків.

Дідух на покуті – як зустрічали Новий рік наші пращури.